

Општина Пале
Република Српска

Food and Agriculture
Organization of the
United Nations

Организација Уједињених нација за
храну и пољопривреду (FAO)

ПЛАН РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У ОПШТИНИ ПАЛЕ

2022-2027

ПАЛЕ, 2021.

Захвалница

ФАО, као обрађивач овог документа и координатор процеса његовог усаглашавања, жели да се захвали свим заинтересованим странама које су учествовале у изради Плана развоја руралног туризма у општини Пале, Република Српска. Учешће свих јавних, приватних и организација цивилног сектора било је пресудно за квалитетну обраду улазних података и одабир праваца развоја, па би ФАО желео да захвали овим заинтересованим странама на њиховом доприносу, учешћу и повратним информацијама у процесу дефинисања и валидације ове студије. ФАО се посебно жели захвалити водећим партнерима на пројекту, а то су Општина Пале и њена Туристичка организација.

Резиме

Као део текућег пројекта под називом „Јачање капацитета приватног и јавног сектора у приоритетним ланцима вриједности“, ФАО је израдио пилот план развоја руралног туризма за општину Пале у Босни и Херцеговини (БиХ). Овај документ треба да помогне руралном развоју кроз диверзификацију локалне руралне економије, која ће омогућити да се у потпуности и на одржив начин искористе расположиви ресурсу, истовремено пружајући могућности за додавање вредности производима примарног сектора. У општини Пале пољопривредна производња замире, јер произвођачи све теже пласирају своје производе на тржиште. То води до деградације целокупне руралне економије, сеоских заједница и руралних предела, који су у великој мери обликовани управо традиционалним пољопривредним праксама. Смањење виталности малог пољопривредног газдинства проузрокује губитак вредног културног наслеђа, а руралне области се демографски празне, проузрокујући дугорочне последице на живот целе општине.

Локална тржишта у сеоском туризму, обезбеђена кроз кратке ланце снабдевања добитно су решење за добробит руралног друштва. Општина Пале препознала је развој руралног туризма као могућег покретача социо-економског опоравка свог села. Локални актери (укључујући представнике сеоских заједница, пружаоце услуга, академске заједнице, туристичка организација и организације цивилног сектора итд.), ангажовани су да, уз помоћ спољне експертизе, идентификују начине да ојачају локалну руралну економију кроз ланац вредности руралног туризма. Овај задатак привукао је интересовање посленика различитих сектора који управљају и користе ресурсе Општине, па су се осим пољопривредног, ангажовали и шумарски, ловни и риболовни радници, чувари природног и културног наслеђа.

У општини Пале идентификован је низ могућности за комбиновање понуде сеоског смештаја и угоститељства у комбинацији са разноврсним активностима у руралном окружењу, карактеристичним за његове територијалне посебности. Истакнути су потенцијали за авантуристички / планински туризам (спелеологија, пешачење, брдски бициклизам, јахање, туризам са посебним интересом као што су лов, риболов и екотуризам, као и излетнички туризам), културни туризам (везан за сеоски начини живота, духовност, локалне догађаје и историју краја), хедонизам (гастрономија и wellness).

Стручњаци ФАО-а припремили су овај план руралног туризма на потпуно партиципативан начин (и засновали га на доказима приказаним у посебном студијском документу), усредсређујући се на унапређење и диверзификацију локалних услуга и производа поштујући у потпуности принципе одрживости. План је заснован на мултисекторском и територијалном развојном приступу који укључује јачање малог породичног сеоског газдинства и сеоских заједница, оснаживање локалних лидера и јавно-приватна партнерства. Кључни циљ је интегрално јачање вредносног ланца туризма, као и развој кратког ланца снабдевања руралног туризма из локалне производње хране у пољопривреди, шумарству, рибарству и ловству, као и квалитетне интеракције између урбаних и руралних подручја. Овакав приступ би омогућио ублажавање ризика недостатка људских потенцијала повезаних са депопулацијом села и деградацијом сеоског породичног газдинства, јер се на тај начин за корист руралног развоја обезбеђује потпуно ангажовање свих општинских људских и просторних ресурса.

Предговор

Руралне области Републике Српске последњих деценија пролазе кроз драстичне промене. Оне одавно нису само социо-економске природе, већ се дешавају и у другим сегментима. Посебно су изражене промене у животној средини. Све заједно, оне не само да из темеља мењају живот села, већ га често доводе и у питање.

Територија Републике Српске припада и једном од европских региона, који су снажно погођени утицајем климатских промена¹. И у општини Пале ће се у перспективи све више осећати утицај климатских промена, што је додатни разлог за неопходно престојавање у развоју руралне економије. Потреба за преиспитивањем развојних концепата се овде и иначе, већ одавно, намеће, јер је друштвени и економски положај села већ деценијама јако ослабљен, а развој територијално неравномеран.

Глобална пандемија 2020/21. је наметнула још један нови изазов и истовремено дала шансу за обнову села. Убрзавање проналажења нових решења је постала критичан фактор за преживљавање друштва у целини и има простора за наметање нових-стarih решења. Рационално и добро осмишљено коришћење целокупног руралног простора са припадајућим ресурсима, балансиран урбани и рурални развој и активна интеракција обе средине, хитна активација и надоградња свих стечених знања и промена односа према природним ресурсима су услови за стабилизацију и прогрес.

Дугорочно ће и шумарство и пољопривреда морати да се трансформишу ка одрживости. Томе треба да допринесу промене у примарном производном ланцу и креирање нових стратегија развоја и приступа тржишту кроз прераду и промоцију одрживих шема потрошње, где туризам може играти кључну улогу на просторима какви су они на простору општине Пале. Током трансформације руралне економије ће бити неопходно да се осигура да та транзиција допринесе смањењу незапослености и депопулације руралних подручја, супротно од дешавања у ранијим модернизацијама ових сектора. При томе је неупитно спречавање деградације руралних предела, губитака биодиверзитета или нарушавања квалитета било ког природног ресурса.

Оквири развоја примарног сектора се морају проширити стварањем алтернативних и одрживих економских прилика у руралним подручјима, а повратно планирање сегмента руралног развоја који се тиче руралне диверзификације и конципирање развоја туризма у руралним заједницама треба да обезбеди користи и примарном сектору. ФАО улаже напоре да искористи сва стечена искустава у трансформацији руралних области ка одрживости у новим условима. ЕУ пак, тежи да будуће чланице усвоје и примене оптималне моделе и добре праксе у сопственим руралним срединама и то финансијски подржава на Западном Балкану. Инспирација за конципирање развојних модела тражи се кроз филтер озелењавања односно еколошки прихватљивог раста и глобалних циљева одрживог развоја на чије су се достизање обавезале и Република Српска и БиХ. Разматрање потенцијала и опција за развој руралног туризма у општини Пале су у том смислу у овом плану снажно обојени погледом кроз вредносне ланце и територијалним развојним приступом.

¹ <https://www.rcc.int/news/383/rcc-publishes-study-on-climate-change-in-the-western-balkans-alarming-increase-of-temperature-over-the-whole-territory>

Садржај

1	УВОД	7
1.1	Сврха документа	7
1.2	Дефиниција и контекст руралног туризма	8
1.2.1	Диверзификација руралне економије и њен значај за одрживи развој	10
1.2.2	Рурални туризам као одржива опција за диверзификацију руралне економије општине Пале	12
2	МЕТОДОЛОГИЈА РАДА	15
2.1	Прикупљање информација и података	15
2.1.1	Деск анализа у истраживању амбијента за развој руралног туризма	15
2.1.2	Интервјуи и упитници	15
2.2	Партиципативни рад са стејхолдерима (Учешће заинтересованих страна)	15
2.2.1	SWOT анализа пословног окружења (амбијента) за развој руралног туризма	16
2.2.2	UNWTO FAS методологија за анализу потенцијала за туризам	16
3	СИЖЕ СИТУАЦИОНЕ АНАЛИЗЕ ОПШТИНЕ ПАЛЕ СА АСПЕКТА ПЕРСПЕКТИВА РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА	17
3.1	Територијални обухват студије	17
3.2	Административна организација подручја	17
3.3	Основна инфраструктура и комуникације	18
3.3.1	Саобраћајна инфраструктура	18
3.3.2	Транспорт	18
3.3.3	Телекомуникације	19
3.3.4	Комунална инфраструктура и заштита животне средине	19
3.3.5	Здравље и безбедност	22
3.3.6	Снабдевање	23
3.3.7	Сервиси	24
3.4	Животна средина и природни ресурси	24
3.4.1	Клима	25
3.4.2	Геодиверзитет и земљиште	25
3.4.3	Воде	26
3.4.4	Биодиверзитет	27
3.4.5	Квалитет животне средине и заштита природе	28
3.5	Културно наслеђе	29
3.5.1	Материјално културно наслеђе	29
3.5.2	Нематеријално културно наслеђе	30
3.6	Социо-економски оквири за развој руралног туризма на подручју општине Пале	31
3.6.1	Људски ресурси	31
3.6.2	Економија	32
3.6.3	Правни оквири за рурални туризам у општини Пале	38
3.6.4	Рурални туризам у општини Пале	43

4	ПОТЕНЦИЈАЛИ, ОКВИРИ И РИЗИЦИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА	53
4.1	SWOT анализа пословног амбијента за развој руралног туризма у општини Пале	53
4.2	Анализа потенцијала за развој руралног туризма у општини Пале	54
4.2.1	Партиципативна идентификација и процена потенцијала за развој руралног туризма	54
4.2.2	Избор потенцијално најперспективнијих туристичких атракција и њихов потенцијал за развој руралног туризма – поглед из птичије перспективе	58
5	МОГУЋИ СЦЕНАРИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У ОПШТИНИ ПАЛЕ	62
5.1	Правци економске диверсификације у општини Пале и место руралног туризма у њој	62
5.2	Јачање ланаца снабдевања храном за одрживи развој руралног туризма у општини Пале	64
5.3	Развојни сценарији за рурални туризам у општини Пале	67
5.3.1	Стварање дестинације руралног туризма у општини Пале	72
5.3.2	Бенчмаркинг кључних производа руралног туризма	74
5.4	Позиционирање општине Пале као дестинације руралног туризма	77
5.5	Сегментација туристичког тржишта	81
5.6	Кључне тачке развоја руралног туризма у општини Пале укратко	86
6	АНАЛИЗА РИЗИКА ЗА И ОД РУРАЛНОГ ТУРИЗМА	92
7	ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	100
8	ЗАКЉУЧЦИ	106
9	ПРЕПОРУКЕ	110

1 УВОД

1.1 Сврха документа

Развој руралног туризма је потреба, која је у општини Пале идентификована као опција одрживог развоја руралне економије за коју постоје озбиљни потенцијали. Рурални туризам се сматра најпогоднијом опцијом за развој делова територије општине који нису обухваћени развојем зимског (ски) туризма. Ски туризам чини окосницу економског просперитета у деловима општине Пале, који га имају. Ски туризам на Јахорини, а од скора и на Равној планини, обезбеђује радна места и изворе прихода великом броју становника општине Пале и околних општина, али по својој природи не може у потпуности да доприноси искоришћености осталих делова територије општине Пале. Тиме, уз урбани центар општине, доприноси развојном дисбалансу, па и демографском пражњењу остатка општине. Стечена искуства, позитивна и негативна, у развоју ски туризма представљају одличну полазну тачку за активирање развоја туризма на остатку територије општине Пале, а препознатљивост дестинације Јахорина даје предност у брендирању нове понуде и освајању тржишта. Дугогодишње искуство и створен људски капитал у целини чини апсолутно логичним опредељење за даљи развој туризма на подручју општине Пале.

Будући сеоски туризам у општини Пале, дугорочно гледано, највероватније се може ослонити на велики и разнолик број природних и културних добара, чије пак очување у великој мери зависи од одрживости њиховог коришћења. Одрживи развој туризма, на било ком подручју, треба да започне идентификацијом природних и културних добара. Овај план би, у том смислу, за почетак требало да на територији општине Пале идентификује она добра која се могу ставити у функцију у кратком временском периоду (5-10 година), и то уз најниже могуће трошкове и без проузроковања било које врсте конфликта (друштвених или еколошких). Разлог томе је чињеница да рурални туризам, у класичном смислу, практично не постоји на територији општине Пале. До скора он није био ни предмет организоване развојне подршке. Осим жеље да се развије, реално ни данас не постоји ни квантитативно ни квалитативно довољно јак извор финансирања који би се тренутно мобилисао за његов брзи развој.

Овај план представља у свом првом делу процену ситуације, реализовану у једном кратком временском периоду, ограниченим средствима, уз ангажовање једног асистирајућег спољног експерта и укључивање релативно малог броја стејхолдера у општини Пале. Као и сваки слични документ, и овај ће план увек бити подложен изменама, допунама и даљем унапређењу. Овај тип плана је један од неопходних елемената за започињање развоја руралног туризма у општини Пале јер сажима најзначајнија сазнања о предметној материји и излаже их критичкој анализи. Дакле, то у делу анализе ситуације није оригинално дело, већ компилација расположивих података – достигнућа низа аутора, чији квалитет условљава у великој мери даљи одабир решења. У даљој анализи, прикупљени подаци се излажу вредновању заинтересованих страна, које даје нови квалитет погледу аутора компилације. На тај начин утврђен сет података постају чињенице на основу којих се врши партиципативна анализа и постављају реални циљеви за развој руралног туризма.

Анализа ситуације која је претходила изради овог плана сумирана је да оправда избор опција и начина развоја руралног туризма. Она повезује обимну анализу ресурса и перспективе на њу ослоњених економских активности које су приказане као стратешко опредељење у овом документу, дајући допринос одабиру најбољих развојних стратегија и туристичких производа уз ублажавање ризика за улагање. План садржи и идентификацију потенцијално најисплативијих производа руралног туризма који су друштвено прихватљиви а који могу допринети економски одрживом руралном развоју у општини Пале, без компромитовања интереса за очување животне средине.

1.2 Дефиниција и контекст руралног туризма

Рурални туризам је обавезно заснован на принципима одрживости и сходно томе никада није масован или интензиван у простору и времену. Будући да нуди елементе регионалног окружења, природе, као и културно наслеђе локалне заједнице, активно или пасивно ураћање у живот локалног становништва, што је суштина руралног туризма, зависи од њихових особина, али и капацитета да одговоре потражњи и очекивањима. Капацитети руралне средине, па и сам садржај понуде, се мења са променом карактера живота на селу. Неминовно расту са порастом потреба госта и често еволуирају, ка веома софистицираним и разноврсним понудама, у зависности од жудње госта да задовољи нове потребе које „спинује“ управо упознавање са руралним срединама. Рурални туризам је у том смислу веома жив концепт. Он се мења, осим у простору и у времену, и променама у сеоском амбијенту, у коме давалац услуга оперише.

Рурални туризам може у неком тренутку, због тренда урбанизације и поистовећивања начина живота сеоског становништва са урбаним, постати и обесмишљен, па чак и нестати, и то управо због подразумеваног „унапређење“ понуде у смислу промене стандарда за пружање услуга. Гост из града све више тражи све удобности свог дома, па чак и удобности потпуно другачијих дестинација, које у свом дому нема (током пандемије, гости руралног туризма у региону исказују екстремну нетолеранцију у случајевима када сеоска домаћинства нпр. немају базен), а да истовремено ужива у специфичностима живота на селу, посебно безбедности у смислу физичке изолованости и слично. Дакле концепт руралног туризма подразумева сталну бригу да се тражене промене десе, али на такав начин да се не угрози природни амбијент, нити начин живота локалне заједнице, који су првобитно привукли интересовање туриста. Ово чини рурални туризам изузетно компликованим за управљање, јер он тражи високу адаптабилност и инвентивност, док цена такве услуге не сме да драстично расте. Дефиниција руралног туризма се мења и у складу са циљаним тржиштем и то не само због различите дефиниције и садржаја очекиваних услуга, већ и очекивања по питању цене услуге. Гост из региона нпр. очекује да је понуда руралног туризма увек јефтинија од понуде на морским дестинацијама, или у зимским ски центрима на истом подручју.

Рурални туризам се дефинише као туризам, који нуди комбинацију природних, културних и људских искустава, а која имају типично рурални карактер. Осим уобичајеног схватања да се овде ради о боравку у сеоском домаћинству, дружењу са сељаком и његовом породицом и конзумирању традиционалних јела и пића, постоји и аналогија са многим активностима које су везане за живот села. То би суштински могле бити управо планинарење, пећинарење, јахање, па и скијања, а посебно риболов и лов и сличне активности које су окосница модерних туристичких активности у руралном окружењу. У неку руку, оваква се сродност може наћи чак и за оне активности које се одвијају у руралном амбијенту, а подразумевају употребу модерних транспортних средстава, као што су адреналинске активности са теренским возилима, планинским бициклима и моторима. Истовремено би се са руралним туризмом морали повезати и сви остали елементи живота локалне заједнице, по којима су одвајкада познати циљани рурални простори, односно који имају рурални карактер. На пример сакупљање лековитог биља и алтернативна медицина (по којој је Романија нпр. била позната још од времена владавине Аустроугарске монархије) данас се може промовисати кроз квалитетне туристичке активности и услуге из сегмента *wellness* туризма.

Наравно, питање дефинисања „типичног руралног карактера“, па тиме и избор туристичких производа, који се могу понудити на конкретном простору у оквирима руралног туризма, питање је и дефинисања тачке у историји, која се може назвати завршном тачком формирања начина и традиције сеоског живота на неком простору. Но, како сеоски живот на просторима Пала, као и на многим другим местима, има континуитет и живот се у руралним областима мењао кроз историју (а мења се и данас), немогуће је на овај начин омеђити рурални туризам и он мора остати флексибилан за промене и надоградњу. Агресивни развој активности у руралном окружењу чини да и вековне активности сеоског човека добијају нова имена, којима се од понуде руралног туризма често одузимају поједини атрибути и приписују нпр. еко,

авантуристичком, ловном, риболовном и сличним облицима туризма, чиме се рурални туризам огољава и своди на такозвани агротуризам или још упрошћеније, комбинацију смештаја и исхране у сеоским газдинствима, или пак једну од њих. Будући да ураћање посетиоца у аутентични и рурални живот подразумева његов добровољни повратак природи и коренима, повратак пореклу и оригиналности, рурални туризам се суштински састоји од свих њих, дакле од спектра активности и услуга које пружа сеоско становништво.

Могуће су различите, територијално специфичне синергије руралног туризма са осталим туристичким производима у региону, па чак и међусобно преплитање и претапање. Зарад успешности развојног концепта у том смислу би рурални туризам могли назвати туризмом у руралним областима, и не би много погрешили, јер би то одговарало развојним интересима општине Пале. Но, како општина Пале има јак ски-туризам, који се такође одвија у руралном окружењу, зарад успостављања јасније међе између ова два туризма и правилног каналисања будуће подршке, у овом документу ћемо задржати назив рурални туризам. Обзиром на специфичности општине Пале, најцелисходније је искористити ову дефиницију, под условом да се компонента услуге - предузетничке услуге и услуге грађана, надогради кроз партнерства у сеоским заједницама како би се омогућило да се рурални начин живота и њени производи трајно уклопе у понуду. Корелација руралног туризма класичне дефиниције са другим врстама туризма у руралном окружењу у општини Пале свакако постоји, иако је у повоју и у различитом степену присутна. Графикон 1. приказује у којој је мери та релација присутна у најкласичнијој подели туризма, па ћемо се у овом документу бавити већином од њих и као атракторима/факторима развоја руралног туризма и као делом његове понуде анимације и активности, које се базирају на и у окружењу сеоског домаћинства и које спроводе становници села или пружаоци услуга, институције, организације и појединци из градова у сарадњи са њима.

Графикон 1. Корелација руралног туризма са другим врстама туризма у општини Пале

У графикону нема активности, која је најприсутнија туристичка активност на Палама – алпског скијања, из сасвим разумљивих разлога. Ова је активност, иако се дешава на руралним просторима - у атарима појединих села на Јахорини и Равној планини, готово искључиво везана за ски стазе и урбанизовану врсту смештаја, спада у масовни туризам и егзистира сама за себе, без високе интеракције са руралним заједницама. На тај начин ова активност је основа туризма који ни у ком погледу не одражава рурални начин живота, осим што због природе

доминантних активности на њега утиче заузимањем дела расположивих ресурса (чак са озбиљном тенденцијом да га и угрози претераном експлоатацијом вода, загађењем, деградацијом земљишта, фрагментацијом станишта, сечом шума на нагибима итд.). Међутим, поменуте су скијашке активности које су блиске руралној традицији - начину кретања током зиме, и које имају озбиљне шансе да коришћењем локалне традиције, али и интродукцијом других из крајева у којима владају случни климатски услови, постану такође сегмент понуде у руралном туризму - турно скијање, лаглауф, скијоринг. Њихова би експанзија далеко мање угрожавала руралне ресурсе, јер је у природи неинванзивна.

У кругу активности са тренутно ниском корелацијом са руралним туризмом у ужем смислу је и омладински туризам, који има сјајне преиспозиције да буде саставни део руралног туризма, али захтева низ промена и у концепту образовања (помак од масовног туризма и кратких боравака ка практичној настави) и у обезбеђивању одговарајућих стандарда смештаја и исхране (помак ка унапређењу безбедоносних аспеката и доступности за различите врсте корисника, укључујући и оне са посебним потребама).

Коначно, у кругу врста туризма са високом корелацијом са руралним туризмом су управо оне активности, које је претходна класификација већ уврстила у рурални туризам, а које су суштински саставни део живота паљанских села кроз историју, без обзира на привидно модерне карактеристике. Ово су практично активности којима се у већој или мањој мери и данас бави локално становништво и могу бити окосница подизања атрактивности Пала као дестинације руралног туризма, ако се добро осмисли њихова организација.

1.2.1 Диверзификација руралне економије и њен значај за одрживи развој

Диверзификација руралне економије се тиче повећања броја и разноврсности економских делатности, које се дешавају у руралном контексту. У суштини је то савремени начин за потпуније искоришћавање расположивих ресурса, који се у економији прошлих времена (нарочито у пољопривреди) често називао погрдним именом – „сваштарење“. Наравно, рационална диверзификација данас функционише у далеко сложенијим оквирима еколошке, економске и друштвене одрживости, укључујући и осетљив аспект људских права (нпр. не дозвољава експлоатацију деце, жена и других маргиналних група, ни претерану експлоатацију природних ресурса по сваку цену) али је она у суштини управо то – систем смишљених реакција на расположивост ресурса у корист побољшања живота на селу.

Диверзификација руралне економије у одрживим оквирима могућа је на два главна нивоа - на фарми и ван фарме, на нивоу породичног газдинства или на нивоу сеоске заједнице. Заједница може бити локална или регионална. Оријентација ка диверзификацији зависи од расположивих природних и људских ресурса, али и од ширег друштвено-економског контекста, укључујући захтеве тржишта и правне оквире. У том смислу може бити подстицана са стране, једнако колико и изнутра – условљена потребом за потпунијим коришћењем ресурса или њиховом бољом валоризацијом, потребом за повећаним приходима или приликама за запошљавање. Мотив за диверзификацију може бити и стање исцрпљености ресурса на које се дотадашња економија заснивала, али и повећање потрошње оних који се на њу ослањају.

Опције за диверзификацију су обично бројне у условима какви владају у неразвијеним руралним областима на ширим просторима Балкана, али изворна опција, која подразумева одрживост никада не сме да прелази потенцијале расположивих ресурса. Узимајући у обзир доступне природне ресурсе и услове, интензивирање пољопривреде дефинитивно је одржива опција за мали број руралних региона на Балкану, јер остали немају више ресурсних капацитета да носе ни екстензивну пољопривреду, будући да су ресурси које користи у великој мери исцрпљени. Други пак региони не пружају шансе за даљи раст примарних делатности генерално. У подручјима са ограниченим потенцијалима или природним ограничењима за њихово интензивирање и повећање обима производње, мудрија додавања вредности примарној производњи кроз секундарне и терцијарне економске активности су не само боља,

већ и једина опција. У руралној политици ЕУ, у окирима подршке диверзификацији руралне економије, рурално предузетништво се види као ефикасно средство за промоцију руралног економског развоја и његову дугорочну одрживост. Посебна пажња се при томе посвећује развоју руралног туризма, јер је управо ово предузетничка делатност која је у стању да трансформише руралну економију из примарно производне у економију засновану на услугама. Мултифункционалност сваке од делатности и њихово међусобно ефикасно узглобљавање је приоритет за већину влада у ЕУ.

И у земљама Западног Балкана сви релевантни национални стратешки документи истичу да је диверзификација руралне економије предуслов за преживљавање руралних области. Улагање у одрживи рурални развој коначно постаје све привлачније за креаторе политика, и они сада обећавају да ће рурална економска диверзификација прерасти у више од декларативног приоритета. У том смислу, на крилима процеса приближавања и прикључења ЕУ, створени су одговарајући стратешки и законодавни оквири на различитим нивоима власти у свим земљама, који омогућавају подршку диверзификацији руралне економије. Они препознају управо туризам као једну од врло важних прилика за инвестирање, јер у туризму виде огромним потенцијал за уравнотежен унутрашњи регионални развој. Рурални туризам се види као извор могућности за запошљавање који може имати позитивне ефекте и на повећање дохотка сеоског становништва, очување и одрживо коришћење расположивих природних ресурса и мобилисање маргиналних група (млади, жене итд.).

И развој и јачање веза између пољопривредне производње и руралног туризма је изузетно важан аспект диверзификације, када је рурални туризам у питању, али овај ефекат диверзификације руралне економије на Балкану још није у потпуности схваћен као прилика за стабилизацију пољопривреде и развој села. Додавање вредности пољопривредним производима, стварање нових тржишта и скраћивање ланаца вредности, који омогућавају и развој руралног туризма, ипак су уврштени у пољопривредну политику као прве мере подршке диверзификацију које стижу управо из министарстава надлежних за пољопривреду. Иако прилично споро, ова типична подршка се упорно повећава из године у годину, омогућавајући оним пољопривредним домаћинствима која су ово препознала као решење сопственог опстанка, да улажу у достизање одрживости.

Рурална подручја у БиХ су неразвијена, демографски и инфраструктурно опустошена. Становништво убрзано стари, а низак ниво запослености стимулише даље демографско пражњење. Срећом и у БиХ је диверзификација руралне економије, усклађена са умереним интензивирањем пољопривредне производње тамо где за то постоје услови, схваћена као једини начин опоравка села, посебно у планинским деловима. Већина стратешких и законодавних докумената на различитим нивоима власти у БиХ препознаје туризам као једну од врло важних прилика са огромним потенцијалом. Развој и јачање веза између пољопривредне производње и туризма још увек није у потпуности схваћено и спроведено као прилика за додавање вредности пољопривредним производима, стварање нових тржишта и скраћивање ланаца вредности. Иако се развој оквира за подршку руралном развоју генерално одвија прилично споро, подршка диверзификацији се повећава из године у годину. Непољопривредна диверзификација у руралним подручјима већ помаже руралном становништву у изградњи нових економских активности унутар и изван процеса производње хране у неким крајевима БиХ. У перспективи ће расти и у БиХ и Републици Српској.

Пољопривреда и шумарство јесу основне економске активности и у руралним подручјима општине Пале, али ова производња није на завидном нивоу, а још је мања у односу на предратни статус. У том смислу оне не обезбеђују довољне приходе да би задовољиле потребе руралног становништва, па оно у потрази за бољим напуштају руралне средине или пак врше прекомерни притисак на шумске ресурсе. То је видљиво у свим деловима овог планинског предела где има доста необрађених ораница и запуштених ливада и пашњака, док је шумокрађа веома раширена пракса. Дакле диверзификација руралне економије у правцу развоја непољопривредних делатности објективно је неопходна да би се убрзао развој села на Палама.

1.2.2 Рурални туризам као одржива опција за диверзификацију руралне економије општине Пале

Туризам је препознат у економији као мотор развоја, првенствено због своје способности да отвара мноштво нових радних места. Он обично игра и улогу покретача развоја у другим секторима, па га често називају и „методом развоја“ – општим генератором развоја економског окружења у којем функционише. Обично туризам интензивира комуникацију и транспорт, провоцира развој услуга, повећава обим грађевинских радова, индукује потражњу са новим образовним профилима и стимулише развој образовања генерално. Логика имплицира да ће туризам такође проузроковати огроман пораст потражње за производњом хране на том простору и подржати вертикални развој руралне економије. На жалост, чест је случај да се на столовима ресторана великих, па и мањих локалних хотела не може наћи ништа или тек нешто мало производа са локалних фарми, осим ако оне нису велики пољопривредно-прехрамбени комплекси. Туризам такве врсте до сада је био присутан у општини Пале, а редовна је појава на Балкану. Од њега махом профитирају увозници и дистрибутери свих врста добара, чак и оних који се производе на њеној територији. Осим тога, он повећава и прилив радне снаге у туристичке и блиске урбане зоне, остављајући рурална подручја напуштеним. Такав туризам доноси приходе локалном становништву кроз радна места, али и мења начин живота локалне заједнице, што је чини зависним од спољних ресурса, а често и осиромашује у културном смислу, јер становништво напушта традиционални начин живота, па и сам простор на коме живи. Туризам, такође, често има и девастирајући утицај на природно окружење у коме се дешава, јер неравномерно оптерећује природне ресурсе на које се ослања.

У општини Пале, осећају се све предности и недостаци развоја масовног туризма, а од скора постоји и свест да је ово неизбежна последица грешака у развојном планирању и резултат амбициозне политике усмерене на раст, који није увек прилагођен капацитетима простора, потенцијалима природних ресурса и укупном интересу за очување вредности руралних простора. Из тог разлога, даљи развој туризма општина Пале жели да прилагоди локалној ситуацији на руралним просторима и на начин обезбеди његову одрживост. Опредељење за рурални туризам је окосница тих прилагођавања, уз дакако даљи рационални развој ски туризма. Оно је повезано са претпоставком да управо рурални туризам, као опција економске диверзификације сеоске економије, може искористити њене неискоришћене ресурсе и обезбедити просперитет локалне заједнице. Диверзификација туристичких активности овде је неопходна, не само због боље искоришћености простора и капацитета током лета, већ и зато што планетарни поремећаји климе често скраћују скијашку сезону, па релативно упрошћена понуда током зимских месеци не обезбеђује туристима алтернативу.

Диверзификација руралне економије на нивоу локалне заједнице јако зависи од синергије у заједници. Једино сложна сеоска заједница може сачувати потенцијале села и извући пуну корист од његових ресурса. У једној јакој локалној заједници произвођачи би имали интерес да оду даље од једноставне испоруке својих примарних производа хотелима и изграде сопствену гастрономску понуду или да, пак, са хотелима направе такав аранжман да оригиналне, квалитетне произведене производе њиховим гостима служе њихове комшије, уколико сами за то немају времена ни жеље. Чак и да сами немају потребу да диверзификују економију свог газдинства, ово би донело и додатне користи самом произвођачу. То би помогло да и други чланови сеоске заједнице имају користи од таквог производа кроз додатну вредност која остаје у селу. Она би помогла његовом оживљавању и обнови, па би постало боље место за живот и произвођача и пружаоца услуга у руралном туризму, а становништво села би у целини било подстакнуто да активно чува животну средину и омогући произвођачу да од ње има користи.

Рурални туризам је одржива опција за диверзификацију руралне економије у најмање два случаја: 1. Када постоји потреба за додатним приходима, а постоји и вишак радне снаге и простора, који се уз мало инвестиција може привести намени пружања услуга у туризму или 2. Када се на једном сеоском газдинству производи велики број разноврсних производа, који се локално тешко могу пласирати или је њихова вредност премала да би издржавала породицу, а газдинство истовремено има знање и вештине да кроз прераду сировина исте претвори у

квалитетну храну, коју може понудити локално. Да би пак сам (рурални) туризам био одржив, он треба да оптимално користи ресурсе животне средине у којој егзистира, поштује заједнице домаћина и осигура економски одрживо, дугорочно пословање, пружајући користи које се правично распоређују међу свим заинтересованим странама.²

Различити сценарији могу изгледати привлачно, чак и изводљиво на темељу постојања разноликих и бројних добара у локалној природи и култури, која заузврат може имати користи јер ће по принципу „*use it or lose it*” (користи или изгуби) сачувати, одрживо користити и даље унапређивати кроз развој туризма. Већина изводљивих и остваривих опција неизбежно ће зависити од конкретне ситуације - одрживи туризам следи одређена правила, али његов дизајн је увек различит, заснован на подручју и такав мора бити и онај за Пале. У областима које су се одлучиле да диверзификују руралну економију како би повећале шансу за њен опстанак у већ деградираним социјално економским руралним срединама или онима под претњом да то буду, сеоски туризам би требало да се догоди у кратком временском периоду (5-10 година) и оствари уз најнижи могући трошак. Активности треба пажљиво планирати у реалном оквиру, а не као дугу листу жеља. Овај план се држи тог принципа.

Простор општине Пале доста обећава када је у питању развој руралног туризма. Због присуства различитих специфичних природних и културних карактеристика, али и због јаких људских ресурса и дугог искуства у развоју туризма, овај се закључак сам по себи намеће, али за предузимање озбиљних радова по питању изградње неопходне подршке, претпоставке морају бити аргументоване. Дакле, развојно планирање, које ће уследити, радиће се са заинтересованим странама које имају потенцијале, интерес или обавезу да учествују у процесу развоја. Њихов допринос је предвиђен већ анализом стања, идентификовањем фактора и атрактора, као и проценом људских ресурса и пруженом подршком, што би требало рутински узети у обзир за развој руралног туризма. Туризам је ионако сложена економска грана, која захтева укључивање знања различитих других грана које учествују у разним деловима ланаца вредности сеоског туризма, као и оне које су одговорне за његову сигурност, уз интеракцију свих заинтересованих страна, па је процес припреме овог плана обухватио консултације са заинтересованим стејхолдерима у пољопривреди, шумарству, преради, транспорту, итд.

Рурална подручја представљају кључни део неискоришћених развојних ресурса општине Пале. Осим урбаног центра општине, остатак територије је рурални. Осим тога велики број становника општине Пале још увек лавира између руралне и урбане територије. Рурална економија је и даље у великој мери зависна од примарног сектора, са значајним доприносом пољопривреде и шумарства, мада ни допринос махом сезонских послови у туризму и за њих (или урбани центар) везаних услужних делатностима, није занемарљив. Ипак, постоји и велики део пољопривредног земљишта и сеоских газдинстава који је напуштен. Огроман део травњачких ресурса више не служи сточарству. Будући да добар део ових травњака спада у природну вегетацију, која опстаје и без антропозоогеног утицаја, њихова деградација није присутна у мери у којој је то случај у другим деловима БиХ и Балкана генерално, но штета по руралну економију је очита, јер алтернативе нема.

Реактивација локалних производних ресурса пољопривреде, зарад користи једне просперитетне руралне економије, није једноставна, јер нпр. дуги вредносни ланци сирових сточарских производа на савременом тржишту не дају претерану шансу екстензивној и полуекстензивној локалној производњи у обезбеђењу истински доброг живота сељаку. Уколико произвођач пожели више од свог живота, мораће да промени занимање или напусти своје село у потрази за бољом опцијом. Хотелима је по свему судећи свеједно, јер живећи у свом малом заокруженом свету не виде рурално окружење као битно за сопствени успех – њима је кључно да је снабдевање редовно и стандардно у погледу квалитета и квантитета. Уз доброг гастронома, чини се, и производи из велепродаје обезбедиће зараду. Укус потрошача и потражња еволуира, но чини се да за сада добар маркетинг још увек може да те промене држи под контролом, па посленици масовног туризма немају превише разлога за бригу.

² UNEP и UNWTO (2005): Учинити туризам одрживијим - Водич за креаторе политика

Реактивација локалне производње са додатком вредности у интерактивној вези са туризмом је, гледајући на примере добре праксе са сличних европских простора, не само могућа, већ и профитабилна. Дакле, уколико су вредносни ланци краћи и постоји спрега са локалним предузетништвом у преради и потрошњом у туризму, локални произвођач ће моћи да оствари већи приход од своје производње, упосли све своје капацитете и живи боље. Остаће на селу и чувати његове вредности што ће чинити туризам на одређеном простору знатно одрживијим. Кључ је у подстицању партнерстава између туризма и производње хране и то оне која долази са локала из производних система који су еколошки и друштвено прихватљиви. Али како заинтересовати постојећи туристички сектор за таква партнерства? Тренутно постоје индиције да се хотелима и ресторанима у туристичкој зони Јахорине може пласирати и више локалних производа него што се то сада чини, уколико је ланац снабдевања затворен у легалне токове какви су правном регулативом наметнути - финансијски и везани за безбедност хране.

Село се и само може укључити у понуду туристичких услуга, а да при томе ни на који начин не конкурише нити омета постојећу, већ је допуњује. Како? Кроз развој руралног туризма у селима које је развој масовног ски туризма заобишао, а имају осим квалитетних и атрактивних локалних производа и очувану природу. Осим тога, невелико становништво које припада изворним локалним заједницама и даље успева да негује и чува културне вредности и вештине карактеристичне за регион. Уколико се угаси рурална економија овај ће ресурс нестати, па је више него јасно да село нема више време за луксуз ишчекивања да их се неко из света великог туризма сети и са њима успостави сарадњу. Стејкхолдери у селима сматрају да деполитизација, већа слобода и подршка туристичкој организацији и искрена опредељеност локалне управе да допринесе руралном развоју могу омогућити релативно брз развој руралног туризма и све његове позитивне консеквенце. Захваљујући истинским ентузијастима и активистима различитих културних организација чува се традиција. Управо они имају и потребу да се рурална подручја рехабилитују кроз развој делатности које ће бити у стању да боље користе богатство локалних ресурса и обезбеде нова радна места и изворе прихода ван примарног сектора, као надоградњу постојећег туристичког сектора у општини Пале. У противном, неизбежно је демографско пражњење и деградација њеног руралног простора.

Зашто је још рурални туризам добра опција за општину Пале? Мала пољопривреда и породично газдинство су природни одговор на расположиве производне ресурсе. Повећање производње на њима је лимитирана простором које оставља запуштено пољопривредно земљиште, док интензификација тешко може бити опција. Дакле, потребна је додатна економска активност која ће неинванзивно валоризовати и на тај начин сачуван амбијент и скромнији обим производње (који обезбеђује ексклузивни квалитет).

Зашто интензификација пољопривреде и шумарства не може бити паралелно спроведена са развојем руралног туризма? Иако по правилу ослобађа вишак радне снаге, која је потребна у туризму, интензификација ће проузроковати смањење атрактивности предела и загађење које би, посебно у крашком делу подручју Пала, могло имати разарајуће ефекте на животну средину. Промене у начину живота сеоског становништва, обичајима, организацији насеља, архитектури, већ су довеле до уништавања традиционалне породице и локалне заједнице, чинећи је крхком и неспособном за нове развојне подухвате. Под притиском прераног увођења нових прописа и стандарда безбедности хране поклекнула је традиционална занатска прерада хране. Неспособност континуиране испоруке великих количина намирница, уз неприпремљеност за нове стандарде, спречава пружаоце туристичких услуга да купују од малих фарми и занатских прерађивача хране, што је угрозило њихов опстанак, а може угрозити и покушај да се интродукује рурални туризам.

Зашто рурални туризам од скоро има веће шансе но икад? Економска криза, а од 2020. године и пандемија, смањује мобилност туриста из региона, па је становништво Балкана фокус померен на ближа одредишта која омогућавају практиковање „здравог стила живота“, дајући нову шансу сеоском туризму.

2 МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

2.1 Прикупљање информација и података

Неопходне информације су прикупљене из различитих извора, укључујући и научне, истраживачке и стручне радове, који су резултат рада раније спроведених пројеката на овој територији, али и шире у контексту Републике Српске, Босне и Херцеговине и земаља западног Балкана. Ситуација је анализирана и коришћењем партиципативних метода, како би се обезбедило потпуније учешће представника свих заинтересованих страна на територији општине Пале. Процене могућности и ризика, као и предлог правца развоја и појединачна понуђена решења од значаја за развој руралног туризма, урађене су на основу лекција научених у сличним окружењима, али су максимално прилагођена локалној ситуацији.

2.1.1 Деск анализа у истраживању амбијента за развој руралног туризма

Овај документ је заснован на доступним подацима о предметном подручју, колико и на проценама направљеним на основу лекција научених из сличних окружења и ситуација, али првенствено рефлектује истраживања која су спроведена током израде плана. Секундарни подаци потичу и из разноврсних извештаја о стању сектора од значаја за развој руралног туризма, јавних планских докумената, развојних стратегија и регулативе на свим нивоима. Сви подаци су критички сагледани уз помоћ локалних заинтересованих страна и других стручњака упознатих са ситуацијом, или су једноставно пренети из званично усвојених докумената.

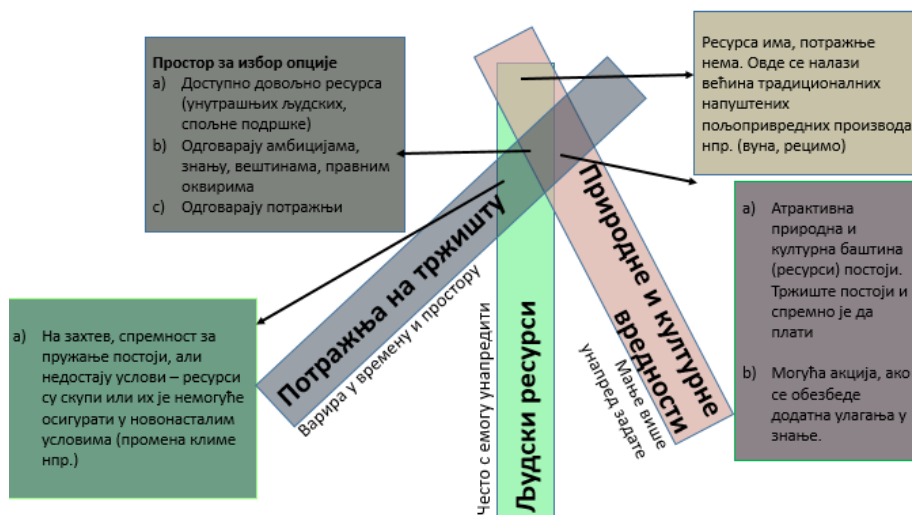
2.1.2 Интервјуи и упитници

Примарни подаци прикупљени су теренским радом, на радионицама, кроз консултације и интервјуе са заинтересованим странама. Рекогносцирање терена је, уз посете потенцијалним локацијама и пружаоцима услуга у руралном туризму, укључило и обилазак најзначајнијих туристичких атракција и микролокација. Рекогносцирање је подржала сама Туристичка организација општине Пале, док су на терену подршку обезбедили локални лидери сеоских заједница и њихови истакнути чланови. Снимање услова за развој Општине је укључио и спровођење низа полуструктурираних интервјуа, махом о вредносном ланцу у туризму и снабдевачким ланцима, као и упитника о пословном амбијенту, постојећим атракторима, факторима за развој туризма и сервисима, као и о потенцијалним туристичким производима.

2.2 Партиципативни рад са стејкхолдерима (Учешће заинтересованих страна)

Анализа ситуације на руралним просторима општине Пале и планирање развоја руралног туризма су урађени са заинтересованим странама, које имају потенцијале, интерес или обавезу да учествују у процесу планирања развоја. У децембру 2020. године формирана је радна група, којој су се прикључили и представници универзитета, цивилног сектора и предузетника, праћени медијима. У анализи су учествовали представници становништва општине Пале, локалне самоуправе и институција, професионалаца из области заштите културног и природног наслеђа итд. Њихов допринос идентификацији фактора, атрактора, процена људских ресурса и пружених услуга био је пресудан за планирање. Одабир развојних опција направљен је триангулацијом, ресурсне основе, потражње на тржишту и амбиција становништва, који ће тај развој носити, једнако колико и друштвени капитал који ће је омогућити (Графикон 2).

Како рурални туризам има потребу за квалитетном трансформацијом постојећих вредносних ланаца у локалној економији у своје снабдевачке ланце, обављене су и консултације са заинтересованим странама из сектора пољопривреде, шумарства, прераде и услуга - од транспорта, преко комуналних услуга до услуга анимације и логистике активности у руралном окружењу. Ради сагледавања ризика и за и од туризма, укључени су и стејкхолдери из домена јавне безбедности, заштите природе и животе средине у целини, дакле безмало комплетна социо-економска база живота на предметном подручју.

Графикон 2. Избор најоптималније развојне опције кроз партиципацију стејкхолдера

2.2.1 SWOT анализа пословног окружења (амбијента) за развој руралног туризма

Прикупљени подаци кроз анкете, коришћени за испитивање у Радној групи за израду плана развоја руралног туризма, су анализирани *Delphy* методом и SWOT анализом.

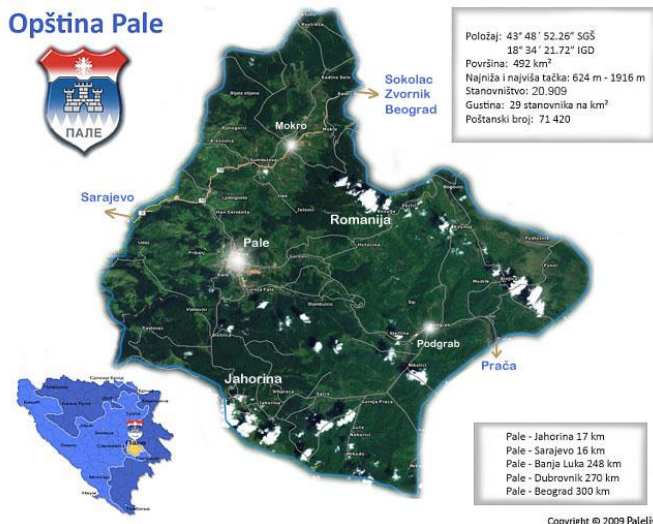
2.2.2 UNWTO FAS методологија за анализу потенцијала за туризам

UNWTO FAS методологија је методологија коју је креирала Светска туристичка организација Уједињених нација (UNWTO), у циљу ефикасне анализе стања потенцијала за развој туризма. Циљ примене FAS анализе (FAS је скраћеница енглеских речи за факторе, атракторе и подршку) у општини Пале је да идентификује тренутну ситуацију на њеној територији у погледу нивоа развијености њених ресурса за развој сеоског туризма и туризма у ширем смислу. Идентификација атрактора (A) је полазна тачка и основа за идентификацију фактора (F) и носећих (S) елемената - постојеће подршке, односно сервиса руралном туризму. Процес идентификације, класификације и оцењивања различитих туристичких елемената заснован је на партиципативном раду са групом стејкхолдера.

3 СИЖЕ СИТУАЦИОНЕ АНАЛИЗЕ ОПШТИНЕ ПАЛЕ СА АСПЕКТА ПЕРСПЕКТИВА РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

3.1 Територијални обухват студије

Општина Пале се простире на 492 км² површине³ (што представља 2% укупне територије Републике Српске⁴) између 43°05' и 43°55' северне географске ширине и 18°25' и 18°50'

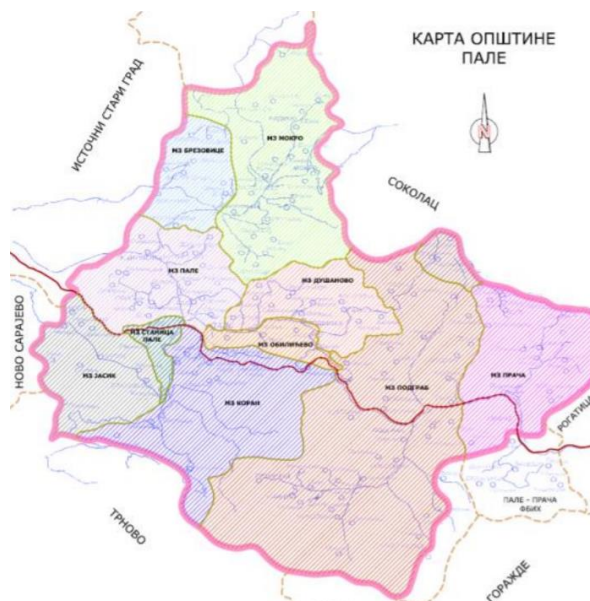

географске дужине. Рурални део општине, којим се бави ова студије, чини 48.037 хектара (97,7%). Подручје је типично планинско, са знатном вертикалном рашчлањеношћу од 600 м н.в. (уз ток реке Праче, на истоку) до 1.910 м надморске
Слика 1. Положај и територија Општине Пале према *Palelive*, 2009

висине на Јахорини (врх Сјениште). Централни део општине, који заузима паљанска котлина (око 8,5 км² са прибрежјем), окружен је планинским масивима Јахорине са југа, Госине са истока, Романије са североистока, Озрена са севера и северозапада и Требевића са запада.

3.2 Административна организација подручја

Општина Пале (и општине Соколац, Источни Стари Град, Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа и Трново), административно припада граду Источном Сарајеву. Налази се у Сарајевско-романијској регији, у источном делу Републике Српске у Босни и Херцеговини (Слика 2.). Територија општине граничи се са општинама Источни Стари Град на западу, Рогатица на истоку, Соколац на северу, Пале-Прача и Фоча-Устиколина (Федерација Босне и Херцеговине - ФБиХ), на југоистоку, те Трново на југу. Општина има десет локалних (мјесних) заједница: Прача, Подграб, Коран, Пале, Јасик, Брезовице, Мокро, Обилићево, Душаново и Станица Пале са 63 насеља. Административни центар општине Пале је истоимено урбано насеље у паљанској котлини⁵.

Слика 2. Унутрашња административна подела Општине Пале

3

http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BE%D0%BF%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B5

4

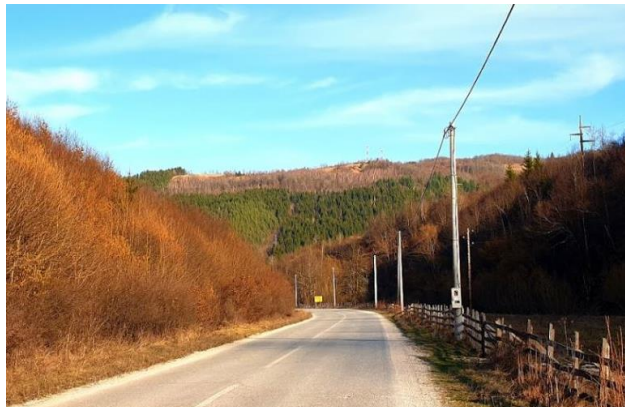
<https://web.archive.org/web/20120315121538/http://www.pale.rs.ba/pale/teritorija-opstine/teritorija-opstine>

⁵ Ибид.

3.3 Основна инфраструктура и комуникације

3.3.1 Саобраћајна инфраструктура

Главнина **путне мреже** општине Пале укључује магистралне и регионалне путеве који повезују урбане и административне центре и локалне путеве који повезују остала насеља. На 18 км налази се спој са главним путним коридором, аутопутем 5Ц. Локално становништво није задовољно постојећим путевима, путном мрежом као и јавним превозом. Путна мрежа у руралним деловима региона, осим у близини скијашких центара, није довољна и некавалитетна је, често јако оштећена и местимично тешко проходна. На регионалним путевима на подручју општине зими су чести застоји због великог прилива туриста у зимске центре, првенствено на Јахорину. Туристичке гужве су честе и лети, посебно на приступним путевима кроз кањоне и усеке, где је уобичајена појава одрона.

Слика 3. Пут за Подграб

Општина Пале налази се између два важна путна правца, који повезују европски коридор Е 70 у унутрашњости и Јадранску магистралу на Приморју. Западно од Јахорине пролази пут Београд - Шабац - Зворник - Соколац - Пале - Сарајево - Мостар - Плоче - Дубровник - Сплит, а источно пут Београд - Ужице - Вишеград - Устипрача - Горажде - Србиње (Фоча) - Сутјеска (Тјентиште) - Гацко - Билећа - Требиње - Дубровник. Од поменутих путних праваца, на територији општине Пале су путеви у укупној дужини од 300,6 км (и 63,8 км улица). Просторни план предвиђа изградњу аутопута Сарајево-Београд, као и изградњу неколико брзих путева и путева, који ће помоћи и уклањању уских грла у комуникацији са суседним општинама и остатком БиХ. На 18 км налази се **железнички терминал** Сарајево.

Ваздушне луке. У овом тренутку у општини Пале не постоји инфраструктура путничког ваздушног саобраћаја, али су на располагању међународни аеродроми у Сарајеву (26 км), Тузли (130 км) и Мостару (154 км). Остали аеродроми у регији удаљени су преко 250 км: Бања Лука - 257, Дубровник - 261 и Београд - 273. Већина ових аеродрома има значајан међународни промет, што представља значајна чворишта за туризам на подручју Пала, али Пале немају ни један вид јавног превоза који би га повезивао са овим аеродромима. Од планиране изградње аеродрома на Гласиначком пољу у општини Соколац се одустало.

3.3.2 Транспорт

Општина Пале има стратешки повољан положај када је у питању превоз људи и робе. У близини (15 км) је највећи град Босне и Херцеговине - Сарајево, где се укрштају главни правци путног и железничког транспорта из свих делова земље. Град Сарајево је Редовним летовима са најближег аеродрома „Бутмир“ у Сарајеву повезан са свим центрима у региону Западног Балкана, а редовни летови постоје и за веће центре у Европи и на Блиском истоку. Авио саобраћај уобичајено добро повезује локације на којима је присуство дијаспоре највеће, што за рурални туризам може бити од значаја. Број летова се повећава у туристичкој сезони.

Према реду вожње, редовни локални аутобуски саобраћај из Пала повезује села на трасама ка Кадином селу и Мокром, као и општине и насеља на територији града Источно Сарајево. У овом тренутку су то аутобуси на трасама ка Касиндолу, Крупцу, Војковићима (Источна Илиџа) и Реновици (ФБиХ), Вучијој Луци (Источни Стари Град), Сокоцу, Источном Новом Сарајеву и Рогатици. Број полазака ка селима општине Пале је мали, па се то може у будућности показати као препрека развоју руралног туризма. Тренутно стање је, међутим, лош параметар за процену, будући да је ред вожње додатно редукован због мера борбе против пандемије.

Редовне линије постоје за све веће градове у Републици Српској: Вишеград, Сребреница, Фоча, Калиновик, Требиње, Бијељина и Бања Лука, као и осталим ентитетским центрима - Сарајево и Брчко. Постоји редовна веза са Србијом, што је од великог значаја за интеракцију са, за Пале можда и најважнијим, емитивним тржиштима (Нови Сад, Београд и Ниш). Директне линије повезују Пале са Београдом, Новим Садом и Нишом, као и Црном Гором (Херцег Нови). Кроз подручје општине аутотранспорт се одвија долинама река Миљацке, Мокрањске Миљацке, Паљанске Миљацке и Праче преко два путна правца Сарајево-Зворник (Вишеград) и Сарајево-Пале-Требевић-Подграб-Јахорина. Регионални путни саобраћај се одваја и правцима Сумбуловац-Хреша, Пале-Јахорина-Требевић, Подграб-Јахорина.

Тридесетак лица обавља јавни превоз таксијем, а на територији општине постоји и могућност изнајмљивања разних транспортних средстава, укључујући и квадове, чији власници своје услуге нуде посетиоцима, често у сарадњи са даваоцима услуге смештаја и исхране. Већина ове понуде јесте везана за Ски центар на Јахорини, али има и оних који сарађују са пружаоцима услуга у руралном делу општине.

Према подацима из туристичких материјала Туристичких организација града Источно Сарајево и општине Пале, данас на Јахорини постоји 8 жичара капацитета 17.000 скијаша на сат. На Равној планини постоје две жичаре са капацитетом од 3.000 скијаша на сат.

3.3.3 Телекомуникације

Главни транзитни центар Телекома Источно Сарајево налази се у центру Пале. На територији општине постоји систем дигиталних аутоматских телефонских централа. Све аутоматске локалне телефонске централе укључене су у међуградски и међународни телекомуникациони саобраћај кроз систем веза остварених главним оптичким каблом Нови Град - Требиње и његовим локалним филијалама. Мрежа јавних мобилних веза ради преко локалних базних станица постављених претежно на истакнутим тачкама рељефа. На територији Пале раде интернет провајдери: *Mtel a.d.* Бањалука, *Blicnet* Бањалука и *Matrix-Zone* Пале.

Поштански саобраћај одвија се у оквиру *Пошта Српске, а.д.* Бања Лука. У општини Пале постоје 4 поште: Јахорина, Пале, Подграб и Пустопоље. Ове поште пружају услуге слања и примања свих врста пошиљки, као и плаћања и допуњавање кредита мобилне телефоније⁶.

Покривеност сигналом мобилне телефоније је добра, мада се на терену, због специфичности планинског рељефа, могу уочити и зоне лошијег пријема, па и одсуство сигнала, што може утицати на безбедност туриста при кретању у слободној природи. Од првог јула 2021. године Босна и Херцеговина више нема роминг са земљама Западног Балкана, чланицама ЦЕФТА: Албанијом, Северном Македонијом, Црном Гором и Србијом, укључујући и Косово⁷, што представља повољан развој околности за развој руралног и туризма уопште.

3.3.4 Комунална инфраструктура и заштита животне средине

Јавним **водоводом** општине Пале управља Ј.П. Водовод и канализација а.д. Пале. Водовод се састоји од неколико самосталних техничких целина. Засебне просторне целине чине градски водовод Пале и водовод Јахорина, те водоводни системи насеља Мокро и Подграб. Укупан број прикључака на водоводну мрежу је 8,253 од чега за снабдевање домаћинстава 7,063 и привреде 650.⁸ Водоснабдевање у сеоским насељима обезбеђује двадесетак локалних

⁶ Удружење економиста Републике Српске SWOT и Тим за имплементацију Пројекта успостављања пословних зона у граду Источно Сарајево (2013): Изградња пословних зона у граду Источно Сарајево, Јавна управа града Источно Сарајево

⁷ Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о декларацији о независности Косова

⁸ Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицковић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

водоводних система за 5-20 домаћинстава. Вода се у овим системима за снабдевање водом редовно контролише и потпуно је хемијски и бактериолошки безбедна за пиће.⁹ За развој руралног туризма од значаја је да сваки давалац услуга у туризму обезбеди контролу воде којом се снабдева. Село Јеловци су најбољи пример самоорганизовања у снабдевању водом на територији општине Пале. Овде је 120 домаћинстава - сувласника водовода, уредило своје међусобне односе правилником. Локалним водоводом управља одбор обезбеђујући приходе из уредног снабдевања водом и транспарентну потрошњу ових средстава за одржавање система.

Урбана насеља: Пале, Подграб, Мокро и туристичка зона Јахорине су главни произвођачи чврстог отпада, отпадних вода и загађивачи ваздуха. У овом тренутку највећу опасност за осетљиво крашко подручје представљају њихове непречишћене отпадне воде.

У општини Пале **канализација** је изграђена на подручју СРЦ „Јахорина“ и урбаног дела Пала. Гравитационог је типа и дуга 35,3 км. Опслужује око 15.000 становника или око 70% становништва општине Пале. Отпадне воде се одводе у реке Репашницу и Паљанску Миљацку без икаквог претходног третмана, чиме угрожавају водене екосистеме и живи свет на подручју општине и шире. Овакав третман отпадних вода угрожава подземне воде и изворе пијаће воде.

У осталим насељима отпадне воде се испуштају директно у водотокове или септичке јаме, најчешће отвореног дна, па њихов садржај отиче у најближи водоток, подземне или површинске воде. Оба ова начина испуштања отпадних вода су апсолутно небезбедна и супротна принципима санитације, па не само да не остављају простора за одрживи развој руралног туризма, већ угрожавају и даљи опстанак постојећег туризма. У јануару 2021. године потписан је уговор за изградњу прве фазе главног колектора отпадних вода у дужини од 2,7 км. План је да следеће године буде изграђено додатних 1,3 км. Овај колектор треба да повеже постојеће канализационе системе у јединствени систем и одводи све отпадне воде на будућу локацију постројења за пречишћавање. За израду идејног пројекта постројења за пречишћавање отпадних вода, општина Пале је потписала уговор још 2015. године.

Према важећој Стратегији развоја општине Пале, градска насеља општине (Пале, Подграб, Мокро) и туристичка зона Јахорина највећи су произвођачи контролисаног **чврстог отпада**. Највећа количина контролисаног отпада (кућни, комерцијални, индустријски, медицински) сакупља се на мањем подручју општине Пале, углавном у већим насељеним местима. У 2015. години је на територији општине било у функцији 400 контејнера од 1,1 m³, у које је прикупљано 4.555 т комуналног отпада, који је транспортован на депонију "Станишића долови". Процена је да се сада на њу дневно одложи око 12,5 тона отпада. Будући да је прикупљањем отпада, према званичном извору, покривено око 65% становништва, закључује се да се са руралних простора општине смеће практично не прикупља. Еколошка дозвола депоније продужена је до 2022. године, уз обавезу примене мера за ублажавање негативних утицаја на животну средину и праћење емисија штетних материја, које су до сада биле ограниченог обима и дмета.

Тренутни метод управљања отпадом је најједноставнији, најјефтинији и са највећим негативним утицајем на животну средину - одлагање на за то одређену површину. Сепарације отпада и специфичног третмана рециклабилних материјала и секундарних сировина нема. Општина Пале је 2016. године потписала уговор о изградњи погона за рециклажу на постојећој општинској депонији у Љубогошти, који би рециклирало 70% отпада и тиме допринео решавању проблема чврстог отпада^{10 11}, али планирано постројење до 2018. није завршено. Еколошка дозвола за постројење за физички третман и складиштење неопасног отпада издата је у мају 2021. године.

На територији општине регистровано је десетак великих „дивљих“ депонија и много мањих дуж водотока и дуж путева у руралним областима. Бројне су и дивље депоније смећа и

⁹ <http://vodovodpale.com>

¹⁰ <https://trebevic.net/istocno-sarajevo/predstavljen-projekat-izgradnje-postrojenja-za-reciklazu-i-ekolosko-zbrinjavanje-otpada-u-palama/>

¹¹ <https://www.palelive.com/sds-lokalna-vlast-sds-a-rijesila-bi-problem-reciklaze-otpada/>

грађевинског отпада у туристичкој зони планине Јахорина. Појава формирања дивљих депонија је карактеристична за периоде након зимске сезоне. Оне настају као последица отежаног изношења отпада из домаћинства, и обично су то мање или веће количине смећа разбацаног поред смештајних објеката, дуж путева, у шумама и поред извора питке воде. Постоји потреба за проширењем инфраструктуре за прикупљање смећа и континуираним кампањама чишћења животне средине (*impulsportal.net*).

Слика 4. Акцију сакупљања чврстог отпада у Врхпрачи организовали су сами мештани

Постоје и добри примери бриге о животној средини у селима, где поједина домаћинства и сеоске заједнице не чекају системско решење за решавање проблема чврстог отпада, већ уз ангажовањем својих чланова редовно чисте шире подручје око својих имања на којима се отпад појавио (Слика 4.). Подршка шире друштвене заједнице, мјт. често изостаје иако постојање примера добре праксе унутар ње, може (за туризам неопходни) посао подизања свести о животној средини код локалног становништва, учинити знатно лакшим.

Невладина организација „World Vision“ је основној школи на Палама 2021. године донирала контејнере за рециклажу¹². Ово је једна од добрих вести, која обећава да ће у блиској будућности подизање свести о значају заштите животне средине постати саставни део одрастања младих Паљана, а добри примери прерасти у редовне активности сеоског становништва. Међутим, трајно решење проблема мора бити системско, јер са развојем руралног туризма количина отпада може само расти.

Према подацима ЗП „Електродистрибуција“ а.д. Пале, која производи и дистрибуира **електричну енергију** крајњим потрошачима, у 2021. години на територији општине електрична енергија је испоручивана у 9.597 домаћинства, који су уз 764 остала корисника прикључени на електричну мрежу од 492 км². Мрежу чине средњенапонски електрични водови од 10 (20) kW дужине око 250 км и око 640 км нисконапонских водова од 0,4 kW са 140 одговарајућих трансформаторских станица¹³.

Обновљиви извори енергије, који се сматрају најприхватљивијим извором за туристичке дестинације, нису довољно искоришћени иако постоји знатни ресурсни потенцијал и потреба за њиховим искоришћавањем. Експлоатација шума, као и дрвна индустрија, стварају значајне количине отпада од дрвета, који се може користити за производњу енергије сагоревање биомасе. Према подацима из локалног плана управљања отпадом 2013-2018, у 2006. години је произведено око 25.000 м³ дрвног отпада на општинском нивоу из четрдесетак погона за примарну и финалну прераду дрвета. Ово је, између осталог, и главни индустријски отпад на територије општине Пале. Он се користе као извор топлотне енергије у домаћинствима (27%), као и у даљинским системима грејања (34%), док се 39% користи и као секундарна сировина у другим технолошким процесима и ставља на тржиште кроз локално произведене брикета.

¹² <https://www.ospale.org/kad-se-reciklira-priroda-profitira/>

¹³ <https://www.edbpale.com/>

Постоји тенденција да се и водни потенцијал општине Пале искористи за производњу електричне енергије изградњом минихидроелектрана (МХЕ). При томе се и овде, као и широм Западног Балкана фаворизује МХЕ деривационог типа, што представља озбиљну опасност за живи свет, али и развој руралног туризма. Уз то је велики део водних потенцијала, који је већ стављен у службу водоснабдевања спортско-туристичког комплекса, већ прекомерно оптеретио водне ресурсе у сливу реке Праче која представља управо једну од територија у којима је развој руралног туризма перспективан, па је борба локалних активиста против МХЕ у потпуности оправдана. Планови за развој руралног туризма морају ставити тачку на покушај даљег угрожавања површинских вода, због далеко ширег друштвеног интереса од стављања река у службу производње безначајних количина киловата електричне енергије.

3.3.5 Здравље и безбедност

Здравље и безбедност људи

Примарну здравствену заштиту у општини Пале пружа Дом здравља Пале са 78 медицинских радника. Примарна здравствена заштита становништва је организована по систему породичне медицине са дванаест тимова, и то 10 тимова у Палама и по један у амбулантама Мокро и Подграб. Становници општине имају здравствену заштиту 24/7. Пале има 5 приватних стоматолошких ординација и 13 приватних апотека.

Полиција Републике Српске непосредно на терену обавља послове безбедносне заштите живота, права и слобода грађана, заштите имовине и подршке владавини права. Стање безбедности у општини Пале је задовољавајуће.

Комунална полиција врши послове комунално-инспекцијског надзора над одржавањем, уређењем, употребом и заштитом комуналних објеката и уређаја у великом распону објеката и послова. Организационо припада општинској управи Пале и делује на територији општине.

Територијална **ватрогасна јединица** Града Источно Сарајево има ватрогасну станицу у општини Пале. Делује на подручју целе општине. Има довољан број ватрогасних возила различитих типова и намене за све врсте интервенција, скупну и личну опрему за заштиту и спасавање која квалитативно и квантитативно обезбеђују ефикасно и правовремено интервенисање.

Горска служба спасавања „Јахорина“ помаже и спасава угрожене у неприступачним планинским и урбаним условима. ГСС има базну станицу на Јахорини и делује на целој територији општине. Опремљена је за све врсте интервенција и транспорт свог особља и повређених особа на земљи и из ваздуха употребом хеликоптера. Оперативна је 24/7¹⁴.

Служба Цивилне заштите општине Пале пружа помоћ у најразличитијим облицима угрожености становништва и околине. Потпуно је кадровски спремна и опремљена за деловање у свим ситуацијама. Подручје деловања је цела територија општине Пале¹⁵.

Локално становништво је традиционално више него гостољубиво према гостима из било ког дела света. Пријатељски је настројено и радо ће и самоиницијативно помоћи туристима. Велики број млађег света говори енглески језик и он се учи од раног школовања.

Ризици

Преостали део мински сумњиве површине на подручју општине Пале се налази у руралном подручју и простире се на око 5.13 км² тзв. ризичне површине. Подељена је у три подручја: Винча, Подграб и Каменица која обухватају 13 заједница у којима живи око 143 домаћинства.

¹⁴ <https://www.jahorina.org>

¹⁵ <http://www.pale.rs.ba>

Највећи део, око 80% мински сумњивог подручја, је шумско подручје док се преостали део односи на пашњаке и обрадиво земљиште. Сва позната минска поља у БиХ, а тиме и на подручју општине Пале су обележена знаковима минске опасности и регистрована у Центру за уклањање мина у БиХ- БХМАЦ.

БиХ има средњи медицински ризик - одговарајући стандард неге доступан је код одабраних медицинских установа. Обично су доступне поуздане хитне службе и стоматолошка нега. Присутан је одређени ризик од болести које се преносе храном или водом. Међу земљама региона сврстава се у средње организоване земље.

Пожари су уобичајени током врелих летњих месеци, најчешће у неприступачним областима. Уобичајено се држе под контролом, али је могуће и да се приближе насељима и путевима.

Најзначајнија опасност у дивљини потиче од присуства змија отровница, пре свега поскока (*Vipera ammodytes*)¹⁶. Нема података о учесталости напада на подручју Пала, као ни евиденције о евентуалним смртним исходима после уједа отровница, али се број уједа периодично повећава сваких неколико година, најчешће од јуна месеца. Посебна упозорења за туристе нису констатована на подручју Пала, као ни информације о поступку у случају угриза иако је у току 2021. опасност увећана немогућношћу набавке анитивиперинум серума. Присутни предатори, као нпр. најбројнији вук и медвед, не представљају већу опасност за туристе, мада је становити опрез и адекватна реакција при сусрету са овим животињама неопходан.

Опасности од бујичних токова, клизишта и одрона, као и снежне лавине, висок снег и снежно слепило су опасности уобичајене за планине. Током зиме се, због великих снежних падавина и ниских температура, дешавају проблеми у снабдевању домаћинстава електричном енергијом, док пружање брзе медицинске помоћи зависи од проходности путева. Општина Пале се налази у активној сеизмичкој зони, али су земљотреси, обично без последица по људе и објекте.

Због специфичности планинског терена и присуства краса у општини Пале, као и природе активности у руралном туризму, постоје бројне друге опасности за туристе као што су: повреде (ломови, уганућа, отеклине, ране) при кретању или паду по кршу, на равном или у пећинама, вртачама и увалама које су бројне, сунчаница због дугог боравка на сунцу без заштите главе и тела, удар грома током летњих олуја, смрзавање и губљење на непознатом терену и у пећинама. Зоне без сигнала мобилне телефоније посебно су ризичне у случајевима таквих незгода. Потенцијално је ризично кретање транзитним рутама које користе мигранти.

3.3.6 Снабдевање

Према доступним подацима из Стратегије развоја општине Пале за период 2017-2026., крајем 2015. године у општини је регистровано 508 предузетника. Заједничке карактеристике регистрованих самосталних предузетничких делатности су да су оне углавном лоциране у градским насељима. По правилу запошљавају невелики број радника, а доминирају услужне делатности (мале и велике продавнице и супермаркети), док је традиционално занатство нпр. ретко. Понуда сувенира и других занатских производа је зато скромна, иако постоје кадровске могућности и простор на тржишту за развој ових активности. Скроман у обиму, али значајан допринос производњи сувенира даје и цивилни сектор (пример СЕД „Орловача“ и Секција кућне радиности „Босиљак“ из Мокрог.). Ове и сличне организације имају велики потенцијал, али за сада већином не раде континуелно и организовано, и углавном су без велике подршке.

На Јахорини, где их је поред самог места Пале највише, прехрамбене продавнице се углавном налазе у хотелима. Продавнице поред приступних путева до хотела и излетишта не уклапају се у околну окружење, дају ружну слику и лоше су за маркетинг туристичких подручја. Насеља на

¹⁶ Довлишки поскок – једна од најотровнијих змија у Европи се врло често може сусрести у кањону Миљацке, уз обале које гравитирају селима Довлићи и Булози.

територији Пала оскудевају у продавницама колонијалне робе, што може неповољно да утиче на туризам у руралном подручју.

Снабдевање енергентима се, према *Via Michelin* на ширем подручју Пала обавља на четрдесетак пумпи (број је висок, јер платформа препознаје и објекте на територији оба Сарајева као припадајуће). На самој територији општине има три бензинске пумпе у граду (Нешковић, Нестро, Сарајево Инвест) и у руралном подручју Шпиц-Петрол, Доња Љубогошта, Петрић, Мокро и др. Снабдевеност бензинским дериватима и гасом је углавном задовољавајућа.

3.3.7 Сервиси

Сервиси (ауто, бициклически, комуникационе опреме) на целом подручју општине нису мапирани, нити се могу наћи у туристичким материјалима, али је утисак са терена да је покривеност руралног дела територије сервисима релативно слаба. Већина сервиса је доступна у месту Пале и око главних путних праваца, као и у Олимпијском центру на Јахорини.

3.4 Животна средина и природни ресурси

Стратегија развоја општине, у оквиру петог стратешког циља, дефинише као циљ еколошки очувану средину у којој се спроводе мере енергетске ефикасности и рационално користе природни ресурси. Сходно томе, све економске и друштвене активности у општини Пале заснивају се на принципима одрживости. Као оперативни циљеви предвиђени су: унапређено стање водних ресурса и система управљања отпадом, успостављен систем праћења мера енергетске ефикасности, као и унапређено стање у области заштите подручја и унапређено стање управљања простором. Према истом документу, најважнији ресурси за опстанак и развој су шуме и шумско земљиште, пољопривредно земљиште, изворишта воде за пиће и водотоци, као и облици рељефа планине Јахорине погодни за развој туризма (посебно зимског). Овај документ маргинализује ресурсе погодне за развој туризма на остатку територије општине.

SWOT анализа у овом стратешком документу означава као главне компаративне предности Пала: повољан географски, туристички и саобраћајни положај, богатство у шумским ресурсима, развијен дрвопрерађивачки сектор и зимски туристички центар Јахорина. Уз то се истиче постојање савременог образовног и васпитног система који пружа напредна знања, која уз очувану традицију омогућавају одрживи развој локалне заједнице.

Визија развоја општине Пале је: економски развијена, инфраструктурно и еколошки уређена локална заједница, привлачна за живот и рад, коју одликују јак универзитетски центар, развијен туризам са Јахорином као препознатљивим зимским туристичким центром, развијена пољопривреда, предузетништво и сектор МСП, одговорна локална управа, унапређен квалитет живота становништва, здрава животна средина у којој се проводе мере енергетске ефикасности и рационално користе природни ресурси.

Када се ради о руралном туризму, са његовим успехом је од природних ресурса директно повезана клима, геодиверзитет, хидрографија и биодиверзитет. Земљиште има директну важност због својих просторних карактеристика које подржавају покретљивост и становање, а још индиректније као супстрат за дивљу вегетацију и гајене усева, а ови пак представљају један од најважнијих инпута за туристички ланац вредности - храну. Туристичке дестинације са расположивим земљиштем и разноликим и богатим земљиштима имају користи од снажних ланаца снабдевања које подржавају. То је зато што оне стварају богату локалну кухињу која доводи до атрактивних гастрономских доживљаја, који увек додају вредност понуди руралног туризма. Тешки агроеколошки услови, који проистичу из оскудице земљишта, воде и неповољне климе, могу пружити неке друге индиректне користи од атрактивне дивљине, која остаје последња опција коришћења простора. Дакле, природни услови и ресурси су један од

најзначајнијих фактора социоекономског развоја¹⁷ Пала, и у том смислу је потребно пажљиво размотрити њихову расположивост за рурални туризам у општини Пале.

3.4.1 Клима

Општина Пале има умерено континенталну климу са изражена сва четири годишња доба. Средишњи део општине је котлина окружена планинама, које делимично заустављају директне утицаје средњоевропске континенталне климе са истока и севера и медитеранске климе са југа. Планина Јахорина је својеврсни штит од утицаја климатских фактора са југа, а планина Романија са севера. Међутим, речни кањони дозвољавају продор ваздушне масе из долине реке Дрине, стварајући значајно другачију микроклиму на подручју Праче и Подграба од планинске климе на Јахорини и на Романији, које су на већим надморским висинама.

Просечне месечне температуре током лета су ниске - спарни и топли дани се завршавају свежим вечерима. Најтоплији месец је јул са просечном температуром од 16° С. Најхладнији месец је јануар са просечном температуром од -3,3° С. Просечна годишња температура је 6,8° С. Температурна инверзија се често јавља зими, када је топлије на већим надморским висинама него у долини реке Миљацке, где се налази градско средиште општине Пале. Осунчаност је највећа у јулу (271,4 сата), а најмања у децембру (44,77 сата). Пролеће је сунчаније од јесени. Укупно трајање сунчеве светлости током године је 18.787 сати. Просечна релативна влажност ваздуха је уједначена током године - 82 ± 3%. Годишња расподела падавина је углавном равномерна. Највиша количина падавина је у новембру, а најмања у фебруару. Кише су најчешће у јесен, што је последица маритимног утицаја Средоземног мора. Општина Пале има 183 дана са снегом.¹⁸

На основу климатских показатеља, подручје општине Пале веома је погодно за развој рекреативног и здравственог туризма, за висинске припреме спортиста, као и све друге туристичких активности у руралном амбијенту. На већим надморским висинама у ваздуху је мање влаге, што ствара идеалне услове за боравак пацијената са бронхитисом и реуматизмом, а на мањим надморским висинама због освежавајућег дејства и довољне концентрације кисеоника за људе са кардиоваскуларним проблемима. Лето је погодно за планински туризам, јер су тада температуре пријатне, посебно погодне за људе који имају кардиоваскуларне и друге здравствене проблеме.

3.4.2 Геодиверзитет и земљиште

Геодиверзитет

Подручје општине Пале спада у унутрашње Динариде. Изразито је планинско, са просечном надморском висином изнад 1.000 м. Централни дио општине заузима паљанска котлина између планинских масива: Јахорина на југу, Госина на истоку, Романија на североистоку, Озрен на северу и северозападу и Требевић на западу. Од геоморфолошких облика најбројнији су површински и подземни облици крашког процеса. У општини има неколико пећина: Орловача, Пећина Извор Мокрањске Миљацке, Титова пећина, Омладинска пећина на Равној планини, Попова и Новакова пећина. Постоје и облици флувијалног процеса, специфични за крас: клисуре, кањони, следе долине, вртаче и висеће долине. У високим планинама присутни су и облици нивационих процеса. Туризам везан за геодиверзитет је у експанзији.

¹⁷ Грмуша, М., Лукић Тановић, М. и Шушњар, С. (2015). Природни услови и ресурси као фактор социоекономског развоја Источно Сарајево. У С. Станковић, Д. Филиповић и С. Ђурђић (ур.), Зборник радова IV Српски конгрес географа, (књ. 1, 243-248). Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет и Српско географско друштво.

¹⁸ Самарџић М. (2007): Туристичка валоризација општине Пале, дипломски рад

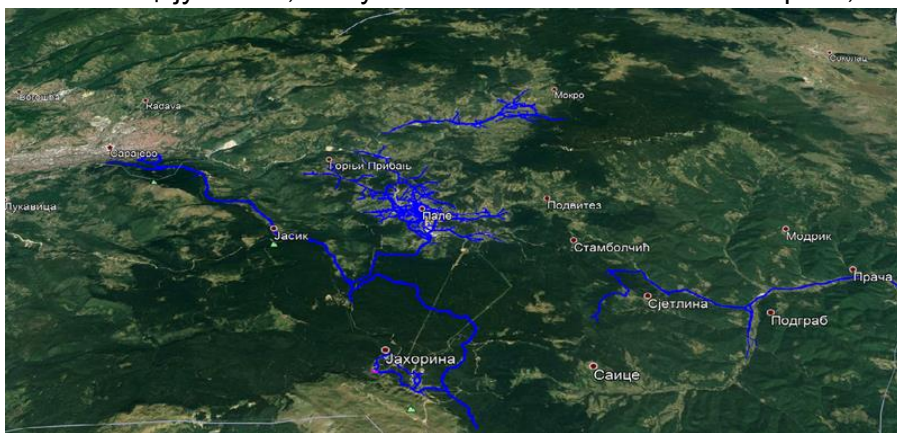
Земљиште

Брдско-планински терен, климатски услови и релативно велика распрострањеност кречњачких стена (30% територије општине је карст) условили су појаву различитих врста тла, углавном слабијег квалитета, што ограничава развој пољопривреде. За пољопривреду су значајне паљанска и мокрањска котлина, релативно мала и уска али и релативно плодна долина реке Праче (Подграб, Прача, Побрежје), благи обронци околних планина и планинске висоравни (посебно Равна планина). У уским речним долинама, на релативно малим површинама, налазе се алувијално-делувијална тла, веома различита у погледу дубине активног слоја и садржаја основних хранљивих састојака, хумуса, елемената у траговима и киселости, као и погодности за развој интензивних грана пољопривреде: воћарство, повртарство, гајење озимих житарица, крмног биља итд. Присутни земљишни ресурси, као и хидрографија и геоморфолошка структура подлоге на овом подручју, указују на потребу да се пољопривреда оријентише ка еколошким начинима производње, а саме карактеристике и обим расположивих земљишних ресурса говори о потреби додавања вредности кроз квалитетну прераду и пласман кроз кратке вредносне ланце, уколико се жели постићи одрживи рурални развој.

Шумско и непродуктивно земљиште чине чак 62,4%, а пољопривредно земљиште свега 29,2% укупне површине општине.¹⁹ Упркос релативно малом уделу пољопривредног земљишта, то је и даље респектабилан ресурс који омогућава знатно већи обим производње од садашњег. Капацитет ресурса за производњу хране могао би да квалитетом и квантитетом подржи развој руралног туризма, али нема капацитете да самостално носи масовни туризам, посебно зато што његова уситњеност знатно више погодује пласману кроз туризам малих породичних пословних иницијатива. На појединим просторима карактеристике земљишта представљају и ризик за туризам, посебно у сегменту унутрашњег саобраћаја. Тако на пример, смештено на подручју града Источно Сарајево на магистралном путу М5 Сарајево – Љубогошта, клизиште Лапишница је по обиму, интензитету и брзини појаве једно од највећих на Балканском полуострву. Зона активног клизишта заузима површину од око осам хектара.

3.4.3 Воде

Водотоци општине Пале припадају сливу Црног мора. Река Миљацка одводи воду у реку Босну, а река Прача у реку Дрину. Босна и Дрина отичу у Саву и Дунав. Око 30 насеља у општини налази се у сливу Миљацке, у нижим долинским деловима Паљанске и Мокрањске Миљацке.²⁰ Водни ресурси општине Пале користе се махом за снабдевање домаћинства и фарми водом, експлоатацију песка, шљунка и камена са обала и корита, за спорт и рекреацију. Потребе

Слика 5. Мрежа водотока на подручју Пала

становништва општине Пале за пијаћом водом подмирују се са извора: Станско врело, врело Праче, Бистрице, Миљацке, Влаховићи, Сјетлинска врела и Мокрањска врела (Црно врело, Јавор, Мусина чесма). За урбани део општине Пале главни извор снабдевања пијаћом водом је слив реке Паљанска Миљацка.²¹ Општина Пале

¹⁹ Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицовић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

²⁰ Vodovodni sistemi na području opštine pale – jr vodovod i kanalizacija a.d. Pale (vodovodpale.com)

²¹ Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицовић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

има различите хидрографске туристичке вредности. То су планинске реке и потоци, који немају велику количину воде, али их карактеришу дубоке клисуре (посебно река Миљацка) са великим бројем водопада. Чисте и бистре планинске воде су идеалне за љубитеље спортског риболова, а извори за које су везане легенде и приче, као и минерални извори, су посебни природно-културни атрактори. Оснежавање и растуће потреба смештајних капацитета на Јахорини угрожавају ресурсе пијаће воде, као и водотоке.

3.4.4 Биодиверзитет

Флора

Шумски екосистеми заузимају 33.931,66 ха или 69,7% површине општине и представљају најважнији биолошки ресурс општине Пале. Око 74% шума су високе шуме са природном регенерацијом. Букове шуме са јелом и оморицом покривају већи део општине. Такође су заступљене шуме јеле и смрче и шуме белог бора и смрче. У источном делу општине на локалитету Подграб и Прача преовладавају листопадне, док у западним деловима, на већим надморским висинама, а на подручју Јахорине и Романије, преовладавају четинарске шуме. Са становишта флористичког и екосистемског биодиверзитета, значајно је присуство заједнице субалпске шуме букве и планинског јавора *Acer heldreichii subsp. visianii*, која је ендемска и реликтна на Балканском полуострву.²² Изнад појаса шуме, преко 1.600 м надморске висине, налазе се ливаде и планински пашњаци (мезофилне и ацидофилне ливаде, као и планинске рудине на кречњацима). Пашњаци Романије и Јахорине обилују квалитетним врстама биљака погодним за исхрану стоке, па се месо и млечни производи из овог краја посебно цене. О вредности Јахорине можда најбоље говори податак о забележених 20% врста од укупног броја врста васкуларне флоре Босне и Херцеговине. На различитим стаништима која су се формирала на врховима и њиховим падинама уточиште је нашло више око 12,92 % ендемичних врста, што је око 31,77 % укупног броја ендемичних врста БиХ.²³ Вегетацијски диверзитет се огледа у постојању 55 различитих асоцијација.²⁴

Фауна

Према подацима *Ловачког удружења „Јахорина“ Пале* богата вегетација и разграната хидрографска мрежа са довољно текуће и изворске воде, чине повољно станиште за разнолику и бројну фауну. Простор је атрактивна дестинација за посматраче фауне, али и ловце и риболовце. Фауна кичмењака Јахорине је веома разноврсна и саставни је део многобројних екосистема. Специфичност инсекатске групе *Carbidae* се огледа кроз присуство бројних ендемичних форми, које чине 35 одсто фауне карабида Јахорине. Водотоци општине Пале су станиште салмонидних врста риба, међу којима домира поточна пастрмка (*Salmo trutta*). Ихтиофауна обухвата и кркушу, гаовицу, липљана и клена, док је популације младице све мања.²⁵ Класа водоземаца обухвата пет врста, пет родова и четири фамилије; класа гмизаваца представљена са шест врста, три рода и две породице. Орнитофауна обухвата 104 врсте, 66 родова и 31 породицу, од којих је гнездарица станарица 45, гнездарица селица 25 врста. Териофауна је представљена са 38 врста, 23 рода и 12 породица.²⁶ У пећинама, нарочито Орловачи, су присутни слепи мишеви и ендемске врсте инсеката, што представља добар потенцијал за развој научног туризма. Уз развој активности посматрања дивљег света, дивља фауна подземља на територији општине може дакле и сама бити туристички атрактор.

Трајно заштићене врсте дивљачи су видра, веверица, орао, јастреб кокошар, кобац птичар и сова. Ловостајем су заштићене врсте: срнећа дивљач, медвед, зец и љештарка. За ловни туризам интересантне су посебно дивља свиња, вук и лисица, а нешто мање и врсте: куна

²² Ибид.

²³ Ибид.

²⁴ Ибид.

²⁵ <https://katera.news/lat/goran-pandurevic-ribolov-je-velika-strast-i-posebna-ljubav>

²⁶ Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске <https://nasljedje.org/projekat/>

белица, куна златица, дивља мачка и твор. Здравствено стање дивљачи је добро, нису констатоване појаве беснила, африче куге свиња и шуге. Локална фауна је јако угрожена криволовом, мада нешто мање него у скоријој прошлости и са тенденцијом даљег смањења.²⁷

3.4.5 Квалитет животне средине и заштита природе

Квалитет животне средине

Према истраживању јавног мњења 2012/2013 године, становници општине Пале једногласно су одговорили да немају разлога да се жале на проблем буке, загађења ваздуха и дивљих депонија у својој општини.²⁸ Задовољство активностима локалне самоуправе на заштити животне средине, међутим, није високо оцењено и износи свега 5,6.²⁹ Ово је очито везано за акумулацију незадовољства везаног за дивље депоније, али и регулацију отпадних вода у руралним областима, где је ово дефакто велики проблем који становништво очекује да буде решен кроз појачане активности комуналних служби, односно кроз проширење обухвата њиховог деловања.

Према истраживању јавног мњења из октобра 2020. године, становници општине Пале су прилично задовољни квалитетом животне средине у својој општини. Укупан индекс квалитета животне средине био је 8,1 од максимално 10. Међутим, оцене појединачно по категоријама су указале и на мање или више проблема у појединим сегментима стања животне средине: задовољство ситуацијом у вези са буком – 9,2, са загађењем ваздуха – 8,9, са дивљим депонијама – 7,9, а задовољство стањем у погледу квалитета воде у водотоцима – 8,8. Становништво је спремно да делује и само, и тиме да допринос решавању проблема, на шта указује и појава локалног активизма у сеоским подручјима, што је у овом тренутку случај углавном тамо где се развој руралног туризма полако захуктава. Значајно је да у тим активностима учествују и деца и омладина, што чини да ће Пале у перспективи бити у стању и да креира мање загађења, уместо да решава проблеме, који су се могли избећи.

Заштићене области

На подручју општине Пале, и поред великог броја природних знаменитости и високе вредности биодиверзитета, нема пуно заштићених простора, нити споменика природе. Законом је заштићена као Споменик природе „Пећина Орловача“, на површини од 27.015 ха на брду Орловача, у насељу Сумбуловац, у засеоку Доње Сињево. Укупна дужина истражених ходника је 2.500 метара, а за посете туриста је уређено 565 метара. Орловача је за кратко време постала једна о најпознатији спелеолошки локалитета у Републици Српској и један од најважнијих на Балкану, иако су организоване посете³⁰ могуће само у периоду 15. април-15. октобар (што је неопходан режим због очување њене фауне).

У Министарству за просторно уређење, грађевинарство и екологију у Влади Републике Српске, у току је поступак за проглашење дела планине Јахорина на подручју општина Пале и Трнова заштићеним подручјем, као Парка природе „Јаворина“. Површина парка природе је 11.546 ха са предвиђеним режимима заштите I, II и III степена.³¹ Према Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, Парк природе „Јаворина“ обухвата подручје разноврсне геологије, хидрогеологије, хидрологије, педологије, флоре и фауне. Основна вредност му је изузетна биолошка разноврсност.³²

²⁷ <http://www.ldjahorina.com/>

²⁸ <https://lookalno.ba/kategorija/opstina-pale/zivotna-sredina-opstina-pale/>

²⁹ Демократски центар „Нова нада“ (2013): Општина Пале – извештај о квалитету живота за 2012-2013. годину

³⁰ <https://toopale.com/pecina-orlovaca/>

³¹ Стратегија развоја Општине Пале 2017-2026, Сл. новине Града Источно Сарајево бр. 5/2017

³² Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске <https://nasljedje.org/projekat/>

3.5 Културно наслеђе

Подручје које обухвата општина Пале било је делимично насељено вероватно још од раног праисторијског периода. Паљанска котлина тада није била нарочито погодна за живот, па су археолошки налази из тог периода врло ретки. Налази из праисторије потичу из гвозденог доба у подручјима око Мокрог на северу, те око Лозника и Илијака на истоку са насељима и утврдама градинског типа који припадају халштатској култури Гласиначког поља³³. У античко доба Пале је било на средокраћу важних комуникације између севера и југа и истока и запада. Једну је представљао трговачки пут преко Мокрог и Романије, а другу пут долином реке Праче на Рањен, Горажде и даље. Остаци ових путева делимично су сачувани, као и остаци римских грађевина у селима Миошићи и Илијак, занимљиви примерци грчке керамике и вредни нумизматички налази грчке провенијенције, из чувених трговачких насеља античког доба *Apollonia* и *Dyrrachion* (Драч) из II века пре нове ере³⁴. Знатно више археолошких налаза припада периоду средњег века, када је паљански крај припадао племићком роду Павловића. У то време се на овом простору одвијала жива трговина са Дубровником. Главно трговачко средиште, до великог пожара и епидемије куге у XVIII веку, био је градић Прача. Пропашћу Турске, Аустроугарска Монархија окупира Босну и Херцеговину и започиње бескрупулозну експлоатацију шумских ресурса, претварајући Пале у центар дрвне индустрије. Тада почиње интензивније насељавање паљанског поља. Године 1928. су Пале постале седиште општине. У четвртој деценији 20. века Пале су већ мало, лепо уређено место, а знатан број виђених људи тог доба на Палама има своје летњиковце држећи Пале у фокусу и утичући на његов развој.

Страдања становништва на територији Пала су у Другом светском рату била стравична. У току НОР-а погинуло је око 1.200 грађана општине Пале. После Другог светског рата, место и општина Пале се опорављају, а Град Пале расте све до краја осамдесетих и почетка деведесетих година 20. века, када пропада Југославија. У ратним сукобима између 1992. до 1995. године Пале постају привремена престоница Републике Српске. Завршетком рата, Пале губе свој политички значај, али остају подручје са богатим природним, материјалним и нематеријалним културним наслеђем као залогом за будућност.

3.5.1 Материјално културно наслеђе

На територији општине Пале налазе се бројне **цркве, средњовековни градови, археолошка налазишта, некрополе** из различитих историјских периода, споменици везани за бројне ратове који су се дешавали на овом подручју, као и објекти народног градитељства и градитељско наслеђе, посебно из периода аустроугарске окупације.³⁵ **Споменичко наслеђе** општине Пале још увек сведочи о дугој историји живота на овим просторима. Општина Пале је најбогатија стећцима - средњовековним надгробним споменицима из периода између 13-16. века. У општини постоји око 100 некропола камених **стећака**³⁶. Стећци из општине Пале су заједно са остатком овог материјалног наслеђа у региону, проглашени за UNESCO светску баштину БиХ, Србије и Црне Горе 2016. године. Област Пале је припадала српској племићкој породици Павловић из 14. века, која је изградила бар **четири утврђена града** на овим просторима: Павловац код Праче, Градина у Горњим Палама, Липовац у Прибњу и Ходидјед³⁷.

Бурна историја и страдања на овим просторима нису оставила иза себе пуно старих објеката, па су и **цркве** на овим просторима махом из двадесетог века и млађе. Ни традиционална сеоска архитектура није очувана. Бројни ратни сукоби су девастирали већину оригиналних архитектонских целина, а ретки преостали **објекти традиционалног градитељства** су махом и даље у опасности. Кућа Цековића, коју је као летњиковац изградио трговац Ристо Цековић са супругом у периоду 1902-1915. године на Палама, једна је од најочуванијих. Овај национални

³³ <http://www.pale.rs.ba/pale/istorijski-razvoj/istorijski-razvoj>

³⁴ Ибид

³⁵ <http://www.pale.rs.ba/pale/istorijski-razvoj/istorijski-razvoj>

³⁶ Ибид.

³⁷ <https://toopale.com/kulturno-istorijsko-nasljedje>

је споменик је под управом Митрополије Добробосанске.³⁸ Интересантан објект културног наслеђа је и **Новакова пећина**, која се налази изнад локалитета Цареве воде, на стрмим литицама планине Романије, на надморској висини од 1.515 м. Пећина је дужине око 60 м, а камени зид на њеном улазу, према народном предању, потиче из времена хајдука Старине Новака. Заједно са легендом, један су од важних туристичких атрактора Сарајевско-романијске регије. На подручју општине евидентирано је 17 појединачних спомен обележја, која се односе на период 1941-1945. године, а бројна су и обележја из грађанског рата 1992-1995.

3.5.2 Нематеријално културно наслеђе

Крсна слава је јединствено културно наслеђе карактеристично за православни српски народ. Ова јединствена манифестација вере и културе Срба у основи представља традицију прослављања породичног свеца, за кога породица верује да их штити и омогућава им благостање. То је значајан породични празник, који се преноси са колена на колено. Славски обичаји су богати и разноврсни и у њима учествује породица и гости – шира породица, комшије и пријатељи. Слава се налази на UNESCO репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства од 2014. године.³⁹

Коло је распрострањена народна игра, још увек врло присутна у свакодневном животу становништва. Играње у колу је обавезни део свих окупљања и прослава у сеоским и градским срединама. Играју га и стари и млади, без обзира на старост и вештину. Православно становништво коло сматра обележјем националног идентитета. Коло се налази на UNESCO репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства од 2017. године⁴⁰. За подручје Пала, уз различите друге облике, карактеристично је **певање уз гусле**, које је на овој листи од 2018. године⁴¹

Према званичним интернет страницама општине Пале и Туристичке организације општине Пале⁴², у овој општини се редовно одржавају бројне **музичке, ликовне и филмске културне манифестације** са великим бројем учесника и посетилаца, врло често са међународним учешћем:

- Међународна ликовна манифестација "Art Symposium Jahorina",
- Ликовна колонија УЉУП,
- Међународна сабор фрулаша,
- Гусларско вече,
- Годишњи концерти свих културноуметничких друштава у општини Пале,
- Фестивал еколошког и туристичког филма "Јахоринафест",
- Ревиија српског документарног филма,
- Ревиија руског филма итд.

Бројне су и друге културно-уметничке и забавне манифестације, такође масовне и често са међународним учешћем: Ђурђевдански уранак, Госпојинске свечаности за дан и славу општине Пале, Паљанска зима, Снежна чаролија, Дани Душка Трифуновића, Дани Филозофског факултета, Сусрети српских земаља, Конференција беба, Моторијада, Страпаријада, Вашар у Врхпрачи, Скијашка такмичења, Печење ракије, Посјек (свињокољ) итд.

Сваке године се у дане великих светаца, празника Српске православне цркве, одржавају народни сабори око цркава на Палама – Петровдан (12. јули), Јовандан (11. септембар) и цркве у Мокром – Илиндан (2. август). У то време се одржавају и литије, а такође и уочи великих празника СПЦ – Божића и Ускрса, и на дан општинске крсне славе – Велике Госпојине. Општина Пале и Културни центар општине Пале су организатори неких од наведених великих

³⁸ Туристичка организација општине Пале, <https://toopale.com>

³⁹ <http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/slava-celebration-of-family-saint-patron...>

⁴⁰ <https://ich.unesco.org/en/RL/kolo-traditional-folk-dance-01270>

⁴¹ <https://ich.unesco.org/en/RL/singing-to-the-accompaniment-of-the-gusle-01377>

⁴² <http://www.pale.rs.ba/> , <https://toopale.com/rs/>

манifestација: Светосавска академија, Конференција беба, Међународна сабор фрулаша, итд.

Изузетно богатство у манифестацијама је сјајна шанса за развој руралног туризма чак и онда када се манифестације не дешавају у самом руралном окружењу. Са друге стране изузетни људски потенцијали урбаних средина, који се баве очувањем културног наслеђа руралних простора и активно комуницирају са њеним становништвом и баве се организацијом локалних манифестација, добра су основа за обogaћивање туристичке понуде руралног подручја.

3.6 Социо-економски оквири за развој руралног туризма на подручју општине Пале

Карактеристична по различитом природном, друштвеном и економском потенцијалу, рурална подручја имају различите шансе за локалну економску диверзификацију. У том смислу развој руралног туризма има своје теоријске, практичне, историјске, организационе, економске, еколошке, социјалне и културне аспекте. Један од првих корака, који указује на то да ли рурални простор има реалне шансе да се у њему развије рурални туризам, је да се утврде његови социо-економски оквири.

3.6.1 Људски ресурси

Становништво Током своје бурне историје, Пале су се постепено развиле из малог села у град и општинско средиште. Развој града и општине је привремено био заустављен током и непосредно после Одбрамбено-отаџбинског рата 1992-1995. године. У 2019. години општина Пале имала је укупно 20,066 становника од чега 10,504 мушкараца и 9,562 жена.⁴³ Према статистичком билтену Р. Српске, број становника општине Пале незнатно опада у последњих пет година. Према статистичком билтену Р. Српске, у периоду 2015-2019. године се годишње досељавало у општину Пале 172-202 лица, а одсељавало из ње 121-153 лица. Годишњи салдо је увек био позитиван, и кретао се у распону 21-82.⁴⁴ Годишњи број живорођених у општини је био 168-198, а број умрлих 256-288. Годишњи природни прираштај је све време био негативан у распону од 75-99. Годишње је број склопљених бракова био 82-112, а развода 10-20.⁴⁵ Упоређујући резултате пописа 1991. и 2013. године, примећено је значајно смањење учешћа сеоског у укупном становништву (са 54,85% на 29,86%). Просечан број становника по домаћинству у општини је 3,1.⁴⁶

Запосленост Према публикацији „Градови и општине Републике Српске 2020“, на територији општине Пале је било 2020. године 4.774 запослених (2.227 жена) у поређењу са 2.099 незапослених (1.190 жена) у 2019. години. Просечна бруто/нето плата у 2019. години износила је 1.430/915 КМ.⁴⁷ Према билтену Завода за запошљавање Републике Српске, на дан 30.6.2020. у општини Пале било је 2.575 незапослених (активна понуда), од чега 1.436 жена. У том месецу било је 132 (64 жене) новорегистрованих и 98 (52 жене) скинутих са евиденције због запослења.⁴⁸ Према подацима Завода за запошљавање Републике Српске, број незапослених који активно траже посао на годишњем нивоу опада са 3.362 на 2.575 (жена са 1.773 на 1.436) у периоду 2013-2020. године. Треба напоменути да број људи који активно траже посао износи око 75% од укупног броја незапослених годишње.⁴⁹

Према публикацији „Инвестициони профил општине Пале“, у 2018. Години су металопрерађивачи (ССС и КВ) били најдоступнији на територији општине, затим трговци, туристички стручњаци и грађевинари, док су на крају листе дрвопрерађивачи, а тек симболично

43 Градови и општине у Републици Српској (2020), Републички завод за статистику Р. Српске

44 Ибид.

45 Билтен „Демографска статистика 2020“, Републички завод за статистику Р. Српске

46 Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/2017

47 Градови и општине Републике Српске 2020, Републички завод за статистику Р. Српске

48 Билтен „Статистички преглед – јун 2020.“, Завод за запошљавање Републике Српске

49 Ибид.

шумари.⁵⁰ Према подацима: ЈУ Завода за запошљавање, биро Пале од 23.02.2016. године у евиденцији је било 8 туризмолога који активно траже посао.

Образовање Средњошколски центар Пале је једина средњошколска установа у општини и има четири образовне струке са занимањима: гимназија, машинство и обрада метала, угоститељство и туризам, геодезија и грађевинарство. Према подацима Републичког завода за статистику Републике Српске, током последњих 5 школских година, број школа је остао исти, број ученика смањен је са 790 на 648, а наставно особље са 62 на 61.⁵¹ На Палама ради четири факултета Универзитета у Источном Сарајеву: Економски, Филозофски, Правни и Факултет за физичку културу. Према подацима Републичког завода за статистику Републике Српске, у општина Пале је број уписаних студената према општини пребивалишта у школској 2018/2019. години био 863. Број студената је последњих пет година у сталном паду (са 1.152 на 863).⁵²

Локални актери значајни за рурални туризам су бројни: културно уметничка друштва, локални лидери, општинске институције културе, удружења грађана у области екологије, руралног развоја, спелеологије, планинарења, туризма, угоститељства итд. Пример је КУД „Младост“ Пале који окупља више од 200 деце, омладине и одраслих у неколико секција: фолклор, хор, флаута, виолина, народни оркестар и завичајне групе, а бави се очувањем изворне народне традиције и културе кроз игру, песму и сакупљањем народних ношњи⁵³, затим Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ Пале, са седиштем у Културном центру које делује преко сто година, као и деветочлана женска певачка етно-група „Јаворина“ која делује у духу „Просвјете“ од 2002. године.⁵⁴ Немерљиво највећи допринос у развоју туризма, еколошком образовању младих, очувању и промовисању природног наслеђа општине даје чланство Спелеолошко-еколошког друштва "Орловача", које је истовремено и најактивнији актер у домену заштите природе, планинарства, спелеологије и еко туризма на Палама и др.

3.6.2 Економија

Економија се на подручју паљанске општине ослања на шумарство, дрвну и текстилну индустрију, угоститељско-туристичке делатности и трговину. Због природних ограничења – климе, рељефа и расположивог земљишта, делатност пољопривреде је слабије развијена, али ови услови погодују развоју зимског (ски) и ловног туризма. Развој грађевинарства и мале привреде започео је практично престанком ратних дејстава и данас су ове гране у експанзији. Пољопривреда и шумарство јесу основне економске активности и у руралним подручјима општине Пале, али ова производња није на завидном нивоу, а још је мања у односу на предратни статус. То је видљиво у свим деловима овог планинског предела где осим екстензивне пољопривреде, има и доста необрађених подручја и запуштених ливада и пашњака. И шумарство не користи у потпуности своје ресурсе, и махом се одликује експлоатацијом, евентуално и прерадом дрвета, мада она често не обезбеђује широку друштвену корист. Историјски, и овде и на ширим просторима, ове гране привреде једнострано користе шумске екосистеме, обезбеђујући изванредан број радних места, али се профит у великој мери одлива ван руралних простора и не оставља велике користи локалном руралном становништву или му чак угрожава опстанак променом вегетационог покривача, климе, водног режима и загађењем животне средине.

3.6.2.1 Пољопривреда и рибарство

Пољопривреда Према подацима Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске, у општини Пале је у фебруару 2021. године било активно 737 регистрованих пољопривредних домаћинстава. Од тог броја је 677 (92%) некомерцијалних, 52 (7%) комерцијалних и 8 (1%) правних лица. Водни и температурни режим и трајање

⁵⁰ <http://www.pale.rs.ba/images/pdf/sbanka/inv.pdf>

⁵¹ Ибид.

⁵² Ибид.

⁵³ <https://kudmladost.org/?script=lat>

⁵⁴ <https://www.facebook.com/prosvjetaglavni odbor/>

вегетационог периода, заједно са карактеристикама земљишта и рељефа, ограничавајући су фактор биљне пољопривредне производње на подручју Пала, док су услови за развој сточарства знатно повољнији. Према статистичким подацима Института за статистику и Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске за 2019. годину, пољопривредно земљиште заузима 14.367 ха или нешто више од 29% територије општине. Ливаде и пашњаци су на 4.401 ха или на око 9% територије општине. Обрадиво земљиште чини нешто мање од 12% пољопривредног земљишта и углавном је у приватном власништву. Просечна величина пољопривредног газдинства је 3,1 ха (уситњено).

Процентуално учешће у укупно засејаним површинама на имањима регистрованих пољопривредних произвођача у 2019. години је било: 71,1% поврће, 21,6% крмно биље и 7,3% житарице. Површине угара и необрађених ораница износе 868 ха.⁵⁵ Просечни приноси житарица су значајно нижи од републичког просека који је осетно нижи од просека у ЕУ. Слична ситуација је и код повртарских култура. Производња житарица на територији општине Пале у 2019 је износила: пшеница – 19 т (1 т/ха), кукуруз – 16 т (2 т/ха), јечам - 6 т (0,8 т/ха). Кромпир је најзаступљенија повртарска култура (90% површина под поврћем) и 2019. године је произведено 2,400 т (5 т/ха) кромпира.⁵⁶ Све остале иоле значајније повртарске културе: шаргарепа, црни и бели лук, пасуљ, грашак, кељ, купус и краставац су на 10% површина под поврћем и дале су принос од око 145 т.⁵⁷

Производња воћа на територији општине Пале у 2019: јабуке - 90 т (10 кг/дрвету), крушке – 72 т (8 кг/дрвету), шљиве – 100 т (5 кг/дрвету).⁵⁸ У броју родних стабала је доминантна шљива са 52%, следе јабука и крушка са по 23%. Све поменуте воћке стоје практично на истом броју стабала у периоду 2015-2019. године.⁵⁹ Под засадима јагодичастог и бобичастог воћа у 2019. години је било: јагоде – 10 ха, малине – 12 ха, остало јагодичасто воће – 5 ха.

Према регистру пољопривредних газдинстава за општину Пале, у 2020. години је узгој живине и свиња највише био заступљен код правних лица. На комерцијалним газдинствима су најзаступљеније биле овце, потом живина и мало говеда. На некомерцијалним газдинствима су, као и на комерцијалним, најзаступљеније биле овце, потом живина и мало говеда. У Регистар пољопривредних газдинстава је уписан само мали део сточног фонда у свим категоријама, тако да је већи део сточног фонда остао ван државних мера подршке.

Рибарство Података о аквакултури на подручју Пала нема⁶⁰, мада има више малих рибњака уз угоститељске објекте, који користе чисте воде овдашњих река. На Паљанској Миљацки је ресторан “Врело Миљацке” поред кога се налази рибњак са пастрмком, а на сеоском имању у близини овог извора је и рибњак „Градина“ са пастрмком и шараном. У долини реке Праче Етноколиба „Лане“ држи пастрмке за сопствене потребе у руралном туризму и за директну продају. Рибњаци углавном купују конзумну пастрмку са територија других општина (Требиње нпр.), и до продаје или употребе је држе у својим објектима. Комерцијални риболов није присутан. Спортски риболов техникама мушичарења и вараличарења се одвија на рекама Прача, Паљанска и Мокрањска Миљацка и Касиндолска река. Општина Пале припада риболовном подручју Источно Сарајево.

Сточарство Према Локалном плану развоја пољопривреде и руралних подручја општине Пале до 2027. године, обим производње меса свих категорија у општини Пале се не може поуздано утврдити. Статистика бележи само производњу из регистрованих кланица али нема података са индивидуалних газдинстава где се стока такође коље. Гашењем месне индустрије ПАНИФЛЕКС општина остаје без великог погона за прераду меса, а одгајивачи

⁵⁵ Локални план развоја пољопривреде и руралних подручја општине Пале до 2027. године, 2021

⁵⁶ Градови и општине у Републици Српској, 2020, Институт за статистику Републике Српске

⁵⁷ Локални план развоја пољопривреде и руралних подручја општине Пале до 2027. године, 2021

⁵⁸ Градови и општине у Републици Српској, 2020, Институт за статистику Републике Српске.

⁵⁹ Локални план развоја пољопривреде и руралних подручја општине Пале до 2027. године, 2021

⁶⁰ Према Стратегији за развој аграра до 2015. године, подручје општине Пале има веома повољне услове за подизање пастрмских рибњака. У овом периоду ради 5 пастрмских рибњака мањег капацитета.

животиња се преусмеравају на аранжмане са мањим месарама и ресторанима или на продају живе стоке.⁶¹ Статистички се не бележи производња овчијег и козјег млека што не значи да је нема, већ није организован откуп. Млеко се прерађује у сир у домаћинствима и пласира директно купцима, тако не улази у статистику. На Палама постоје и добри примери повезивања мале пољопривреде са масовним туризмом у ски центру Јахорина. Тако фарма коза „Алпино“, иако релативно мала, испоручује свој сир и великим хотелима, али су овакви примери доброг повезивања на жалост ретки. Пласман кроз рурални туризам је спорадичан иако је узајамни интерес очит. Производња крављег млека у периоду 2015-2019. година је опала за око 23% због смањења броја музних крава и смањења продуктивности. Откупи се око 10% укупне производње крављег млека, а остало пласира директном продајом сировог млека и млечних прерађевина.⁶²

Прерада хране представља најзначајнији потенцијал за развој малих и средњих предузећа на Палама. На основу постојеће сировинске базе перспективу има: производња посебних врста хлеба и пецива, прерада поврћа - замрзавање или прерада у малим размерама, прерада воћа - замрзавање, сушење, производња компота, прерада сточарских производа, прерада печурака, прерада рибе, прерада меда и пчелињих производа⁶³. У области производње и прераде меса активна је фирма „АТТЕКС“ д.о.о., у производњи хлеба, од којих један има само продајни објект „КЛАС“ д.о.о. Пале, Д.О.О. "ЖЕЉО", а у преради млека "МИЛК-МОКРО" д.о.о. ИДА Д.О.О. се бави производњом алкохолних пића, а од скора је активна и Дестилерија воћних сокова и алкохолних пића „Паљанка“.

3.6.2.2 Шумарство, ловство и дрвопрерада

Шуме и шумско земљиште најважнија су природна богатства општине Пале.

Шумарство Шумско богатство је основа за развој шумарског и сектора прераде дрвета. Површина под шумама је 33.932 ха или око 70% општинске површине. Државне шуме простиру се на 31.566 ха (са укупним залихама од 8.370.580 м³ дрвета). Најзаступљеније су високе шуме са природном регенерацијом - 23.284 ха или око 74% укупне површине под државним шумама. Годишње је на располагању 78.000 м³ дрвета. Приватне шуме простиру се на 2.366 ха (306.667 м³ дрвета). Најчешће су то високе шуме са природном регенерацијом (1.550 ха).⁶⁴ Према наводима *Јавног предузећа „Шуме Републике Српске“* у 2018. години бесправно је посечено 15.583 м³ дрва, чија је вредност 2.153.313 КМ. Од тога је највише, око 25%, украдено у *Шумском газдинству „Јахорина“ Пале*.⁶⁵ Незванични извори тврде да је обим шумокрађе и до десет пута већи. Према изјавама у штампи руководиоца Шумског газдинства "Јахорина", шуме су угрожене бескрупулозном бесправном сечом и малим обимом пошумљавања.

Дивљина општине Пале обилује шумским плодовима (боровнице, дрењине, трњине, шумске јагоде, шипурак и др.). Прикупљање и употреба шумских недрвних производа (печурке, јагодичасто воће, зачинско и лековито биље), испаша пчела и прикупљање дивљих врста животиња (пужеви, глисте и др.) традиционално егзистира у руралном окружењу Паљанске општине. Лековите биљке које се налазе и беру на високопланинским травњацима планина на територији Пале, посебно Романије, познате су и радо виђене на тржишту, а користе се и у народној медицини (чувена на целом Балкану, па и шире) и у фармацеутској индустрији. Најчешће се помињу линцура, сремш, кантарион, столисник, мајчина душица, нана, женска и мушка кржавина, плућњак, коприва, камилица, матичњак, црни слез, купина, маслчак и многе друге. Локално становништво осим лековитог биља, познаје и бере и велики број јестивих гљива и дивљих плодова, од којих поједине врсте ставља у промет преко откупљивача, најчешће као сировину или са ниским нивоом прераде. У најбољем случају

⁶¹ Локални план развоја пољопривреде и руралних подручја општине Пале до 2027. године, 2021

⁶² Ибид.

⁶³ Ибид.

⁶⁴ Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицковић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

⁶⁵ <https://srpskainfo.com/u-sjecu-idu-s-oruzjem-vlasnici-privatnih-suma-na-mukama-lopovima-tesko-stati-ukraj/>

плодови природе се користе на традиционални начин у домаћинствима и у градовима и у селима општине, где представљају у појединим сезонама значајан допринос задовољењу сопствених потреба.

Иако има и примера где то није случај, пласман ових производа у туризму или директни маркетинг сирових и прерађених шумских плодова је, упорно, десетинама година у повоју. Дакле, ови производи си у великој мери ниско валоризовани управо зато што је локална економија слабо диверзификована, па као сировина не могу да више допринесу побољшању животу на селу. У понуди кроз локалну гастрономију и директну продају домаћих и занатских производа, присутан је мали број врста и количина „плодова дивље природе“, па додата вредност која се оствари кроз прераду није значајан део локалних прихода. Не постоји ни одговарајући систем контроле безбедности за употребу, нити овакав материјал употребљен у локалног гастрономији подлеже било каквој сертификационој процедури, што ову врсту делатности још увек држи у сивој зони. То у теорији потенцијално може представљати ризик, па се оваква понуда готово не разматра ни у „великом туризму“ иако не постоје подаци да се било какав експец (тровања и слично) на овим просторима икада десио. На ретким сеоским газдинствима где оваква понуда постоји, реакција туриста је веома позитивна. Добро су прихваћене и активности које се на ове ресурсе ослањају: излети за прикупљање, анимација и обука за прераду у зимнице и лековите приправке или гастрономску обраду и слично, који се у неким деловима Републике Српске и БиХ већ дуже време присутни као додатак локалној туристичкој понуди. Ту спада и неинванзивни начин коришћења кроз едукацију, рекреацију, здравствени (*Wellness*) туризам (арома терапија, дендротерапију и слично).

Нова ограничења која су наметнута сакупљачкој привреди (количина материјала, који се може изнети дневно из природе по берачу је свега 1 кг) узбунила је локално становништво, јер се плодови дивље природе сматрају значајним доприносом кућном буџету. Реакције на терену се крећу од изражавања грађанске непослушности, до наговештаја озбиљних сукоба у случају да се примени сила од стране контролног система. Овакво регулисање убирања плодова дивље природе *de jure* је оправдано, ако се има у виду заштита од прекомерне експлоатације, али је *de facto* неповољна, када се има у виду да је ово један од ланаца снабдевања у туризму, који може снажно подржати развој локалне економије, посебно кроз рурални туризам.

Рурални туризам се у општини Пале развија у амбијенту који има ограничене капацитете за производњу хране у пољопривреди, па је допуна производима дивље природе значајна допуна гастрономске понуде. Понуђена алтернатива у оквиру нове регулативе је прикупљање плодова природе преко дозвола које се издају откупљивачима, но та је могућност потпуно неприменљива, јер тако вештачки продужени ланац снабдевања, непотребно подиже цену и смањује конкурентност гастрономске понуде. То спречава сеоско становништво да се самозапошљава, компликује транспорт и складиштење (захтева крупније инвестиције у оквиру газдинства или локалне заједнице, удруживање у задругу или предузетнички подухват за успостављање хладњача и/или прерадног капацитета), дакле еколошки, економски и социјално је неприменљив. Са друге стране ова алтернатива, у одсуству локалне прераде, погодује извозу ових производа у сировом стању. Локалном становништву би морало бити омогућено да задржи традиционално устројени однос према природним ресурсима на територији на којој живи, уз дакако бољу контролу која би спречила девастацију, али и омогућен приступ техничкој подршци у смислу контроле врста, едукацији и сл. и финансијској подршци у смислу опремања за прераду, као начину подршке развоју локалне економије и уопште опстанку становништва. У супротном увођење и примена оваквих прописа само даље подрива опстанак руралног становништва, посебно у делу борбе против сиромаштва.

Осим експлоатације дрвета, биљака и печурака, шуме се као екосистеми могу користити и на низ неинванзивних начина, али се низ екосистемских услуга шуме и биодиверзитета у целини на подручју Пала слабо или уопште не користи. Осим активности пешачења у природи, које су релативно скромног обима у односу на могућности, других софистициранијих активности готово да нема. Посебно је слабо заступљен сет активности,

које су обично део тзв. *wellness* здравственог туризма. Тако је у хотелима Јахорине у понуди само низ „*indoor wellness*“ активности, иако је рецимо, локално добро позната чињеница да је боравак у четинарским шумама захваљујући ароматичним смолама, користан за обнављање ума и тела и да постоје низ опција како се овај потенцијал локалних шума може искористити организовано (и наплатити). Највећи домет локалне понуде у овом погледу су миришљави јастучићи пуњени локалним ароматичним и лековитим биљем, који се нуде у једном од хотела на Јахорини и једна апи комора на приватном газдинству једног пчелара.

Ловство Општина Пале поседује изванредна ловишта, добро повезана магистралним, регионалним и шумским путевима, опремљена ловачким домовима и лово-техничким објектима. Ловиште „Пале“ има пет целина: „Павловац“, „Бијела Стијена“, „Пале“, „Прача“ и „Јахорински забран“. Ловиште укључује шуме, пашњаке, баште, воћњаке, неплодна земљишта и крас. Лове се дивља свиња, срна, медвед, дивокоса, вук, лисица, јазавац, дивља мачка, куна, куна белица, твор, видра, зец, јаребица, веверица, тетреб, соко итд. Ловишта су опремљена свим неопходним ловно-техничким објектима, међу најбољим у РС, као са пет ловачких домова са смештајним капацитетима за око 80 људи, кухињама, купатилима и камин-салама.

Најатрактивнија је јединица „Пале“, укупне површине 50.200 ха, од чега је ловна површина 43.000 ха. Ловачким јединицама у општини Пале управља Ловачко удружење „Пале“. Ловишта су искључиво планинског типа. Налази се у горњем току река Миљацке и Праче, између 590 до 1.916 м надморске висине. На самом подручју општине Пале налази се 5 домова, од чега два имају веће смештајне капацитете - ловачки дом, „Срндаћ“ на Мајданима (35 кревета) и „Лане“ између Подграба и Праче поред магистралног пута. У Паљанском ловишту су постављене и три високе, топле чеке за лов на вука и медведа.⁶⁶ Организована је стална прихрана срна и свиња, а успостављена су и мрциништа за предаторе које функционише захваљујући успостављеној сарадњи са меснопрерађивачком индустријом „Пани“, која Удружењу уступа потребну храну за мрциниште. На овај начин смањен је број напада на домаћу стоку и племените врсте дивљачи, иако је број медведа и вукова у благом порасту. Редовно се организује Акција лова на вука, манифестација која је од скора добила републички значај.

Систем организације комерцијалног лова постоји, али је ловни туризам неразвијен, с обзиром на могућности које постоје. Проблем још увек представља немогућност изношење трофеја ван земље, па из иностранства долази сразмерно мали број ловаца, а ловство остаје локална рекреативна активност (са гостовањима ловаца из других делова БиХ и повремено из Србије). Ограничавајући фактор је у овом случају чињеница да БиХ, иако је потписница Конвенције о међународној трговини угроженим врстама дивље фауне и флоре (CITES), још увијек није успоставила неопходну структуру и процедуре, да би могла да издаје сертификат за извоз трофеја. Неусклађеност домаће ветеринарске регулативе о контроли и промету дивљачи са регулативама ЕУ и непостојање сертифицираних објеката за манипулацију одстрелене дивљачи и обраду трофеја, спречава ловце из ЕУ да гостују у ловиштима Пала.

Дрвопрерада Дрвопрерађивачка индустрија на Палама има дугогодишњу традицију, квалитетну сировинску базу и доступну квалитетну радну снагу. Тренутно у преради дрвета послује 70 правних лица, која имају око 300 запослених и која углавном производе резану грађу, полупроизводе и намештај, а своје производе пласирају углавном на инострано тржиште. Тренутни капацитети за прераду мањи су од годишње производње дрвета, али је на располагању и неискоришћена инфраструктура за прераду. Прерада дрвета на Палама има тренд експанзије у вишим фазама прераде, али се она ретко дешава у оквиру сеоских газдинстава шумовласника или локалних заједница, па на сам рурални развој има мали директни утицај.

66 <https://lovcir.com/vijestri/lu-jahorina-pale-ostvareni-znacajni-rezultatati-u-radu-podmladjenog-rukovodstva-udruzenja/4609/>

3.6.2.3 Занатство и трговина

Почетком 2016. године у општини Пале било је регистровано 186 предузетника у занатству и 113 у трговини, углавном у урбаним срединама. Запошљавају мали број радника, иако постоје кадровске и просторне могућности за развој ових делатности.⁶⁷ Традиционално занатство је слабо заступљено.

3.6.2.4 HORECA у општини Пале

Величина и основне карактеристике сектора

У периоду 2013-2019. година број туристичких ноћења у општини Пале се повећао за нешто више од 40% при чему је однос броја домаћих и страних туриста остао практично исти као пре. У 2019. године је забележено 50.894 туристичких посета, од чега је било 56,2% домаћих, а 43,8% страних туриста.⁶⁸ 2019. године је забележено 147.756 ноћења од чега је било 48,1% ноћења домаћих туриста а 51,9% ноћења страних туриста.⁶⁹ Због пандемије која је драматично негативно утицала на туризам у целом свету, осетно је опао број долазака и ноћења домаћих и страних туриста у 2020. години у поређењу са 2019. годином. Према подацима Туристичке организације општине Пале, највише је опао број долазака страних туриста (првенствено из Србије) - за 29% и број ноћења домаћих туриста - за 24%.

У Стратегији развоја општине Пале 2017-2026, наводи се да је, због очуване природе, благе климе, чистог ваздуха, незагађене воде, богате флоре и фауне и културноисторијских вредности, овај простор повољан за развој сеоског туризма. Међутим, због непостојања адекватне политике и стратегије за развијање руралног туризма, што је проблем у читавој Републици Српској, ови потенцијали остају неискоришћени. Проблем представља и недовољно развијена инфраструктура, мали број смештајних капацитета, али и незаинтересованост локалног становништва за овај вид туризма.⁷⁰ Општина Пале, као и друге општине Града Источно Сарајево, имају велику миграцију становништва из села у градове. Развој сеоског туризма би могао бити значајан као мера општинске популационе политике у циљу очувања становништва у сеоским подручјима као и развоја привреде кроз развој пољопривреде и занатства. Потребна су улагања са највишег државног нивоа у ову врсту туризма и едукација локалног становништва.

Производи и услуге у понуди паљанског туризма

Према евиденцији категорисаних објеката Министарства трговине и туризма у Влади Републике Српске из 2015. године, на подручју општине евидентиран је 21 хотел са 1.748 кревета и 759 смештајних јединица и два пансиона са 38 кревета и 23 смештајне јединице. Од тог броја на Палама се налазе три хотела са 130 кревета и 57 смештајних јединица и један пансион са 19 кревета и 15 смештајних јединица. Остали смештајни капацитети регистровани су на Јахорини. У кућама за одмор, собама за изнајмљивање и апартманима на Јахорини регистровано је око 1.500 кревета.⁷¹ Према Евиденцији категорисаних објеката Министарства трговине и туризма у Влади Републике Српске, средином 2021. године је на подручју општине Пале евидентирано 19 хотела са 1.827 кревета и 772 смештајне јединице и три пансиона са 136 кревета и 47 смештајне јединице.⁷²

У општини Пале, нарочито на Јахорини, постоји велики број хотела, ресторана и кафеа. Хотели су обично са 3 и 4 звезде, добро опремљени и са допунским садржајима за што бољи и пријатнији боравак у њима: базени, спортски терени, дечја игралишта, џакузи, масажа... Имају добру или одличну посећеност и добар развојни потенцијал. Постоје и приватне куће са апартманима. Бројне су и викендице из ранијих времена, често груписане

67 Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицковић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

68 Ибид.

69 Статистички билтен „Туризам 2020“, Републички завод за статистику РС, 2020

70 Ковачевић М., Ђеремџић М., Хршум В., Вујичић Н., Кујунџић С., Цицковић Б., Планојевић Р., Крсмановић Д., Самарџић М. (2016): Стратегија развоја општине Пале 2017-2026, Скупштина општине Пале, Сл. лист Града Источно Сарајево бр. 5/17

71 Ибид.

72 <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MTT/Pages/default.aspx#collapsible0>

на атрактивним планинским и другим локацијама, чији власници такође пружају апартмански смештај туристима у летњој и зимској сезони. Етно село „Долина мира“ налази се поред Голог Корана, недалеко од центра и нуди смештај у апартманима. На територији Пала постоји и велики број добро опремљених и посећених ресторана, кафеа, барова и пицерија.

Гастрономска понуда традиционалних јела и пића је богата и разноврсна. На располагању су производи од брашна: пшенични, ражани и јечмени хлеб, обична и лисната погача, уштипци од пшеничног брашна, цицвара од кукурузног брашна и кајмака, пура (качамак) са кајмаком и разне врсте пита – полегуша (гибаница), сирница, зељаница и бурек. Од млечних производа познати су: кисело млеко из каблића, сир, слатки и слани кајмак из каце. Аутентично традиционално кувано јело јохоринског и романијског краја је кешке (ћешке)⁷³. Чувена романијска јагњетина са ражња, као и телетина или јагњетина испод сача, ражњићи (месо, сланина, лук и гљиве) су најпознатија месна јела. Цењени су и специјалитети од дивљачи и пастрмке. Традиционалне послastiце су воћни компоти, сутлија или пекмез од крушака и разно шумско. Од традиционалних пића служе се домаћи сок од боровнице или дрењине и домаћа ракија од крушке, шљиве и јабуке. Уз традиционална јела и пића многобројни хотели и ресторани нуде и интернационална позната јела и вина из домаћих и иностраних винарија.

Примењени стандарди

Законски обавезној категоризацији подлежу угоститељски хотели, мотели, пансиони, кампови, апартмани, куће за одмор и собе за изнајмљивање. Угоститељски објекти за смештај разврставају се у категорије, у складу са стандардима прописаним за поједине врсте тих објеката и на основу обавезних и изборних елемената за одређивање категорије. Обавезни елементи за категоризацију у зависности од врсте угоститељског објекта за смештај односе се на изглед објекта и положај, обезбеђеност паркинга и гаража, улаза у објекат и пријемног хола, рецепције, лифта, сале за ручавање/бара, смештајних јединица, квалитета уређења и опреме смештајних јединица, као и осталих садржаја, услуга и погодности у угоститељском објекту. Изборни елементи за категоризацију у зависности од врсте угоститељских објеката за смештај односе се на додатне садржаје у угоститељском објекту који поспешују укупну понуду угоститеља и на обезбеђеност погоднијих услова око обавезних елемената за одређивање дате категорије угоститељског објекта. Категорија угоститељског објекта за смештај означава се одговарајућим бројем звездица. Није обавезно подношење захтева за утврђивање квалитета услуга и стандарда у угоститељским објектима за исхрану и пиће врсте ресторана.⁷⁴

Постојећа тржишта

Највећи број иностраних туриста је из некадашњих југословенских република, пре свих из Србије. Од осталих ту су држављани Западне Европе: Италије, Немачке, Аустрије и других.

3.6.3 Правни оквири за рурални туризам у општини Пале

3.6.3.1 Законски оквир

Закон о туризму Р. Српске регулише планирање, развој, промоцију и унапређивање туризма, права, обавезе и услове под којима раде туристички субјекти и подстицаје у туризму. По овом закону су туристичке услуге означене као: туристичке услуге у здравственом, ловно-риболовном, културном, конгресном, омладинском, планинском, верском и осталим облицима туризма, туристичке услуге на селу и на водама, туристичке услуге које укључују спортско-рекреативне активности и остале туристичке услуге. У чл. 53. Туристичке услуге на селу, подразумевају услуге боравка туриста и учествовања у активностима на селу. У чл. 91. Подстицајне мере за развој туризма, подразумевају финансирање израда стратешких и планских докумената, материјалне градња и опремања у туризму и друго. Међу примаоцима

⁷³ На дно котла се стави неколико лескових гранчица. Преко њих се стави јечам тучен у ступи, на њега пилеће, кокошије или јагњеће месо и на све то опет тучени јечам. Дуго се кува на тихој ватри док се месо не распадне. Потом се скине са ватре и меша док се јечам и месо не сједине.

⁷⁴ Закон о угоститељству Републике Српске, Сл. гласник РС 45/17

подстицаја су и физичка лица која пружају угоститељске услуге на селу, у апартману, кући за одмор и соби за изнајмљивање. Један од критеријума избора пројеката за подршку буџета Р. Српске је и степен развијености локалне самоуправе.⁷⁵

Закон о угоститељству Р. Српске У чл. 19. дефинише се да услуге на селу подразумевају: смештај гостију, припрему и послуживање хране и пића из програма сопствене производње на пољопривредном газдинству и пратеће услуге: продају ручно произведених производа, изнајмљивање коња за јахање, лов и риболов, брање гљива, лековитог и шумског биља, сезонског воћа и поврћа и друге послове на селу. По овом закону категоришу се обавезно: хотели, мотели, пансиони, кампови, апартмани, куће за одмор и собе за изнајмљивање. Прве три врсте категорише надлежно министарство, остале категорише надлежна служба локалне самоуправе. Ресторани немају обавезу категоризације.⁷⁶ Активности у туризму и угоститељству у селима подлежу и другим законским и подзаконским актима као што су: Закон о бањама (СГ РС 20/2018), Закон о боравишним таксама (СГ РС 78/2011), Закон о јавним ски центрима (СГ РС 33/2016), Правилник о условима за давање услуга смештаја у апартманима, кућама за одмор и собама за издавање (СГ РС 62/2018), Правилник о условима за давање услуга на сеоским газдинствима (СГ РС 77/2010).

3.6.3.2 Туризам и просторна организација општине Пале

Према Изменама и допунама Просторног плана Републике Српске до 2025. године, простор Републике Српске подељен је на шест регија, а Град Источно Сарајево припада шумарско-индустријској регији Источно Сарајево - Вишеград. Овој регији, осим шест општина Града Источно Сарајево, припадају и општине Вишеград, Рогатица, Рудо и Хан Пијесак.⁷⁷ Пале спада у развијене општине Републике Српске⁷⁸. Према Изменама и допунама Просторног плана Републике Српске до 2025. године, територија РС је подељена на туристичке зоне у оквиру којих се издвајају туристичка подручја са доминантним туристичким мотивима/дестинацијама.

Према истом документу⁷⁹, општина Пале је у четвртој, Сарајевској туристичкој зони, са туристичким подручјима: 4.1. Романијско (2. ранг – подручја са атрактивним туристичким мотивима који су релативно доступни саобраћајно и опремљени инфраструктурно за прихват туриста, са потенцијалом пораста туристичког промета уз додатна инвестициона улагања) и 4.2. Јахоринско туристичко подручје (1. ранг – подручја са изразито атрактивним туристичким мотивима, доступна саобраћајно и опремљена инфраструктурно за прихват туриста, са значајним потенцијалом пораста туристичког промета). За ову зону су као примарни видови туризма дефинисани: планински, еко и спортско-авантуристички туризам. Пратећи видови туризма су: манифестациони, зимски, ловни и културни.⁸⁰ Рурални туризам није посебно предвиђен. Према истом документу, као посебна категорија дефинише се и девет транзитних туристичких праваца/итинерера. Општина Пале је у појасу бр. 4: Олимпијски туристички итинерер: Јахорина – Источно Сарајево. Јахорина, са развијеним планинским и зимским туризмом, налази се међу 11 кључних туристичких дестинација Републике Српске. Министарство трговине и туризма Републике Српске урадило је Туристички мастер план Јахорине.⁸¹ План је усвојен 2007. године.⁸²

2008. године усвојен је Просторни план града Источно Сарајево, који обухвата и Пале. Његова важност истекла је у 2015. години. На интернет страницама града, као и општине Пале не постоји ни Просторни план града Источно Сарајево ни Просторни план општине

⁷⁵ Закон о туризму Републике Српске, Сл. гласник РС 45/2017

⁷⁶ Закон о угоститељству Републике Српске, Сл. гласник РС 45/2017

⁷⁷ Нови урбанистички завод Републике Српске (2015): Измене и допуне Просторног плана Републике Српске до 2025. године, аутор: Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију, Бањалука

⁷⁸ „Службени гласник Републике Српске”, број 94/13

⁷⁹ Нови урбанистички завод Републике Српске (2015): Измене и допуне Просторног плана Републике Српске до 2025. године, аутор: Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију, Бањалука

⁸⁰ Ибид.

⁸¹ https://oc-jahorina.com/wp-content/uploads/Master_plan_Jahorina_srpski.pdf

⁸² https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Tradicionalna-turisticka-berza-na-Jahorini/4302

Пале.⁸³ Скупштина општине Пале је 2019. године донела измене и допуне Регулационог плана посебног подручја „Јахорина“, које се односе на брже и ефикасније издавање дозвола за изградњу гондоле и алпин-костера. Регулациони план је донет 2008. године и ово му је друга измена и допуна од тада.⁸⁴

3.6.3.3 *Развојне стратегије и место руралног туризма*

Ентитетски ниво У овом тренутку не постоји важећа Стратегија развоја туризма Републике Српске. Претходна Стратегија је била за период 2011-2020. године. У њој су била наведена четири стратешка циља: побољшање квалитета туристичког производа, побољшање услова развоја туризма, повећање обима туристичког промета и унапређење туристичког производа базираног на одрживом развоју.⁸⁵

У стратешком документу „Измене и допуне просторног плана Републике Српске до 2025. године“ се наводе стратешки приоритети у туризму до 2025. године. На општину Пале су пренесени сви ови генерални приоритети: израда мастер планова туристичких подручја I ранга, израда катастара туристичких атракција са њиховом класификацијом и категоризацијом, едукација кадрова у туризму, увођење ГИС-а у вођењу и ажурирању туристичког регистра, одговарајућа туристичка сигнализација, доношење и примена Правилника о критеријумима за проглашење туристичког места.⁸⁶ Актуелне стратегије које се односе и на туризам су, поред наведене, и: Стратегија развоја културе Републике Српске 2017-2022. и Стратегија интегралног управљања водама Републике Српске 2015-2024.

Градски ниво На званичној интернет презентацији Града Источно Сарајево нема његових актуелних стратешких и програмских докумената, који би се односили на сам туризам.⁸⁷

Општински ниво Једина актуелна општинска стратегија која се односи и на туризам у општини Пале је њена Стратегија развоја за период 2017-2026. године. У њој се наводи да туризам заузима веома значајно место у привреди општине. Томе доприносе многобројне природне и изграђене вредности, повољан географски, туристички и саобраћајни положај и бројни смештајни капацитети. Најважнија туристичка вредност општине је олимпијска планина Јахорина, која је дефакто и носилац развоја зимског туризма општине Пале, града Источно Сарајево, Републике Српске и шире а и туризма генерално. Јахорина је планина на којој су 1984. године одржана такмичења у алпским скијашким дисциплинама у женској конкуренцији⁸⁸, па из тог разлога са правом носи епитет олимпијска, који се користи за свеопшту промоцију туризма који се на њој развија.

Према истом документу су животињски свет, ловна дивљач и рибљи фонд, средњовековни надгробни споменици – стећци и објекти верског туризма велики туристички потенцијал општине али недовољно укључени у туристичку понуду. У развоју сеоског туризма постоје велике индивидуалне могућности развоја туризма. Наводи се пример (тада активног) сеоског туристичког домаћинства „Градина“ коме би требало да се придруже много сличних да би се искористиле постојеће могућности простора општине. Овде је идентификован и недостатак средстава за стручно усавршавање домаћег становништва и улагање у сеоске туристичке капацитете.⁸⁹

У Стратегији развоја Општине Пале се наводи и да ова општина нема стратегију развоја туризма као писани документ. Такође се констатује и да, имајући у виду да је Јахорина највећи туристички ресурс општине, постојећи нови Регулациони план подручја Јахорине и Мастер план Јахорине се могу сматрати стратегијом развоја туризма највећег дела

⁸³ <https://gradistocnosarajevo.net/> и www.pale.rs.ba

⁸⁴ <https://www.akta.ba/investicije/jednoglasno-usvojena-odlu%D0%BAa-o-izmjeni-regulacionog-plana-na-jahorini/106919>

⁸⁵ Стратегија развоја туризма Републике Српске 2011-2020., Сл. гласник РС 68/2011

⁸⁶ Ибид.

⁸⁷ <https://gradistocnosarajevo.net/>

⁸⁸ Стратегија развоја општине Пале у периоду 2017-2026. године, Сл лист града Источно Сарајево бр. 5/2017

⁸⁹ Ибид.

општине.⁹⁰ Суштински, овај план, међутим, не покрива све потребе остатка територије, посебно када је у питању детаљно планирање развоја руралног туризма, већ се објашњавају само теоријски аспекти самог појма, његова суштина и могуће користи виђени очима обрађивача документа.⁹¹

У оквиру првог од пет општинских стратешких циљева: Развијена локална економија, један од три оперативна циља је: Унапређени туристички ресурси, квалитет услуга и развијени нови туристички производи. У плану локалног економског развоја дефинисана су три фокуса који су и оперативни циљеви економског развоја општине Пале. Један од њих је: унапређивање туристичких ресурса и квалитета услуга и развијање нових туристичких производа. Дефинисани су програми и мере за остваривање овог циља.⁹² у оквиру којих су за развој сеоског туризма предвиђено: 1. Успостављање препознатљиве туристичке манифестације на селу, 2. Успостављање модела туристичког етно села, 3. Очување традиције и културних амбијенталних вредности као основа за развој руралног туризма, 4. Заједничко деловање на развоју и промоцији руралног туризма и 5. Подстицај изради предмета кућне радиности и туристичких сувенира. Ове мере, међутим, до сада нису спровођене.

У мастер плану Јахорине, предвиђене су и мере за „Континуирано унапређење природних услова за развој ловног туризма“, и то: 1. Прилагођавање организационе и маркетиншке основе тражњи страних ловаца, 2. Реконструкција постојећих ловачких домова за смештај туриста, 3. Изградња пратећих ловно-туристичких објеката и простора (места за пробање оружја, излетишта, хранилишта, ловишта, чеке, осматрачнице, појилишта, солишта итд.) и 4. Унапређење спортско-рекреативних садржаја комплементарних потребама ловаца. Осим изградње ловно-техничких објеката, која је саставни део ловних основа, друге мере из области ловног туризма нису спровођене.

Туристички мастер план Јахорине, рурални туризам види кроз његов главни циљ, а то је повећање прихода руралних домаћинстава, као и броја туристичких долазака. У том смислу сам рурални туризам дефинише као производ који је већином фокусиран на отварање руралних подручја, термалних и минералних извора, река и језера и представљање традиционалног гостопримства и вредности живота на селу. Рурални туризам види као скуп активних туристичких активности: агро туризам, сеоски туризам, фарме, еко туризам, културни туризам и друге облике активности у руралним срединама. У том смислу кључне маркетиншке стратегије за сеоски туризам које предлаже своди на могућности обнове напуштених руралних домаћинстава и обнову традиционалног начина живота на селу, рачунајући махом на госте типа: фамилије са децом, појединце и мање групе заинтересованих за активности у сегменту посебних интересовања и то из земаља Балкана, Источне, Централне и Западне Европе. Очекују се да туристи у руралном туризму Јахорине уживају у следећим сегментима која се подводе под рурални туризам: рурална искуства, екотуризам, агро туризам и етно туризам. Све остале активности које се по природи ствари или одвијају у руралном амбијенту или се могу одвијати и у амбијенту сеоског домаћинства, подводе се под посебне производе. То су именом: кратки одмори-викенд посете, активности у природи, посете знаменитостима и одлазак у природу, специјалне прилике, летњи и зимски одмори на планини, Wellness туризам и посебни интереси, који се према овом документи односе на летње и зимске лаке и тешке активности.

Сваком од ових производа Мастер план додељује одређену инфраструктуру и супраструктуру, којом се практично елиминише већина шанси да у њима учествују сеоска газдинства, па се њихово учешће практично своди на запослење у HORECA сектору и пратећим услугама ски комплекса на Јахорини. Као супраструктура/ инфраструктура руралног туризма описано је амбијентално окружење, рурална домаћинства за смештај,

⁹⁰ Ибид.

⁹¹ Нуро Alpe-Adria Consultants Sarajevo, Kohl & Partner Tourism Consultancy International Austrija и Horwath Consulting Zagreb (): Туристички мастер план за Јахорину

⁹² Ибид.

природне и културне атракције и традиционална гастрономија. Суштински гледано, међутим, Мастер план за Јахорину у свим предложеним туристичким производима, неоправдано фаворизује “urban like” понуду, иако чак и у Пословном туризму (MICE) светски трендови показују да шансу има и рурални туризам, посебно када је у питању сегмент овог туризма који се тиче малих група, разноврсних радионица, хактлона и сл. где учесници теже инспиративнијем, интимнијем и изолованијем амбијенту. У том смислу, ова стратегија ће допунити стратешке оквире за развој туризма, како би омогућила развој туризма у руралном подручју.

3.6.3.4 Мере политике подршке

Према једној од интернет страница Владе Републике Српске, туризам једна од седам топ индустрија у Републици Српској, са неистраженим и отвореним тржиштем, нарочито за авантуристички и здравствени туризам. Уз ове врсте, као најперспективније за инвестирање се наводе и планински, спортски, бањски и градски туризам. На истој страници се као могућности за инвестирање у сектору туризма у Републици Српској наводећи 14 пројеката на локацијама међу којима се налазе и Пале, за које се наводи могућност изградње хотела и туристичког комплекса (*brownfield* инвестиција у реконструкцију и адаптацију постојећих објеката и изградњу нових, вредна око 317.000 евра).⁹³

За рурални туризам је значајно и свако улагање у снабдевачке ланце, па су и мере подршке пољопривреди од значаја. Према интернет страници Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске сваке године додељује подстицаје и субвенције за све видове пољопривредне производње. Уз то додељује и средства за прерадне и друге капацитете у производњи хране. Корисници су регистрована пољопривредна газдинства, кооперативе, удружења итд.⁹⁴ Подстицаје субвенције за све видове пољопривредне производње, прерадне и друге капацитете у производњи хране додељује и општина Пале. Општина финансијски помаже и развој предузетништва. У последње две године та помоћ се односила и на ублажавање последица епидемије корона вируса.

Пројектна подршка У оквиру ЕУ програма EU4Agriculture се у периоду 2020-2022. године континуирано расписују јавни позиви за грантове за јачање руралне економије и њену диверзификацију. Укупни фонд је 4,8 милиона евра. Зависно од намене, појединачни грант је 10.000-100.000 евра. Сопствено учешће је 20-30%. Грантови су преко локалних самоуправа доступни пољопривредним газдинствима, кооперативама, удружењима итд.⁹⁵

Америчка агенција за међународну сарадњу (USAID) покренула је у 2021. години петогодишњи пројекат „Развој одрживог туризма у Босни и Херцеговини“. Пројекат ће помоћи јачању економије унапређењем пословног окружења и квалитета туристичких услуга, повећањем приступа туристичког сектора финансијама и снажнији маркетингом БиХ према међународном туристичком тржишту. Пројекат у вредности 20 милиона долара се имплементира у сарадњи са Министарством спољне трговине и економских односа БиХ, Министарством околине и туризма Федерације БиХ и Министарством трговине и туризма Р. Српске.⁹⁶

UNDP BiH је почетком 2021. године објавио јавни позив за подношење пријава за доделу бесповратних средстава у оквиру друге фазе пројекта *Via Dinarica* – Подршка интеграцији/укључивању домаћих традиционалних производа (прехранбени производи, рукотворине и сувенири) у туристичку понуду дуж стазе *Via Dinarica* у Босни и Херцеговини. Финансирање пројекта по овом позиву обезбеђују USAID BiH и AICS. Циљ позива је допринос побољшању економских прилика и животног стандарда дуж *Via*

⁹³ Ибид

⁹⁴ <https://www.vladars.net/>

⁹⁵ <https://www.ba.undp.org/>

⁹⁶ <https://ba.n1info.com/biznis/usaid-pokrece-projekt-razvoja-odrzivog-turizma-u-bih/>

Dinarica путем интеграције домаћих производа у туристичку понуду. Укупно ће бити додељено 270.000 КМ уз ограничење 5.000-7.500 КМ по пројекту и минимално суфинансирање у новцу од 15% од укупне вредности пројекта. Позив је отворен за: приватна предузећа, физичка лица (пужаоци туристичких услуга, породична пољопривредна газдинства, сеоска пољопривредна газдинства итд.), задруге, удружења пољопривредних произвођача, пчелара, прерађивача и откупљивача као и занатлија.⁹⁷

Према интернет страници Министарства привреде и предузетништва Републике Српске, то министарство имплементира пројекат „*Јачање конкурентности привредних субјеката које воде предузетнице у Републици Српској*“, у оквиру споразума са Центром за родну равноправност Републике Српске и уз подршку програма FIGAP II. Циљ програма је подршка предузетницама у РС кроз реализацију обука и промоцију, у складу са Стратегијом развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019-2023. године.⁹⁸

Према интернет страници Инвестиционо-развојне банке Републике Српске, као резултат заједничких активности Министарства управе и локалне самоуправе и Министарства финансија Републике Српске, Инвестиционо-развојне банке Републике Српске (ИРБРС), Владе Швајцарске и Развојног програма Уједињених нација (UNDP) у области локалног развоја, успостављен је 2014. године *Финансијски механизам за интегрисани и одрживи локални развој*. Сада је у току седми једногодишњи циклус 2020-2021. године са буџетом од 670.000 КМ. Један од девет пројеката који се реализује 2020/2021. године је пројекат општине Пале: „Опремањем и едукацијом до стварања ланца вредности – подршка произвођачима општине Пале“.

3.6.4 Рурални туризам у општини Пале

3.6.4.1 Статистика руралног туризма на подручју Пала

У стратешком документу „Измене и допуне просторног плана Републике Српске до 2025. године“ констатује се да се туризам у Републици Српској развија 1,5 пута брже од других индустрија и, као такав, подстиче развој земље. Министарство трговине и туризма Републике Српске је, препознало развој туризма као значајну развојну шансу. У ту сврху је израђен и Туристички мастер план Јахорине. Стратегија развоја туризма Републике Српске за период после 2020. године је у раду.⁹⁹

3.6.4.2 Основни производи у руралном туризму општине Пале

Користећи груписање производа од изузетног значаја за рурални туризам из узорног Програма развоја одрживог руралног туризма у Р. Србији¹⁰⁰ и податке Туристичке организације општине Пале¹⁰¹, у постојећој понуди туристичких производа постоји неколико група туристичких производа, који се ослањају на постојеће атракторе руралног подручја:

- Природа: планине, реке, пећине (еко, планински, авантуристички, спортски, спелеопошки, и агро туризам);
- Култура: материјална и нематеријална културна баштина, етно села и догађаји, сеоски начин живота, гастрономија, ракије (етно, верски и културни туризам);

Осим тога постоји и понуда у оквиру група производа:

- Кампови: образовни, дечији, омладински, спортски (породични, дечији, омладински, спортски и образовни туризам);

⁹⁷https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/presscenter/vijesti/2021/javni-poziv-za-podnoenje-prijava-za-dodjelu-bespovratnih-sredsta.html?

⁹⁸ https://www.vladars.net/sr-sp-cyrl/vlada/ministarstva/mpp/documents/poziv%20preduzetnicama%20za%20ekspertsku%20obuku_454323827.pdf

⁹⁹ Измене и допуне просторног плана Републике Српске до 2025. године, Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске, 2020

¹⁰⁰ http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2011_11/t11_0197.htm

¹⁰¹ <https://toopale.com>

- Кружне туре: печашке, бициклическе, квад, коњичке (планински туризам);
- Посебни интереси: лов, риболов, посматрање птица.

Постоје и други производи тј. активности, које треба даље квантитативно и квалитативно развијати у оквиру руралног туризма: индивидуални и групни излети, састанци, конференције, семинари, дружење запослених ван радног времена (*team building*). Ове се активности махом везане за центар Јахорина. На остатку руралног простора, ове су активности скромне, јер рурални туризам, који би их објединио још увек не постоји.

У Стратегији развоја општине Пале за период 2017-2026. године, констатује да се, имајући у виду да је Јахорина највећи туристички ресурс општине, постојећи нови Регулациони план подручја Јахорине и Мастер план Јахорине могу сматрати стратегијом развоја туризма највећег дела општине.¹⁰² Према овом плану, подручје има следеће туристичке производе: пословни туризам (MICE), кратки одмори, летњи и зимски одмор на планини, wellness, посебни интереси и рурални туризам. Сегменти руралног туризма су: рурална искуства; еко туризам; агро туризам, рурална домаћинства, фарме; етно туризам. Туристичку супраструктуру и инфраструктуру чине: амбијентално окружење, рурална домаћинства за смештај, природне и културне атракције, традиционална гастрономија. Промоција и дистрибуција руралног туризма се реализује кроз: специјализоване агенције, појединачне web странице, руралне асоцијације, публикације и рекламирање.¹⁰³ Мјт.већ на порталу туристичке организације Републике Српске, који има преглед понуда свих дестинација на својој територији, не постоји ни једна понуда из општине Пале у категоријама сеоски туризам и смештај у сеоском домаћинству.¹⁰⁴

3.6.4.3 Вредносни ланци у руралном туризму општине Пале

Према једној од дефиниција туристичког производа, то је скуп међузависних (међусобно повезаних) елемената, који се у пракси организује као посебан вредносни ланац, а који чине: материјални производи и услуге, природне вредности и културна добра, туристичка атракција, туристичка супраструктура и туристичка инфраструктура.¹⁰⁵ Вредносни ланци у туризму на руралним просторима Пала снимљени су на ретким примерима туристичких активности у општини Пале, који највише одговарају руралном туризму у ширем смислу. Анализа вредносног ланца руралног туризма је базирана на примеру једног домаћинства у селу Врхпрача - Етно-село „Лане“. Овај пример руралног туризма базиран је на типичној ситуацији за подручје Пала – расположиви објекти напуштених домаћинстава или викендице, где су власници на реактивираним породичном поседу, уз подршку старије генерације у домаћинству, преузели бригу о основној логистици, док су се млађи ангажовали на обезбеђењу снабдевања храном и услугама анимације и формирали сопствену понуду руралног туризма. (Графикон 3.)

¹⁰² Стратегија развоја општине Пале у периоду 2017-2026. године, Сл лист града Источно Сарајево бр. 5/2017

¹⁰³ https://oc-jahorina.com/wp-content/uploads/Master_plan_Jahorina_srpski.pdf

¹⁰⁴ <http://turizamrs.org/>

¹⁰⁵ Вујовић С., Цвијановић Д., Штетић С. (2012): Дестинацијски концепт развоја туризма, Институт за економику пољопривреде, Београд

Графикон 3. Вредносни ланац руралног туризма на једном од ретких сеоских газдинстава које се бави руралним туризмом у општини Пале на бази сопствене мале производње хране, личних услуга чланова домаћинства и сарадњи са околним газдинствима у снабдевању храном

Ограничења у вредносном ланцу Плодови дивље природе су изузетно значајни инпут за рурални туризам и уз пољопривреду представљају основу његовог успеха. У амбијенту у коме постоји ограничена пољопривредна производња, какав је случај у општини Пале, ово може бити и кључ развоја руралног туризма. Огромни потенцијал који се крије у овом ресурсу је везан за способност руралног туризма да кроз локалну прераду и гастрономију обезбеди одрживост његовој експлоатацији јер омогућава ефикасно додавање вредности, пласман кроз кратке ланце снабдевања и повећану привлачност и конкурентност. Идеалну економску валоризацију ресурса допуњава неоспорни ефекат тзв. “*use it or lose it*” (користи или изгуби) концепта, који се у овом случају заснива на подстицају локалном становништву да одрживо управља и чува природне ресурсе који обезбеђују остварене користи.

Новоинтродуковани прописи у Републици Српској који, осим самониклог јестивог, лековитог и ароматичног биља, гљива и воћа, третирају и остале шумске производе у које спадају и шишарке, лишће, трава, односно сено са ливада, грмље и украсно шибље, те пчеле, пуже, пијавице, змије и друге животиње, али и црницу, хумус и бусенове који се одувек прикупљају и у овим крајевима ¹⁰⁶ ограничавају развој руралног туризма, па се нека врста изузимања из примене оваквих прописа пружаоца услуга из сеоских газдинстава, морају предвидети.

Друга алтернатива је мање реална и скупља, а то је да се локални сакупљачи удруже у сврху пласмана сакупљених плодова природе у руралном туризму. Овакав начин тражи улагања у складишне и прерађивачке капацитете, па неминовно продужава ланац снабдевања и подиже цену хране у руралном туризму, суштински мењајући његов карактер и конкурентност, али доводи у питање и могућност валоризације ових ресурса кроз активности (нпр. учење врста и начина брање, прикупљање, курсеви прераде и припреме јела и лековитих приправака и сл.).

¹⁰⁶ <https://www.glassrpske.com/cir/drustvo/vijesti/iz-sume-samo-sa-kilogramom-gljiva/341456>

Графикон 4. Анализа вредносног ланца руралног туризма општине Пале са аспекта укључених стејкхолдера, слабости система и неопходних приоритетних мера за побољшање

Други проблем представљају нови прописи везани за безбедност хране, а посебно они који се односе на клање, прераду меса, па и производњу и прераду млека и свих осталих елемената снабдевања храном. Ови прописи ће свакако успорити развој руралног туризма, уколико се средства која се додељују сеоским газдинствима за опремање и увођење стандарда не буду ефикасно, а можда и приоритетно, дистрибуирана газдинствима које истовремено пружају и услуге у туризму или онима који своје производе дистрибуирају кроз ланце руралног туризма у сарадњи са самим даваоцима услуга у локалној заједници. У овом тренутку давање приоритета ове врсте није предвиђеним ни у једном активном програму подршке. Сваки од њих доминантно се води принципом процене квантитативног ефекта, дакле циља веће производње, који углавном немају интерес да диверзификују економију газдинства већ се претежно специјализују за производњу намењену широком тржишту на коме рурални туризам нема економску логику да се снабдева.

Сопствена производња и локални снабдевачки ланци су од посебног значаја за рурални туризам у општини Пале: месо, млеко, мед, лековито биље и кромпир, као и дивљи плодови и њихове домаће прерађевине и дивљач, затим огревно и грађевинско дрво. За повећање шанси за достизање одрживост руралног туризма, значајан је обим снабдевања намирницама којих нема довољно или их нема уопште на територији општине Пале, са других територија, посебно удаљених. То су махом територијално или по броју руку у трговинском ланцу кроз које производ пролази, дуги снабдевачки ланци - за рибу и већину воће, поврћа и житарица итд., а који се махом обезбеђују на националном и регионалном тржишту, као што се то чини и за генерално снабдевање становништва општине.

Кратки снабдевачки ланци хране кроз које се у највећој мери обезбеђује храна локално, уколико газдинство не производи неку од њих или је не производи у задовољавајућим количинама, карактеристични су за следеће производе: месо (говеда, овце, козе), млеко (кравље, овчије, козије), воће (јабука, шљива, крушка, малина, купина и др.), поврће (кромпир, купус, лук, пасуљ, тикве разне), гљиве (гајене, дивље), шумско воће (боровница, шипак итд.), шумско зељасто и друго јестиво биље, лековито и ароматично биље, месо дивљачи и мед.

3.6.4.4 *Снабдевачки ланци руралног туризма у општини Пале*

Неколико снабдевачких ланаца хране, који функционишу у претходно приказаном сеоском домаћинству, као и неколико снабдевачких ланаца услуга анимације/активности, могу се описати на примеру домаћинства које је послужило као модел за опис постојећих вредносних ланаца руралног туризма у општини Пале. Ради се о класичном кратком ланцу снабдевања гостију храном са сопственог газдинства, затим кратком ланцу снабдевања са оближњих газдинстава за недостајуће количине и производе из локалне пољопривредне производње (кромпир и остало поврће, у мањој мери житарице и воће, те домаће прерађевине од воћа и поврћа, свињетна/прасетина и јагњетина), кратком ланцу снабдевања од произвођача из региона, најчешће романијских села општина Соколац и Рогатица (јагњеће месо, телетина и млечни производи – сир и кајмак, кромпир и житарице, као и мед и воћне ракије), те локацијски удаљеним произвођачима на националном нивоу (пример пастрмка из Херцеговачких рибњака, која се набавља као порција и дохрањује и одржава у мањим рибњацима уз коришћење воде реке Праче, слично и уз ресторан на Паљанској Миљацки).

Често су коришћени и кратки снабдевачки ланци шумских плодова, који се сакупљају и прерађују у домаћинствима, било у зимнице или кроз гастрономску понуду. У изузетним случајевима, даваоци услуга у руралном туризму спремно одговарају на захтеве гостију да припреме дивљач, коју набављају махом сопственим или ангажовањем ловаца из краја у складу са ловном сезоном. Будући да шумским ресурсима у великој мери управља Јавно предузеће „Шуме Републике Српске“ постоје могућности да се њиховим увођењем у редовно снабдевање ова понуда устали. Исто би било могуће организовати и са ловачким удружењима.

Међутим, на дуге стазе ово снабдевање може опстати једино уколико управљачи ловних ресурса свој вредносни ланац за месо дивљаче оснаже објектима за расечање и хлађење трупа, као и редовним ветеринарским контролама које, као ни објекти за обраду трофеја још увек не постоје на овом подручју. Обрада одстрелених животиња сада се обавља приручним средствима у ненаменским објектима, а испорука меса врши без обезбеђења расхлађивања на његовом путу до корисника. Ситуација са снабдевањем рибом, међутим, нема перспективу у сарадњи са риболовачким удружењима, будући да се примењује готово искључиво спортска варијанта рибарења (мушичарење и вараличарење по принципу „ухвати и пусти“). Дакле скраћивање ланца у снабдевању рибом, која је локално изузетно значајна посебно у време постова, али и у летњем периоду због излетничке традиције у којој осим прасетине и јагњетине, пастрмка игра значајну улогу, може се постићи једино подстицањем индивидуалних предузетничких иницијатива за подизање хладноводних рибњака.

Регулисање области мале прераде у сеоским газдинствима још увек није комплетирано, па снабдевање домаћим трајним и полутрајним производима прераде меса, млека, поврћа и воћа, укључујући и ракије, још увек има нерегулисане тачке које носе извесне ризике за безбедност хране, али се техничком подршком у процедурама, и финансирањем изградње и опремања прерадних капацитета, као и континуираном контролом производње може много добити. Претеране ефекте, међутим, не може донети било какав процес сертификације јер су локални производи у неку руку већ брендирани, због привлачности епитета планински (који готово да је у апсолутној предности у односу на, рецимо, органски) и популарности саме Јахорине. Ваљало би, међутим, поради на регионалном брендирању и увести правила игре која ће купцу обезбедити информацију и гаранцију квалитета и географског порекла локалних производа. Такође, треба увести регулисање коришћења термина домаћи и сличних термина који дају предност гастрономској понуди која се тако означава и када она са локалном традицијом и домаћим нема ништа, осим, евентуално локалних сировина, мада ни то није редован случај.

3.6.4.5 *Понуда руралног туризма*

Већи део постојеће понуде туристичких производа општине Пале и сада се темељи на ресурсима руралних подручја, и то на њеном:

- културном наслеђу: материјалној културној баштини (цркве, споменици из ратова, некропола стећака, средњовековни градови...), нематеријалној културној баштини (традиционалне ношње, музички инструменти, игре, песме и културно-уметничке, верске и друге манифестације) и гастрономији,
- природном наслеђу: планинама, рекама, изворима, пећинама и богатству биодиверзитета (заштићене области, флора и фауна шума, ливада, пашњака и вода).

Према подацима Туристичке организације општине Пале¹⁰⁷ као и према туристичким листовима и брошурама туристичких дестинација у општини Пале и појединачних организација и удружења, у понуди су и разне активности у руралом окружењу:

- Скијање на уређеним алпским и нордијским стазама,
- Туре на моторним санкама, квадовима, бициклима и коњима,
- Пешачке, планинарске и алпинистичке туре укључујући и *Via Ferrata* „Соколов пут“
- Летње панорамско разгледање околине са скијашких жичара,
- Летњи транспорт бициклиста и бицикала скијашким жичарама до планинских врхова одакле се бициклистичким стазама спуштају у подножје,
- Параглајдинг и вожња моторних змајева,
- Брање и спремање лековитог и јестивог биља и шумског воћа,
- Школе спелеологије, едукациони и забавни кампови за децу и омладину,
- Припреме спортиста (висинске, кондиционе итд.),
- Спортски и трофејни лов и риболов,
- Састанци, конференције, семинари, дружење запослених (*team building*) итд.
- Планински боб (*alpine coaster*) на Јахорини

Све активности на снегу (скијање на уређеним алпским и нордијским стазама, ноћно скијање, туре на моторним санкама итд.) и жичарама (летње панорамско разгледање околине са скијашких жичара, летњи транспорт бициклиста и бицикала скијашким жичарама до планинских врхова одакле се бициклистичким стазама спуштају у подножје итд.) организују на својим просторима Олимпијски центар „Јахорина“ АД¹⁰⁸ и Ски центар „Равна планина“¹⁰⁹,

Већи број хотела на Јахорини организује лети бициклистичке туре, туре на квадовима, вожњу параглајдером и сличне активности у природи, а зими туре на моторним санкама. Трекинг туре, туре на крпљама и обилазак пећина на Јахорини и Равној планини организује Водичка служба Планинарског друштва „Јаворина“ са Пала а воде је њихови водичи.¹¹⁰

Параглајдинг и вожњу моторних змајева на Јахорини организује и реализује Туристичка агенција ВИП Јахорина. Она организује и параглајдинг школу летења у сарадњи са летачким клубовима из БиХ. Организује и реализује туре квадовима и багијима, у варијанти најма возила за самостално коришћење у групи или најма возила са возачем за коришћење у групи. Организује и трекинг и планинарске туре као и дружење запослених (*team building*).¹¹¹

Via Ferrata „Соколов пут“ на Романији је осигурана планинарска стаза по стенама дужине 350 м. Има два висећа моста и представља јединствену атракцију у БиХ за љубитеље авантуризма и екстремних спортова. Уз обезбеђену максималну сигурност она је намењена свима, па и онима са мало искуства у кретању осигураним планинским стазама.¹¹²

Комерцијални лов организује и реализује Ловачко удружење „Јахорина“ Пале у свом ловишту планинског типа на око 37.000 ха. У ловишту постоје ловачки домови, ловачке

¹⁰⁷ [HTTPS://TOOPALE.COM](https://TOOPALE.COM)

¹⁰⁸ <https://www.oc-jahorina.com/>

¹⁰⁹ <https://www.ski-rp.com/>

¹¹⁰ <https://www.palelive.com/treking-setnja-krpljama-i-obilazak-pecina/>

¹¹¹ <https://www.jahorina.org/outdoor/paraglaiding>

¹¹² <https://istocnosarajevo.travel/via-ferrata-sokolov-put-romanija>

колибе и високе чеке. Лови се: срнећа дивљач, дивља свиња, мрки медвед, зец, вук, лисица, куна и дивља мачка.¹¹³

Удружење спортских риболоваца „Бистрица“ Пале организује спортски риболов и такмичења у спортском риболову на поточну пастрмку, липљана, младицу, клена, кркушу и гаовицу на чистим рекама и потоцима сарајевско-романијске регије.¹¹⁴

Планинарско-еколошко друштво „Романија“ са Пала, у сарадњи са Планинарским савезом Републике Српске организује курсеве алпинизма, од почетничких до напредних, на теренима планине Романије. Курсеве воде сертификовани и искусни инструктори.¹¹⁵

Јавна установа за културу и спорт „Културно-спортски центар“ Пале управља пећином Орловачом и организује и реализује посете и друге активности у њој у сарадњи са Спелеолошког-еколошког друштва (СЕД) „Орловача“: истраживање пећине за одрасле и школску децу, адреналински обилазак пећине, заштиту палеонтолошких остатака за школску децу, разне радионице за школску децу, уређење и чишћење пећине итд. Посете се организују од средине априла до средине октобра. Зими се посете организују по потреби, уз најаву два дана раније.¹¹⁶

У кругу Спортско – рекреативног центра „Влајко Петровић“ у Палама је маја 2021. године предата на коришћење прва теретана на отвореном за тренинг професионалних спортиста и рекреативаца. Осим поменутог спортског центра, тренинге спортиста и спортских клубова у разним спортовима у свом простору организује и спортска дворана „Пеки“ у Палама и спортски центри на Јахорини и Равној планини у форми спортских кампова.¹¹⁷

Конгресе, семинаре, презентације, конференције и сличне догађаје у хотелима Термаг, Вучко, Лавина и другим на Јахорини организује туристичка агенција Јахорина Инфо и VIP Јахорина. Хотели имају потпуно опремљене конференцијске сале и пратећу опрему. Јахорина се сматра једним од водећих регионалних центара за конгресни туризам.¹¹⁸

Школу у природи за школску децу као комбинацију класичне наставе и активног борава у природи организује на Јахорини туристичка агенција Јахорина Инфо.¹¹⁹

У понуди руралног туризма постоје етно куће и етно села од којих се нека могу пронаћи на друштвеним мрежама и интернет платформама. Понуда у њима не укључује увек све неопходне компоненте руралног туризма, али садржи барем неке елементе. У неким од ових објеката, по договору се организује кетеринг (често овај кетеринг пружају управо пољопривредна газдинства у окружењу као Фарма „Алпино“ на пример) или пак функционишу и као мањи ресторани или су додатна понуда хотела:

- **Етно колиба „Лане“ Врхпрача - Подграб**¹²⁰ је најближа руралном туризму, јер функционише у склопу живог сеоског домаћинства са омањом, али ипак активном производњом хране у сопственој башти и малом рибњаку. Овде је у понуди, поред смештаја и исхрана. Служи се храна са сопственог имања или околних имања.
- **Етно село Врхпрача** је у основи потпуно опремљена кућа од дрвета са дневном собом, спаваћом собом, купатилом, камином и две терасе за максимално шест особа.¹²¹
- **Етно село „Долина мира“ Пале** има четири велика комфорна апартмана, ресторан, порибљено вештачко језеро, две отворене баште, домаће животиње и припитомљене срне.¹²²

¹¹³ <http://www.ljahorina.com/index.php/komercijalni-lov>

¹¹⁴ <https://istocnosarajevo.travel/ribolov-samo-za-poklonike-sportskog-ribolova>

¹¹⁵ <https://turizamrs.org/alpinizam-na-romaniji>

¹¹⁶ <https://www.orlovaca.com/posjete>

¹¹⁷ <http://www.pale.rs.ba/arhive/20643>

¹¹⁸ <https://jahorinainfo.com/letnja-ponuda-na-jahorini>

¹¹⁹ <https://jahorinainfo.com/letnja-ponuda-na-jahorini/>

¹²⁰ <https://sr-rs.facebook.com/etno-koliba-lane-1658609844351890/about/>

¹²¹ <https://trail.viadinarica.com/bs/hut/etno-selo-vrhpraca/53938022/>

- „Планинска колиба“ Пале је део хотела „Два голуба“ у Палама. То је мала планинска колиба у етно стилу за предах и уживање у домаћим јелима и пићима.¹²³
- „Магична ливада“ Подграб – летња кућа брвнара, за осам особа са једном спаваћом собом, дневном собом, кухињом, трпезаријом и купатилом. По жељи госта организује се кетеринг, који власник обавља у сарадњи са околним сеоским газдинствима, а нуди се и пецање, рекреативне активности у дворишту уз реку. У припреми је и јахање и мали зип лајн.¹²⁴
- Сеоско домаћинство „Павловић“ Сумбуловац – надамак пећине Орловаче има преноћиште за пет особа и организацију забаве и роштиља на отвореном.¹²⁵

Далеко је више оних објеката у којима се нуди само смештај, углавном скијашима, а чији власници не живе на тим локацијама, већ су махом становници урбаних средина. Примери смештаја у викендицама, које од елемената руралног имају изглед и локацију су следећи:

- Кућа за одмор „Равна планина“ у Горњим Палама – викендица са дневном собом, две спаваће собе, кухињом и купатилом.¹²⁶
- Викенд кућа „Escape“ у Палама – викендица са две спаваће собе и кухињом.¹²⁷
- Викенд кућа „Планински рај“ у Палама - викендица са две спаваће собе, трпезаријом и кухињом.¹²⁸
- Викендица „Оле“ у Палама – викендица са спаваћом собом и купатилом.¹²⁹

Далеко више објеката, углавном викендица, је повремено у понуди. Власници спремно одговарају на захтеве гостију да помогну око обезбеђења хране у окружењу, али оне суштински представљају за сада само потенцијал за развој руралног туризма и то у специфичним условима у којем би локална заједница у чијој се средини налазе, преузела понуду искустава руралног живота, неопходног да би се нешто звало руралним туризмом.

Потенцијална понуда у руралном туризму у перспективи ће се развијати и изградњом нових етно села, али је изузетно важно направити разлику између етно села, како су она данас схваћена у Републици Српској и оригиналног руралног туризма. У руралном туризму пружаоци услуга су чланови газдинства на коме туриста борави, а не запослени у суштински хотелском објекту у етно стилу, који се само налази у руралном амбијенту, а који није заснован на породичном газдинству и живој сеоској заједници. Од пројекта етно села најчешће се помињу Међународно етно село Пале, пројектовано за милион гостију током целе године, 5.000 запослених и милијардом КМ девизног годишњег прилива¹³⁰.

Потенцијални производи у руралном туризму обухватају и активности у природи и руралном окружењу генерално, па овде спадају и спортске активности као нпр. Школа фудбала (ШФ) "Пикси" тренутно користи бројне објекте у руралним областима - терене за мали фудбал на Корану, терене у близини Основне школе на Палама, халу са вештачком травом Венто Олимп, стадион ФК Романија и стадион поред хотела Бистрица на Јахорини. У Мокром ШФ „Пикси“ користи терен за мали фудбал поред Основне школе у Мокром и нове сале у школској згради. У Подграбу се тренинзи одржавају на травњаку испред цркве у Подграбу и у спортској дворани у Стамбулчићу. Хала са вештачком травом СФ "Пикси" тренутно је у изградњи.¹³¹

Према актуелним подацима, у општини Пале постоје реалне основе и за реализацију занимљивих нових туристичких производа. Овде се наводе само неке од њих:

¹²² <https://jahorinaprestige.com/dolina-mira-pale>

¹²³ <http://www.dvagolubapale.com/koliba>

¹²⁴ https://www.gites.fr/gites_magical-meadow---magicna-livada_pale_h3986559_en.htm

¹²⁵ <https://www.facebook.com/114200066636178/posts/522877825768398>

¹²⁶ <https://www.booking.com/hotel/ba/kuca-za-odmor-ravna-planina-pale.sr.html>

¹²⁷ <https://www.booking.com/hotel/ba/vikend-kuca-escape.sr.html>

¹²⁸ <https://www.booking.com/hotel/ba/vikend-kuca-planinski-raj.sr.html>

¹²⁹ <https://www.booking.com/hotel/ba/vikend-kuca-pale.sr.html>

¹³⁰ <https://prezi.com/wivivh5pni09/meunarodno-etno-selo-pale/>

¹³¹ <http://www.rekreacija.ba/index.php/portal/prodavnica/skola-fudbala-piksi-pale>

- **Траса некадашњег „Гаравог Ћире“:** Сарајево (Бистрик)–Пале–Месић–Устипрача–Вишеград као бицикличка (али и трекинг и јахања) рута. Пруга је укинута 1978. године. Сада је то макадамски и асфалтни пут са неколико мостова и бројним тунелима¹³² непроходан за возила
- Према научном раду „Спелеотуризам у Босни и Херцеговини: може ли боље?“ **Мрачна пећина у МЗ Прача** је идентификована као једна од једанаест пећина у БиХ која би могла бити туристички валоризована и допринети бржем развоју подручја кроз **спелеотуризам** и његов мултипликаторски ефекат на локални развој.¹³³
- Реконструисани **планинарски дом „Стајна“** (2017. година) је руководство Планинарско-еколошког друштва „Романија“ са Пала, коме припада дом, препознало као **место окупљања љубитеља планинског бициклизма**. Дом и околина пружају велике могућности и за **организовање разноврсних активности у природи, од брања лековитог биља и пешачких тура до разних обука везаних за планинарење и боравак у природи**.¹³⁴
- **Пећина извора Мокрањске Миљацке близу насеља Мокро** је лако проходна првих тридесетак метара док даљи пролазак захтева искуство и опрему. Пећина је под водом дубине 20-50 цм и врло хладном, већ од улаза. Због тога је за дужи боравак у њој потребна посебна опрема. **Осим за спелеологе, пећина је интересантна због нових и неистражених врста фауне**.¹³⁵

3.6.4.6 Достигнућа

Општина Пале није у прошлости развијала рурални туризам, па у њему нема много домета, али је сва активност на промоцији њене територија данас управо повољни оквир за његов развој, јер је њена туристичка дестинација Јахорина препознатљива на свим нивоима, од националног до међународног. Овој препознатљивости јако доприноси чињеница да је општина присутна у медијима. Највећи допринос достизању ових резултата свакако има Ски центар „Јахорина“, а од скоро ће допринос давати и Ски центар „Равна планина“. Перспективу да увећа свој допринос порасту посећености има и Пећина Орловача, будући да посећеност овој атракцији стално расте, али допринос оствареном приходу ова туристичка знаменитост неће значајно повећати, као ни једна друга у руралном делу општине, док се не омогући интеграција производа чији се развој омогућава руралним туризмом. Пећина Орловача у општини Пале је једна од најлепших пећина, по богатству пећинског накита и доступности за туристе, у Републици Српској.¹³⁶ Најуређенија је туристичка пећина у Републици Српској, а има и потенцијале за даље проширење приступа туриста¹³⁷ О привлачности ове дестинације говори заинтересованост медија, али и научне и стручне јавности, образовних институције, туристичких агенција и појединаца.

Са друге стране посете пећини „Орловачи“ може покренути валоризацију низа других атракција на руралним просторима, укључујући и повећање потражње за смештајем, исхраном и разним производима из руралног туризма. Оваква интеграција би помогла да се боље валоризују сви ресурси на руралним просторима. Док она не проради, туристи ће кроз део општине Пале у којој се пећина Орловача налази само пролазити, остављајући новац у вредности улазнице и за неки од ретких сувенира, а приходе ће убирати део територије на којој се налазе смештајни капацитети и гро угоститељских услуга, а то је поново сама Јахорина.

3.6.4.7 Добре стране и проблеми предметног подручја за развој руралног туризма

Предности и проблеми за развој руралног туризма и општине Пале на основу деск анализе основних карактеристика руралног подручја могу се сумирати на следећи начин:

Пале су **стратешки добро позициониране**, али је саобраћајна повезаност и транспорт препун мањкавости. Тако нпр. међународни аеродром се налази у близини, али је повезаност са њим јавним превозом слаба. На располагању је више провајдера мобилне

¹³² <https://www.youtube.com/watch?v=yhckrvYIT5Y>

¹³³ Мулаомеровић Ј., Османковић Ј. (2010): Спелеотуризам у Босни и Херцеговини, [HTTPS://HRCAJ.SRCE.HR](https://hrcaj.srce.hr)

¹³⁴ <https://www.palelive.com/otvoren-rekonstruisani-planinarski-dom-stajna/>

¹³⁵ <https://www.orlovaca.com>

¹³⁶ <http://www.upoznajsrpsku.com/index.php?page=35>

¹³⁷ <https://www.instagram.com/tv/B8OjvgYArMz/?igshid=1j52u2b5fx3wr>

телефоније и интернета, али они ипак не покривају целу територију на којој се туристи крећу. Канализација недостаје у селима, као и организовано одношење смећа. Здравље и безбедност су системски подржани, али је расположивост сервиса у селима скромна, као и снабдевање.

Подручје обилује природним ресурсима, али су они под великим притиском експлоатације и загађења. Клима је повољна, али њени екстреми ометају комуникације. Геодиверзитет представља врхунску атракцију, али земљишта на њима квалитетом ограничавају пољопривредну производњу, као и клима. Водни ресурси су повољни за рибарство, али једва да га има. Постоје вредни локални производи, али се прерада гаси. Шумски и ловни ресурси су изузетни, али њихово укључење у понуду ометају лоша законска решења или застарелости примењених стандарда и прописа који су остали неусклађени са циљним тржиштима.

Културно наслеђе је богато, али је приступ материјалном наслеђу слаб, док нематеријално није део снабдевачких ланаца у туризму (као услуга). Занатске традиције преживљавају, али у урбаном делу општине. Мало је активности на одржавању материјалног културног наслеђа, а губитак оригиналне руралне архитектуре је критичан. Људски ресурси у општини су изузетни, али се концентрише у граду. Економија општине је просперитетна, али се у рурална подручја не улаже. Стратешка документа подржавају рурални туризам, али су мере недефинисане. ТО опредељена за подршку развоју руралног туризма постоји, али јој у руке нису стављени инструменти и буџет, који подршку могу да обезбеде. На руралном подручју постоје ресурси за низ активности, али су људски ресурси све оскуднију. Урбано становништво је заинтересовано да учествује у изградњи понуде у руралном туризму, али ни они, ни породична пољопривредна газдинства немају капацитете за улагања. **Снабдевачки ланци на локалу су зелени и разноврсни**, али слаби. Општина је присутна на друштвеним мрежама, али је промоција руралних подручја оскудна.

3.6.4.8 Преглед потреба на основу прелиминарне ситуационе анализе

На основу прелиминарне ситуационе анализе може се закључити да **општина Пале има основне услове за развој руралног туризма, али тај развој треба да почне практично од нуле**, јер дефакто до сада није развијан. Пољопривредни сектор у домену малих пољопривредних газдинстава, која су класично главни ослонац руралног туризма је оскудно развијен, а тамо где јесте нема интерес за диверзификацију. Заинтересована сеоска домаћинства, која пружају неке услуге у туризму слабо су повезана са пољопривредним газдинствима, мада добрих примера има. Ово се у будућности мора променити. **Потенцијале за развој руралног туризма у класичном смислу има мали број сеоских домаћинстава/газдинстава, али локалне заједнице, уколико им се повећа синергија, има.**

Људски потенцијали траже допуну из урбаних средина да би се достигла критична маса. Поседи грађана из урбаног центра је потребно активирати у смислу понуде у руралном туризму, јер су она већ увелико реактивирана и за становање и за производњу хране, иако скромног обима. **У синергији постојећих пољопривредних и газдинстава која се баве шумарством могу се изградити кратки ланци снабдевања храном који би носили рурални туризам.** Укључењем пак цивилног сектора, који је носилац очувања културног наслеђа, као и невладиних организација и јавних предузећа која се баве очувањем и управљањем природног наслеђа, могу се изградити снажни снабдевачки ланци услуга у спровођењу низа активности које омогућава овај простор. За ову намену је потребна **јака техничка помоћ и трансфер знања**, а тек онда или **паралелно и финансијска помоћ за инвестиције у физичку имовину.** Држава мора да обезбеди очување природних ресурса, посебно вода, која је на мети прекомерне експлоатације, али и животне средине генерално. Израда Стратегије развоја руралног туризма у општини Пале, је само један корак ка планском развоју ове врсте туризма, али ће његови домети зависити од уложених средстава.

4 ПОТЕНЦИЈАЛИ, ОКВИРИ И РИЗИЦИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

4.1 SWOT анализа пословног амбијента за развој руралног туризма у општини Пале

Људски ресурси у туризму и руралном туризму

Снага-Постојање образовних институција за раднике у туризму генерално (а поименично – средња угоститељска и средња туристичка школа на Палама, одсек и катедра за туризам и хотелијерство на Економском факултету) и постојање школованих и искусних туристичких радника.

Слабост-Најслабије плаћени радници и са најнижим коефицијентом у Републици Српској су радници у туризму и угоститељству. Присутан је рад „на црно“ где велики број радника није пријављен, није плаћен за прековремени рад, део плате добија у готовини на руке, има много несређених односа што је довело до одлива радника у Хрватску и Црну Гору где су многи нашли и стално запослење.

Могућност-Организација стручне обуке за све учеснике у туристичкој индустрији ради подизања на виши ниво понуде и професионалности – менаџери, туристички водичи, произвођачи традиционалних прехранбених производа, занатлије...

Претња-Негативан тренд одласка становништва из општине Пале, посебно из сеоских подручја – без прилика и шанси, са слабо развијеном инфраструктуром и подршком, у потрази за бољим и плаћенијим пословима.

Маркетинг у туризму и руралном туризму

Снага-Постојање туристичке организације, локалних туристичких организација и агенција које раде на промоцији туристичких потенцијала.

Слабост-Непостојање препознатљивог бренда у туризму осим у скијању.

Могућност-Веће коришћење интернета у промоцији као комуникацијског медија између пружалаца услуге и корисника - снимање кратких промотивних филмова и дистрибуција путем друштвених мрежа и слично.

Претња-Недовољно образовање и праћење глобалних трендова оглашавања у туризму.

Организација и управљање у туризму и руралном туризму

Снага-Постојање Туристичке организације општине Пале и опредељеност општине Пале за стратешки развој туризма, као генератора развоја општине, и израда и усвајање стратегије развоја туризма и руралних подручја.

Слабост-Одсуство истраживања тржишта у домену руралног туризма, недостатак података о руралном туризму и мањак знања о програмима развоја туризма и руралног туризма.

Могућност-Израда стратегије развоја туризма Општине Пале, која је започета, која ће као кључни документ дати смернице у ком правцу и на који начин се треба развијати туризам у општини Пале у наредном периоду.

Претња-Неплански приступ управљању и непосвећеност управљању развоја руралног туризма и стихијски развој туризма генерално.

Подршка развоју туризма и руралног туризма

Снага-Визија Општине Пале да је туризам перспектива и генератор развоја општине у наредном периоду, одлука Општине да се озбиљно бави туризмом (и руралним туризмом) као једном од најважнијих привредних грана Пала и оснивање Туристичке организације општине Пале која треба да буде покретач идеја и развоја у том правцу.

Слабост-Недовољна финансијска подршка фестивалима, сајмовима и организацијама.

Могућност-Већа економска подршка кроз подстицаје за развој туризма и руралног туризма.

Претња-Депопулација руралних крајева услед економске неодрживости, а у одсуству јавне подршке, уз непредвидиве унутрашње развојне процесе и нарочито политичку ситуацију.

Позиција туризма и руралног туризма у друштву и економији

Снага-Постојање погодних руралних подручја за развој руралног туризма, активна сеоска домаћинства, обичаји и традиција као културолошка и идентитеска одредница локалног

становништва и приврженост популације делатностима повезаним са руралним туризмом. Уз то је и Јахорина као позната и призната туристичка дестинација.

Слабост-Дивља изградња у градским и приградским подручјима.

Могућност-Велика заинтересованост међународних организација и домаћег приватног сектора за улагање у рурални туризам.

Претња-Одумирање села - одлив младих и раст просечне старости становништва.

Саобраћај и инфраструктура у служби туризма и руралног туризма

Снага-Близина Сарајева као главног града и близина аеродрома у Сарајеву као и добра путна повезаност општине Пале са Сарајевом и даље према средњем, јужном и западном делу БиХ, источном делу БиХ магистралним путевима, више прилазних путева из правца Сарајева, И. Сарајева, Подриња.

Слабост-Лоша путна инфраструктура, посебно према руралним дијеловима општине Пале, макадамски путеви који нису санирани и пресвучени макар тампоном, а да се не спомиње асфалтирање. Лоша (недовољна и непрецизна) саобраћајна и туристичка сигнализација на подручју општине, нарочито у руралним подручјима, као и на путним правцима према Палама.

Могућност-Реконструкција и асфалтирање постојеће путне мреже у циљу повећања обима туристичких кретања и јачег повезивања урбаних и руралних туристичких дестинација и изградња аутопута Сарајево-Београд и развој пратећих садржаја уз аутопут.

Опасност-Нестабилна економска ситуација која би угрозила инвестиције у саобраћајну инфраструктуру.

Релација и умрежености носилаца туризма и руралног туризма са другим носиоцима у другим, комплементарним привредним гранама и јавним сектором

Снага-Мали произвођачи имају производе у категорији домаће здраве хране и органске хране које нуде локалним угоститељима и хотелијерима.

Слабост-Произвођачи хране немају константну производњу и квалитет како би могли задовољити потребе пружалаца услуга у туризму. Лоша комуникација између пружалаца услуга, носилаца туризма и произвођача хране са локала о могућности промоције њихових производа као традиционалних, аутохтоних, органских производа са овог поднебља и недовољна повезаност домаћих произвођача хране и туристичке привреде (ресторани, хотели итд).

Могућност-Унапређење повезаности између домаћих произвођача хране и туристичке привреде (ресторани, хотели итд); проширење туристичке понуде (сувенири, ручни радови) и с тим у вези оснивање и активирање удружења која ће се бавити том производњом; формирање пољопривредних удружења која би заједничким наступом и договореном стратегијом производње хране имали снагу да подмире потребе за њиховим производима на подручју комплетне општине а и шире.

Претња- Неадекватна сарадња са окружењем у формирању туристичких понуда тј. непостојање партнерства и заједничког тржишног наступа.

Додатна напомена – анкетирани стејкхолдери су у релације и умреженост носиоца туризма и руралног туризма са другим носиоцима у другим, комплементарним привредним гранама и јавним сектором већином наводили разне врсте подршке и проблеме везане за подршку. После постављања њихових одговора у праве табеле, у овој области је остало релативно мање ставки него у осталим областима, а у области подршке је било релативно више ставки него у осталим областима. Генерално, стејкхолдери су дали врло велики број одговора, који су и после груписања и сажимања и даље остали бројни. Очигледна је мотивисаност да се што боље прикаже целокупан пословни амбијент везан за туризам и рурални туризам у општини Пале, а при томе су и имали и шта да кажу на задате теме.

4.2 Анализа потенцијала за развој руралног туризма у општини Пале

4.2.1 Партиципативна идентификација и процена потенцијала за развој руралног туризма

Фактори су природни, културни, креација човека, људски и финансијски ресурси туристичких дестинација, који још нису довољно развијене да би привукле туристе. Према евалуацији фактора туристичког развоја у општини Пале коју су урадили стејкхолдери, ФАС анализом је добијена просечна оцена од 3,6. То значи да су потенцијали за развој будуће туристичке

понуде општине Пале велики, односно ова дестинација руралног туризма је неразвијена. Највеће вредности су додељене факторима које је креирао човек (просечно 4,3) и природним факторима (просечно 4,2), док се људски и финансијски потенцијали чине просечним. Велики број идентификованих фактора чини општину Пале делимично развијеном туристичком дестинацијом, што је у колизији са имиџом развијености, која долази од убеђености да је сама Јахорина и њен олимпијски зимски центар довољан елемент за процену успешности у овој грани привреде целе општине. Штавише, у колизији је оцена људских и финансијских фактора са обимом ангажованости истих на самој Јахорини. Стиче се утисак да је ова „територија у територији“ у неком смислу отуђена од остатка општинског простора, а посебно од њених руралних делова.

Природни фактори Интервјуисани стејкхолдери су навели 23 невалоризована природна фактора, чија је просечна оцена 4,2 врло значајна. Невалоризовани природни фактори крију најзначајније атракције за креирање будуће туристичке понуде општине Пале.

Наведени природни фактори се могу поделити у неколико група: предеони диверзитет и биодиверзитет и активности које су за њих везане, геодиверзитет и воде и активности на водама. Чешће од осталих (3-5 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Омладинска пећина на Равној планини; Планина Романија – врхови и литице и планина као ваздушна бања; Лов на дивљу свињу, срндаћа, вука и медведа; Разноликост флоре и традиција брања лековитог биља и припрема лековитих чајева, тинктура и сл.; Ваздушна бања Стамбулчић; Планина Јахорина – предели и врхови „непопуларни за скијање“; Риболов у кањону Миљацке; Прераст у кањону Паљанске Миљацке и сам кањон; Реке (Прача, Мокрањска Миљацка, Јесењева), потоци и многобројни крашки извори и врела. Неки од фактора који су у основи природни, крију и нематеријално културно наслеђе, које није валоризовано. Тако нпр. за Новаково врело је извор, поред кога води планинарска стаза до Новакове пећине за који постоји легенда да вода са овог извора подмлађује онога ко је пије¹³⁸.

Недовољно је валоризована: Планина Романија као ваздушна бања на 750-1.542 м н.в.¹³⁹ Делимично су валоризовани: врхови и литице Романије – кроз планинарство, алпинизам и *Via ferrata*; планина Јахорина: предели и врхови „непопуларни за скијање“ – кроз планинарство али има врло много простора за побољшање; река Миљацка – кроз риболов; „Ретко квалитетна вода за пиће на Романији“ и другде. По мишљењу стејкхолдера, реке, као природна купалишта, треба уредити, јер имају максималну оцену за атрактивност/занимљивост/лепоту, вредност и потенцијал за привлачење туриста.

Посебан случај (не)валоризованог природног фактора је: брање дивљих врста воћа (посебно боровница) и њихова традиционална прерада. Када се ради о разноликости флоре и традицији брања лековитог биља и припрема чајева, тинктура и сличних производа треба поменути и постојање ретких врста биљака чувених по лековитом дејству на људе, као што је, на пример, линцура. Дивље врсте воћа, а такође и линцура, се беру, прерађују и користе за потребе локалног становништва, а не нуде се у великој мери кроз туризам и угоститељство. Постоје подаци да је Аустроугарска штитила планину Романију искључиво ради експлоатације и сакупљања лековитог биља, што и овај сегмент природног наслеђа чини интересантним и као културно наслеђе, посебно када се имају у виду свеprisутни методи лечења и лековити приправци (у званичној фармацији помоћна лековита средства), који се данас сматрају елементима етномедицине и етноботанике.

Културни фактори Просечна оцена невалоризованих фактора из домена материјалног и нематеријалног културног наслеђа је 3,95. Висока вредност за ове факторе указује да је, према мишљењу стејкхолдера, невалоризовано културно наслеђе, материјално и нематеријално, значајан фактор за развој будуће туристичке понуде општине Пале.

¹³⁸<https://seesrpska.com/novakova-pecina-i-vrelo-koje-podmladiuje/?fbclid=iwar3lafrc-hx6fkdxidadxihx59qs6sy80scbs3poqhb6xs1nlxupi8k8omo> и <https://mapcarta.com/18847942>

¹³⁹ <https://www.dinarskogorje.com/romanija.html>

Група стејкхолдера је навела 25 елемената невалоризованог материјалног културног наслеђа у општини Пале. Готово сви су објекти или групе објеката. Њихова укупна просечна оцена је 3,8. То значи да је невалоризовано материјално културно наслеђе један од кључних фактора за развој будуће туристичке понуде општине Пале.

Тренутно стање валоризованости често није црно-бело тј. често се конкретни фактор може окарактерисати као мало, слабо, делимично или недовољно валоризован. Због тога се у табели 21. појављују и фактори који нису апсолутно невалоризовани. Чешће од осталих (3-7 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Шабановић вила; Ускотрачна аустроугарска пруга Пале-Сарајево воза „Ђиро“ са тунелима и железничким станицама; Бројне некрополе стећака; Археолошко налазиште из 14-15 века „Градина“ Пале – тврђава на врелу Паљанске Миљацке у Горњим Палама; Стари средњовековни град Ходидјед и Стари град Липовац на саставу две Миљацке.

Новакова пећина је слабо валоризована као културно добро, али има добре могућности за повећање валоризованости. Касније у овој анализи су је стејкхолдери сврстали у природне атракторе. У невалоризованом материјалном културном наслеђу појављују се и Цареве воде, заселак места Ћемановићи на Романији, у подножју Новакове пећине, познат је по истоименој чесми, за коју се пак везује и сегмент нематеријалног културног наслеђа.¹⁴⁰

Група стејкхолдера је навела 14 примера невалоризованог нематеријалног културног наслеђа у општини Пале. Њихова укупна просечна оцена је 4,1. То значи да је невалоризовано нематеријално културно наслеђе веома значајан фактор за будућу туристичку понуду општине Пале. Овај сегмент културног наслеђа је основа читавог низа активности/анимације у различитим туристичким производима, посебно у образовном туризму и едукацији.

Тренутно стање валоризованости ни овде често није црно-бело тј. често се конкретни фактор може окарактерисати као мало, слабо, делимично или недовољно валоризован у зависности од аспекта са кога се посматра, односно врсте производа који га користи. Због тога се појављују и фактори који нису апсолутно невалоризовани. Чешће од осталих (2-4 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Традиционални начин производње хране и пића; Крсна слава и обичаји свих крајева у општини Пале.

Фактори које је креирао човек Група стејкхолдера је навела 34 примера невалоризованих фактора које је креирао човек у општини Пале и који се могу сврстати у три групе: објекти и локалитети, активности, манифестације. Њихова укупна просечна оцена је 4,3. То значи да локални стејкхолдери факторе које је креирао човек сматрају изузетно значајним фактором за будућу туристичку понуду општине Пале. Чешће од осталих (2-3 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Народни сабори (збор, вашар, теферич); Ђурђевдански уранак и избор Романијског харамбаше; Планинарење; Алпинизам; Спелеологија.

Поједини фактори носе имена локација (топониме), али се иза њих у суштини крију неки објекти, који имају скривене потенцијале. Тако се топоним превоја Стамбулчић¹⁴¹ везује за некадашњу трасу каравана, а касније и воза „Ђиро“ и његову железничку станицу. Запуштени извиђачки/студентски дом, који се налази на локалитету насеља. Каловита брда је такође један од фактора ове врсте¹⁴². Ратишта и ратно наслеђе из различитих епоха, које помињу стејкхолдери, су потенцијал за развој ратног туризма, који за сада не постоји.

¹⁴⁰ Историјски извори наводе османски период, без прецизније одреднице, као време настанка Царевих вода. У предањима се помиње да се султан Мехмед Фахт водећи војску зауставио на овом месту да би војска предахнула и ручала. Била им је потребна вода, али је није било нигде у близини. Један војник је почео да копа рупу у земљи из које је убрзо потекла вода. На том месту султан направи чесму а само место се назва Цареве воде. Пре последњег рата заселак је био познат по великом броју викенд кућа и по планинарском дому „Славиша Вајнер Чича“, који је током рата срушен. Планинари, алпинисти и излетници се на путу за пећину радо задржавају на Царевим водама.

¹⁴¹ <https://www.palelive.com/stambulcic>

¹⁴² <https://katera.news/lat/opstina-pale-nijema-na-katastrofalno-stanje-nekadasnjeg-studentskog-doma-na-kalovitim-brdima-video>

Туристичка стаза Црвене стијене – Ђева стијена (Девојачка стена) на Романији за рекреативну шетњу, панорамско посматрање и фотографисање је у овом тренутку скоро невалоризована.

Вожња четвороточкаша више је заступљено љети, док се зими возе моторне санке и то претежно по Јахорини. Може се убројати и у атракторе са великом могућношћу. Уз претходно наведене факторе, стејкхолдери су навели и села са традиционалним сточарством на подручју Романије, конкретно насеље Мокро, у којима би даљи развој сточарства такође био добар за развој туризма.

Људски фактори Према анализи нивоа знања и развијености вештина људи које су од значаја за рурални туризам и пратеће услуге у општину Пале, укупна средња оцена људског фактора је 2,8. Највећу оцену добили су лиценцирани инструктори скијања (4,5), лиценцирани спортски тренери (3,9) и формално едуковани туристички радници и конобари (3,5), док су водичи за тумачење историјског наслеђа и догађаја, укључујући и ратни туризам, као и водичи за теренско јахање и лиценцирани туристички аниматори оцењени ниским оценама (испод 2).

Финансијски фактори Према анализи нивоа доступности финансија, развијености инфраструктуре и потенцијала за привлачење страних инвестиција у општину Пале, укупна средња оцена је 2,8 што значи да су ови фактори за будући развој туристичке понуде општине Пале оцењени као умерено слаби.

Атрактори Класификација атрактора, као већ валоризованих елемената који доносе новац, је на природне, културне и атракторе које је створио човек. Они одражавају релевантну туристичку привлачност општине Пале. На основу листе и оцене туристичких атрактора коју је урадила група стејкхолдера, оцена тренутног стања је значајних 3,4, а оцена потенцијала за будућност је врло значајних 4.

Природни атрактори У општини Пале је група стејкхолдера идентификовала 15 највећих природних атрактора и дала им просечну оцену 3,5 сведочећи о њиховој великој вредности за привлачење туриста. Истовремено им је дала просечну оцену 4 као потенцијала за будућност, показујући тиме значајан потенцијал за повећање њихове атрактивности у будућности. Чешће од осталих (5-10 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Пећина „Орловача“; Врело реке Миљацке; Планина Романија; Равна планина; Новакова пећина; Извориште реке Праче „Кадино врело“; Планина Јахорина.

Културни атрактори У општини Пале је група стејкхолдера идентификовала 34 највећа културна атрактора и дала им просечну оцену 3,1, показујући на тај начин њихову значајну вредност за привлачење туриста. Истовремено им је дала просечну оцену 3,7 као потенцијала за будућност, показујући тиме значајан потенцијал за повећање њихове атрактивности у будућности.

У општини Пале је група стејкхолдера идентификовала 27 материјалних културних атрактора и дала им просечну оцену 2,8 демонстрирајући њихову осредњу вредност за привлачење туриста. Истовремено им је дала просечну оцену 3,5 као потенцијала за будућност, показујући тиме значајни потенцијал за повећање њихове атрактивности у будућности. Чешће од осталих (4-8 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Цековића кућа; Католичка црква „Св. Јосипа Радника“ у Палама – дрвена црква; Археолошко налазиште из 14-15 века „Градина“ Пале – тврђава на врелу Паљанске Миљацке у Горњим Палама;

У општини Пале је група стејкхолдера идентификовала 7 нематеријалних културних атрактора и дала им просечну оцену 3,4 за значајну тренутну вредност. Истовремено им је дала просечну оцену 3,9 као потенцијала за будућност, показујући тиме значајан потенцијал за повећање њихове атрактивности у будућности (Табела 32). Чешће од осталих (2-4 пута)

се помињу (поређани по опадајућој бројности): Крсна слава и обичаји романијског и паљанског краја; Производња романијског кајмака (скоруца); Спремање зимнице и хране.

Атрактори које је направио човек У општини Пале је група стејкхолдера идентификовала 66 атрактора које је направио човек и дала им просечну оцену 3,6 демонстрирајући њихову значајну вредност за привлачење туриста. Истовремено им је дала просечну оцену 4,2 као потенцијала за будућност, показујући тиме велики потенцијал за повећање њихове атрактивности у будућности. Чешће од осталих (6-11 пута) се помињу (поређани по опадајућој бројности): Олимпијски ски центар Јахорина; Ски центар Равна планина; Етно село „Долина мира“; *Via Ferrata* „Соколов пут“; Излетиште „Голи Коран“ (Табела 33.).

Сервиси

Исхрана и смештај Група од 10 стејкхолдера оценила је капацитете исхране и смештаја у општини Пале просечном оценом 3,7 у овом тренутку, показујући на тај начин њихову значајну вредност за привлачење туриста. Истовремено им је дала просечну оцену потенцијала за будућност 4, показујући тиме велики потенцијал за повећање вредности овог сегмента подршке у будућности. Стејкхолдери су махом мишљења да општина Пале располаже значајним смештајним капацитетима, који могу да прихвате све госте како у зимској тако и летњој сезони. Ово је махом смештај у урбанизованим срединама самог општинског центра и зимског центра на Јахорини. Мишљења су да постоји тренд унапређења понуде у хотелским и ресторанским капацитетима, апартманима, вилама, понудама стан на дан. Тренд даље изградње је такође констатован. Оно што сматрају да **недостаје је развијен смештај у сеоским домаћинствима, помоћним објектима и другим облицима смештаја у сеоском-руралном амбијенту**. Квалитет ресторана је нешто боље оцењен од смештаја, и то и у садашњости и у перспективама. И овде то није максимум, нити се достизање максимума предвиђа у догледно време (оцене 3,8 односно 4)

Услуга транспорта у општини Пале оцењена је просечном оценом 2,7 у овом тренутку, показујући на тај начин њихову мању вредност за привлачење туриста. Најбоље је оцењен такси сервис (3,9), а најгоре железнички саобраћај (1,1), који дефакто не постоји. Интересантно је да је и авио саобраћај релативно лоше оцењен (просечно 2,7), што је последица лоших транспортних веза са аеродромом у Сарајеву. Са друге стране аутобуске везе са Сарајевом, као и везе са регионалним центрима у околним земљама добиле су добру оцену (3,3 до 3,5). Код рентирања најбоље оцене су дате изнајмљивању ски опреме (4,7), али је добру оцену добило и изнајмљивање возила (3,2).

Помоћне услуге Стејкхолдери су оценили остале помоћне услуге у општини Пале просечном оценом 3,2. Туристичке информационе тачке, агенције, као и водичка служба оцењени су са 2,3, док је туристичка сигнализација, штампани туристички водичи и специјализована водичка служба за активности у природи, као и туристичка организација општине оцењена са оценама између 3,2 и 3,3. Безбедност и спасилачке службе су на врло високом нивоу (оцене од 4-4,3) али безбедност хране и санитарна провера објеката за исхрану и смештај могу бити побољшане, као и снабдевање водом, мониторинг и контрола њеног квалитета у руралним областима (3,6-3,7). Сеоске туристичке организације, заједнице, клубови, партнерства у локалу су оцењене са тек 1,8, а осредње оцене имају и локалне туристичке инспекције (2,4) и организација и управљање туристичким дестинацијама (2,8). Снабдевеност живежним намирницама и горивом је добра (3,5 односно 3,9).

4.2.2 Избор потенцијално најперспективнијих туристичких атракција и њихов потенцијал за развој руралног туризма – поглед из птичије перспективе

Основна ситуациона анализа локације, њених природних ресурса, економије и културе представљена у ФАС анализи и истраживању са стејкхолдерима, даје солидну основу за идентификовање главних туристичких добара која би требала бити основа за дизајнирање производа руралног туризма. Будући да се сеоски смештај и исхрана у сеоском домаћинству

(агротуризам) као основни туристички производи, морају комбиновати са активностима у руралном окружењу.

Природни ресурси зелених Динарида, којима припада општина Пале, најатрактивнија је основа активности на отвореном, док је традиција и култура ових простора у основи осталих препоручених туристичких производа. Избор може бити веома широк, ако се има у виду све оно што су као факторе и атракторе идентификовали сами стејкхолдери. Ипак, мало је вероватно да ће сви они моћи да заживе у оквиру наредних 5 година, колико се предлаже да буде период важења прве стратегије руралног туризма на подручју Пала, пре него се стратегија и остварени донети процене и направи нова, побољшана верзија.

У оквиру ФАС анализе идентификован је читав низ атрактора, које је створио човек и који су у мањој или већој мери валоризовани. Махом се ради о садржајима које нуду ски центар на Јахорини и Равној планини. Они, са експертске тачке гледишта, не треба да буду предмет ове стратегије, без обзира што се налазе у руралном подручју. Простор на коме се налазе високо је урбанизован у сваком погледу и нема више одлике које су неопходне да би подржавао рурални туризам, па је и понуда смештаја и исхране у другој категорији. Осим тога ова понуда је са економске тачке гледишта успешна, добро позиционирана на тржишту и способна да сама себе унапређује, спинујући свој успех уз мање-више потпуну друштвену прихватљивост. Њен једини озбиљни проблем је животна средина. Будући да је немилице експлоатише, почев од њене просторне димензије, преко ресурса појединачно, неопходан је да се унапреди стратегија развоја таквог туризма. Он мора бити посматран издвојено, због свог карактера, али мора бити предмет планирања рационалног и одрживог управљања, тим пре што својим деловањем утиче на шансу за развој руралног туризма, који треба да се деси на остатку територије.

У основи највећу туристичку атракцију, гледано из птичије перспективе, представља жива традиција аутохтоног српског народа са животним стилима, духовним и материјалним вредностима типичним за сеоске заједнице које су вековима живеле на планинским шумовитим пределима Сарајевско-романијске регије, као и шумски и ливадско-пашњачки комплекси и њихова разноврсна флора и фауна, затим геолошко и хидролошко наслеђе - пећине, изворишта и реке са низом појединачних атрактивних локација и садржаја. Атракције у оквиру њих су бројне, како се може видети из детаљне анализе фактора и атрактора, и за сваку од њих појединачно, без обзира како су их стејкхолдери класификовали, осим оних које је креирао човек у оквиру зимских ски центара, се може рећи да су једва туристички валоризоване у правом смислу те речи. Дакле, без обзира што многе од њих туристи обилазе, понеке чак интензивно, оне локалној економији још увек не доносе никакве приходе. Поједине, као омиљена места за излетнике, туризам чак и уништава, излажући локалну самоуправу или управљаче трошковима - Врело Миљацке и друга места уз водотоке која се користе као излетишта, често су простори које оптерећује велика количина чврстог отпада, а како нису увек опремљена одговарајућом инфраструктуром цело њихово окружење је у опасности од боравка човека.

И део ресурса дивљачи је значајно оптерећен криволовом, а предатори и тровањем, док је један сегмент, иако под контролом експлоатације кроз ловне основе и стални мониторинг експлоатисан са изразито ниском валоризацијом или без ње - одстрел унутар ловачких друштава на бази чланства, док је туристички/комерцијални лов једва присутан и доноси изразито мала средства. Слична ситуација је и код риболовних ресурса.

Недрвни шумски производи (шумски плодови), валоризују се у минималном обиму кроз гастрономску понуду у сеоским домаћинствима, кроз домаће прерађевине, џемове, сокове од дивљег биља и плодова, понеког јела које укључује гљиве и одвара лековитог биља. Са друге стране управо су домаћа храна од локалних сировина, укључујући и дивљач, рибу и дивље плодове кључни фактор развоја руралног туризма на овим просторима, јер је производња хране у пољопривреди локално знатно редукована. Уз срећну околност да су неке околне општине пољопривредну производњу очувале па имају и тржишне вишкове, рурални туризам у општини Пале у прво време може напредовати на бази активне сарадње

(у Сарајевско-романијској регији). На дужи ток пољопривреда овде мора да се врати у пуном свом обиму и због снабдевања храном вредносног ланца руралног туризма и због очувања атрактивног амбијента у зони шума, који ће без испаше и дејства човека нестати инвазијом дрвенасте вегетације, али и због саме суштине руралног туризма, а то је доживљај сеоског живота.

Неминовни нестанак аутохтоних производа смањује атрактивност туристичке понуде, јер представља њен кључ, када је у питању рурални туризам. Дакле, чињеница је да ови производи представљају атрактор на подручју Пала, али је њихова количина већ у тој мери опала и у даљем је опадању да активних сеоска пољопривредна газдинства која су у стању да понуде класичну услугу агротуризма готово да нема. У оваквој ситуацију, туристичка атракција могу бити само преостале сеоске заједнице које су у стању да овај угођај још увек пруже туристи заједно, кроз чврсту сарадњу власника поседа. При томе део атракције могу постати и објекти у поседу урбаног становништва, а посебно оних који данас у њима константно живе – викендице, које су грађене у аутентичном, локалном стилу односно поседују елементе аутохтоне архитектуре, уколико су њихови власници очували аутентично окружење, имају вишак простора и обезбеђују логистику за исхрану и активности уз подршку комшија.

Суштински, класичну туристичку валоризацију у овом тренутку од природних ресурса има само пећина Орловача, будући да је то једини ресурс који туризам плаћа. Друго је питање да ли наплаћене улазнице и понеки купљени сувенир уопште могу да надокнаде трошкове заштите пећине. Дакле, временом се мора развијати економска активност око пећине, као атрактора, како би се *de facto* обезбедила њена пуна туристичка валоризација. Тако нпр. планинарство користи географију подручја, одлике биосфере, атрактивност простора, али чак ни најновија атракција у виду романијске *Via ferrate* која је на њима базирана, не доноси финансијску добит руралном туризму. Ако се изузме надокнада за ноћење у планинарском дому у коме већина посетилаца користи традиционалну планинарску „исхрану из ранца“, *de facto* нема користи од посета планинара на коју смо у принципу поносни, јер општина Пале *de facto* јесте интересантна за овај сегмент туристичког тржишта. Дакле присуство или кретање туриста на просторима Пала није циљ сам по себи, већ као основа за генерисање прихода кроз потрошњу за смештај, храну и активности. На тај начин гледано, готови сви биолошки ресурси из реда природних атрактора, ако не и природни и културни атрактори у целини, могу се комотно преселити са листе атрактора на листу фактора, дакле потенцијално могу бити економски валоризовани, али сада то нису. Туристичке атракције и перспективни туристички производи на руралном делу територије општине Пале сумирани су у табели.

Строго гледано, дакле, ни од културног наслеђа ни један елемент није атрактор, јер нпр. најистакнутији међу њима – сеоске манифестације, ретко када „конзумира“ прави туриста, већ су корисници породице, родбина и пријатељи локалног становништва са ширих простора општине и окружења, који се само условно могу сматрати туристима. Наиме, манифестације које они посећују остварује релативно мале приходе од њих самих, често су субвенционисане из локалног и националног буџета или се реализују уз помоћ донација, а приход је сконцентрисан углавном у угоститељству, док је смештај, ако се ови „туристи“ (посетиоци) уопште задрже дуже од дана, углавном неплаћен. Ипак, сегмент традиције, обичаја, манифестација, било да је везан за материјално или нематеријално културно наслеђе или су креиране од стране човека, сви заједно представљају једну од главних локалних атракција које могу значајно да се побољшају као компонента развоја туризма (и строго гледано представљају факторе, а не атракторе). Пале имају јак имиџ традиционалног и то се у туризму мора искористити, али сада *de facto* није. Суштински, у фокусу експертског избора туристичких атракција у руралним областима биле би следеће атракције: биосфера (предеони и бидоверзитет врста), геодиверзитет карста, изворишта и реке, аутохтона дивљач и риба, локална гастрономија, споменичко наслеђе, традиција отаџбинских ратова, локални обичаји и духовност, сеоски стилови живота и сеоска уметност и традиционално занатство.

Табела 1. Туристичке атракције и перспективни туристички производи Пала

Производи	Подпроизводи	Туристичке атракције
Културни туризам	Културно наслеђе	Верски објекти, рушевине тврђава/старих градова, некрополе и археолошка налазишта; UNESCO Светско материјално (стећци) и нематеријално културно наслеђе (коло, слава, певање уз гусле) Музеји и споменици из ратова. Библиотека и галерије
	Религиозни живот	Верски празници. Породичне и сеоске славе
	Сеоски живот и догађаји	Сеоски живот (традиционална пољопривреде, сакупљање лековитог биља, гљива и плодова, традиционалне методе лечења, нове врсте терапије као тинктуре, екстракти, терапија ваздухом из кошница, шумска ароматерапија и др.) Сеоски догађаји, такмичења, фолклорне игре, свирање на традиционалним инструментима, певање
	Традиционална гастрономија	Романијски скоруп, јагње и кромпир... Ракија од дивље крушке... сукана пита...Телетина под сачем, јање на ражњу...
Кратки одмори	Организоване туре/излети	Гастрономски и културни догађаји. Кратки породични одмори у агротуризму (edutainment). „Спори туризам“
	Туристички пакети	Традиционални излети на рекама и извориштима
Туризам у природном окружењу, на земљи	Планине и реке	Планине: Јахорина, Романија, Госина, Требевић, Озрен, Равна планина... Реке: Прача, Миљацке Активности: пешачење, вожња бицикала, јахање итд. Излети у природи
	Екотуризам	Посматрање животиња, посета пределима са изузетним пејсажима
Спортови и авантуре	Планински туризам	Индивидуалне и групне активности: турно скијање, ходање на крпљама, планинарење, МТБ, алпинизам. Спортске припреме. Рекреација и опоравак. Позајмљене активности (скијоринг и сл.)
	Ваздух	Параглајдинг и змајарење
	Подземље	Спелеологија у бројним пећинама које су нису отворене за туристичке посете, већ захтевају стручност. Научни и образовни туризам. Edutainment
Посебна интересовања	Риболов	Спортско пецање на планинским рекама, мушичарење и вараличарење
	Лов	Погонски ловови на црну дивљач, индивидуални ловови на срнећу дивљач, ноћни ловови на предаторе
	Посматрање животиња и фотосафари	Посматрање птица, медведа, вукова и срна у шумама, на планинским пашњацима и на травњацима

Поменуте атракције имају капацитет да подрже брз развој неколико туристичких производа који имају карактер руралних, везују се у највећој мери за сеоско подручје општине Пале, али могу имати и велики корист од ангажовања урбане популације, посебно људских ресурса у културно-уметничких организацијама, еколошким друштвима, спортским, спелеолошким и планинарским друштвима, ловачким и риболовачким удружењима, па и у институцијама културе и образовања и наравно, сеоским заједницама и индивидуалним сеоским газдинствима/домаћинствима и предузетништву. Ангажовање свих поменutih атракција треба да омогући брз развој руралног туризма на подручју општине Пале, али може значајно допринети и атрактивности Олимпијског центра и допуну њихових капацитета у току летње сезоне. Предуслов је квалитетна сарадња између пружаоца услуга. При томе једни имају одговорну улогу диверзификације понуде и допуне понуде активности у мање коришћеној сезони, а други промоције и маркетинга за обострану корист. Поменуте атракције треба максимално уклопити у брендирану понуду зимског туризма и саме дестинације Јахорине, која је широко позната, јер би грађење бренда нове дестинације руралног туризма предуго трајало и било прескупо.

5 Могући сценарији развоја руралног туризма у општини Пале

5.1 Правци економске диверсификације у општини Пале и место руралног туризма у њој

Диверсификација руралне економије подразумева прелазак са пољопривредних на непољопривредне секторске активности унутар руралних подручја или на диверсификацију економских резултата унутар ових сектора. Диверсификација руралне економије има значајан потенцијал за стварање прихода и креирање нових радних места и представља механизам за ефикасније суочавање са мањком прихода из примарног сектора или пак нестабилношћу цена. Да би се осигурао потенцијал економске диверсификације на смањење сиромаштва и њиме условљену депопулацију села, обично се прибегава јачању породичних фарми, развоју тржишта прехранбених производа и рушење баријере ризика за произвођача, и то у оквиру територијалних политика које јачају везе између села и града кроз промоцију и развој услужних делатности. Диверсификација економског дохотка треба да обезбеди нове изворе прихода, пре свега за мала сеоска домаћинства, али и бољу валоризацију (додавање вредности) примарном производу, истовремено смањујући незапосленост. Диверсификација би такође требало да пружи могућност смањења ризика од промена на примарном тржишту производа.

Диверсификација захтева максималну валоризацију расположивих ресурса на руралним просторима. Тај концепт у суштини и није нов, он је на овим просторима често називан и погрдним именом „сваштарење“ али је управо он стотинама година одржавао сеоске заједнице. Њему је супротстављен концепт специјализације, који одговара територијама које имају мали број ресурса, али изузетно велики ресурс за једну економску делатност. У општини Пале ресурси за развој пољопривреде нису довољни да би се опстанак и просперитет базирао само на њој. Услови постоје за производњу појединих квалитетних производа, првенствено меса и млека и неких врста поврћа, али су поремећаји на тржишту већ знатно обезвредили и ове производње, истискујући полако из ње и оне најупорније. Паљанским селима је зато потребна промена, идеално у правцу увођења нових економских активности за које она имају ресурсе, као и отварању нових тржишта за њихове пољопривредне производе. Као једна од најзанимљивијих опција јавља се рурални туризам.

Зашто се разматра развој руралног туризма, када постојећи туризам у општини за село није донео више користи од евентуалног запошљавања радне снаге? Управо зато што је он добра надоградња економије малог пољопривредног сеоског газдинства и сеоских заједница које своју добробит базирају на примарном сектору. Рурални туризам је по правилу такве природе и обима да троши управо производе који се стварају на лицу места, индукујући додатну вредност кроз прераду и гастрономију. Дакле, рурални туризам ствара тржиште на које се кроз кратке ланце снабдевања, без организационих проблема и повећаних манипулативних и транспортних трошкова (које тражња малих количина производа обично креира), ефикасно пласира производ малог газдинства. При томе, захваљујући овим уштедама омогућава одржавање нижег интензитета производње, који чува животну средину, креира биолошки високовредан производ и атрактивни амбијент за развој туризма. Ова *win-win* ситуација намеће развој руралног туризма као идеалну опцију у условима планинских села, осетљивог природног амбијента какви су предели на красу, који не допуштају еколошки и економски одрживу интензификацију пољопривреде, као на територијама са бројним природним и културним атракцијама, какве поседује општина Пале. Дакле, тешко да иједна грана привреде тако добро може повезати локалну заједницу са ресурсима којима располаже и омогућити валоризацију природних ресурса и то кроз примарне и секундарне делатности у улози снабдевачких ланаца, а уз очување животних стилова који рурални простор чини привлачним као рурални туризам.

Диверсификација руралних економија укључује ширење економских активности на фармама и ван фарми, као и стварање повољног окружења за ове активности унапређењем инфраструктуре и услуга у руралним областима и јачањем локалне управе за ендегени

развој у руралним областима. Диверзификација је, међутим, могућа кроз ендогени развој руралног туризма или било које друге делатности, када приход примарне економске активности пређе ниво неопходног егзистенцијалног минимума, или се извесна количина капитала акумулира из других извора (финансијски капитал, знање, физички капитал). У селима Пала, али и у самом урбаном центру постоји извесна количина простора и објеката, пуно идеја и доста знања и нешто финансијског капитала, који би се могао уложити у развој руралне економије и креирање нових радних места која недостају, посебно у летњој сезони. На тај начин су се стекли основни услови да чланови домаћинства активирају своје упоредне предности, одаберу посебне активности и задовоље своје потребе активирањем ресурса у селима. Финансијски капитал за инвестиције мора, међутим, доћи и из спољних извора, па је неопходно изабрати оне које ће најефикасније активирати расположиве ресурсе и брзо донети приход. У том смилу је у општини Пале урађена детаљна анализа ресурса и креирана листа потенцијално профитабилних производа руралног туризма, која би морала постати аргумент локалним и централним властима да део буџета усмере у подстицање развоја руралног туризма и изградњу повољног пословног амбијента.

Рурална политика треба да омогући да се средства намењена подршци развоју села пребаце у потенцијалне економске активности, уз подршку локалне иницијативе за коју постоје позитивни сигнали са тржишта. Избор одговарајућих метода такође подразумева правилно циљане програме технолошког унапређења, образовања, развоја инфраструктуре, јавних услуга и слично, као и промоцију и улагање у локалну економију. Диверзификација треба да покрије не само пољопривреду већ и руралну економију у целини, а у складу са налазима са терена она треба да буде снажно подржана стимулацијом успостављања партнерстава и јачањем синергије у локалним заједницама. Ова је метода најсврхисходнија, с обзиром на потребу јачања и изградње кратких вредносних ланаца у руралном туризму и снабдевачких ланаца хране и услуга који су идентификовани у локалној пољопривреди, рибарству, ловству, сакупљачкој привреди и предузетништву укључујући и прераду свих ових производа и пружање услуга за активности у туризму. Дакле, рурални туризам у општини Пале убудуће треба да постане осовина развоја руралног подручја. При томе се треба подизати као компатибилна, а не супарничка туристичка грана масовном зимском туризму на Јахорини и Равној планини.

Будући да је корпус малих пољопривредних газдинстава на територији општине Пале који имају потребан капитал за диверзификацију мали, развој руралног туризма, као опција диверзификације, мора се базирати на иницијативама заједнице или пак актера унутар вредносних туристичких ланаца за поједине производе руралног туризма уз пуну подршку индивидуалним малим газдинствима које су у стању да покрену сопствене иницијативе, као и корпус викендашких поседа са власницима из урбаних средина, који су вољни да се прикључе. Одлука да се и финансијски подржи развој руралног туризма, као што је дата подршка стратешком планирању његовог развоја, мора се донети на нивоу локалне самоуправе, како би се проблеми побољшања инфраструктуре села подигли више на лествици приоритета других сектора у Општини Пале и на тај начин развој руралног туризма убрзао. Са друге стране локална самоуправа треба да да свој допринос и иницира брже отварање квалитетнијих финансирања улагања у рурални туризам из националних и предприступних фондова ЕУ (избор мера Осе 3). Да би спремно дочекали ове фондове, потребно је употребити сопствене за стварање услова да се иста касније ефикасно апсорбују. То значи да се сви елементи пословног окружења изградбе, сеоска заједница и појединци ојачају да правилно планирају и пројектују развој и успостављају неопходну основу у локалној заједници.

Општина Пале је дестинација са квалитетним природним окружењем, где постоје посебна еколошка, економска и социјално-културна обележја попут традиције (нешто мање локалне сарадње, поверења и добрих међусобних односа, које треба унапредити). Као таква је погодна за стварање низа посебних туристичких производа, који се могу утемељити на економији малих размера, пријатељски оријентисани према околини, „обојени“ етничким елементима и у потпуности еколошки „одрживи“. Рурални туризам зависи од лепоте крајолика, наслеђа, културе, руралних активности, односно живота локалног становништва,

а то је све у општини Пале доступно. Туристи имају могућност директног контакта с природом, а локална заједница је рада да им омогући и учествовање у свим активностима, традицији и животном стилу који гаје локални домаћини. Карактер народа који живи на овим просторима одговара основном друштвеном услову за развој руралног туризма, а то је персонализовани контакт туриста – домаћин. Он живи у мирној средини, у одсутности буке, очуваној околини, храни се здраво, користећи домаће сировине, што је управо оно што чини основу привлачности неке територије за туристе који уживају у руралном туризму (Тодоровић, Штетић, 2009; Геић, 2011)¹⁴³.

Израда стратегије развоја руралног туризма у Општини Пале, представља једну од кључних компоненти даљег друштвено, економски и еколошки одрживог руралног развоја, као и стратегија руралног развоја и развоја пољопривреде. Рурални туризам је ту да валоризује руралне ресурсе за корист економског просперитета локалног станоништва, али је и основа за подизање интереса за њихово очување и даље унапређење. Посматрана као јединствена туристичка дестинација, Пале је са својим ски туризмом на Јахорини већ развијена туристичка дестинација, позната и призната, високовлаоризована на туристичком тржишту и ту се чини, како тврде многи аналитичари, мало тога може додати. Гледано унутар подручја, ово достигнуће може се приписати веома малом простору, чак и уз укључење урбаних Пала. Остатак територије има све основе да такође развија туризам.

Судећи по расположивим ресурсима, он може бити компатибилан са скијашким дестинацијама општине, чак их и надопуњавати, али су његове перспективе суштински другачије. Ресурсна основа припада руралним просторима општине који су тек незнатно валоризовани, махом у транзитном, излетничком и гастрономском туризму. Демографско пражњење ових простора, међутим, смањују њихове потенцијале, па је потребна брза реакција и флексибилан приступ, односно стално праћење примене стратегије развоја и њено непрестано унапређивање. Дакле, за максималну шансу да сви рурални ресурси буду искоришћена за добробит локалног становништва, **развој руралног туризма треба ставити у фокус, а све остале развојне елементе и секторе, укључујући и пољопривреду, подвести под туризам. Са руралним туризмом у осн развоја, омогућио би се интегралан приступ развоју целе територије уместо до сада неуспешно примењиваног секторског приступа. Овакав приступ је услов опстанка села Пала, иначе ће се она испразнити, а једина активност која ће преостати у простору који ће готово потпуно покрити шума биће њена сеча.**

5.2 Јачање ланаца снабдевања храном за одрживи развој руралног туризма у општини Пале

Развој руралног туризма у основи не зависи само од туристичких атракција, које људе доводе у села, нити од атрактивности хране и квалитета смештаја саме по себи. Он у великој мери зависи од квалитета хране, пре свега сировина којом се снабдева туриста кроз локалну гастрономију, али и прерађевина и пића који се нуде. Туриста креће у авантуру са идејом да ће конзумирати локалну храну, да је та храна квалитетнија и здравија од оне која му је стандардно доступна у градовима, али не и претерано скупа и недоступна. Он рачуна да ће тамо где иде имати прилику да види како се та храна производи и да ће то свакако за њега бити прихватљиве праксе. Такође се нада да ће на столу имати и производе из природе, сакупљене гљиве, дивље воће и прерађевине од воћа – џемове, сокове и слично, као и лековито биље, мада ће подразумевати да домаћин има и кафу и зачине, који не потичу са локала.

¹⁴³ Пивац Т., Драгин А., Драгићевић В., Васиљевић Ђ (2016): Селективни облици туризма – примери добре праксе у свету и стање у Републици Србији, Природно-математички факултет: Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад

У стандардним условима који владају у руралном туризму гост ће подразумевати да у руралном туризму може да конзумира и пиво, вино и безалкохолна пића из индустрије или других крајева, уколико се оно не производи у домаћинству или у крају који посећује, али ништа више од тога. Дакле, већина хране требала би до туристе да стигне кроз кратке, локалне ланце снабдевања. Свака друга опција оставља на туристи лош утисак, као и нетранспарентност извора снабдевања. Овај утисак он преноси чешће на потенцијалне нове госте, него добре импресије (скоро редовно). У том смислу развој руралног туризма не треба планирати на начин да локална, традиционална и храна из природе буде куриозитет, већ редовна појава. Извор сировина мора бити локалан, једнако колико послужена јела треба да буду што традиционалнија за шири простор који се посећује. Искуства из региона су показала да имиџ порекла са мале фарме, од старе расе или сорте или „са планина“ и „шумско“ је, при томе, боље валоризован него разне врсте серификата, посебно ако је и једно и друго присутно па то драстично подиже цену. Кратки ланци снабдевања не морају бити искључиви извор хране, уколико је тренутно или сезонски нема, али је порекло кључно, као и имиџ чистог, здравог и оригиналног. Кратки ланци дају шансу да иначе скуп производ произведен у малим производним системима, буде приступачнији због мањих манипулативних тршкова и ово се мора имати на уму при формирању цена у понуди, јер Балкански туриста на то рачуна.

Недостатак финансијских средстава за улагање у производњу и маркетинг који могу конкурисати конвенционалној производњи хране у интензивним системима, диктира развој производа у екстензивним и системима ниског улагања, који се пласирају кроз кратке снабдевачке ланце. Улагања у неке врсте производње хране, међутим, и са великим улагањима не могу се исплатити у планинским подручјима са ограничењима за производњу у конкуренцији са оном у подручјима са компаративним предностима у клими и квалитету земљишта, где ће се увек производити јефтинија хране. Агроеколошки услови онемогућавају развој дугих ланаца вредности оријентисаних на удаљена тржишта, док ниска куповна моћ на локалним тржиштима или њихова ограничена разноликост додатно блокира раст кратких ланаца вредности, уколико су цене превелике. Већина руралних региона има вишеструке препреке да валоризују своје наслеђе и претворе природне вредности у ресурсе економског развоја. Први је сам одабир праваца развоја које могу изградити конкурентни производ, без високих улагања која не могу оправдати. За Пале је то млеко и месо преживара (говеда, овце и козе), мед, „плодови природе“, дивљач и делимично риба (због удаљених извора снабдевања концентрованом храном), кромпир, неке житарице и друге врсте кртоласто/коренастог и зеленог поврћа.

Обезбеђење хране из локалне производње значајно је и због одржавања руралног амбијента, који је такође један од главних елемената привлачности руралног туризма. Наиме, напуштањем испаше природна сукцесија вегетације деградира производни простор и вредност природног капитала у целини. Напуштене обрадиве површине прекрива коров док травњаци остављени без испаше и кошње трпе инвазију грмља и дубоко укореног корова, који му смањује биодиверзитет, посебно узимајући у обзир цветне врсте које подржавају опрашиваче. На травњацима у зони шума којима човек више не управља и присуство лековитих и ароматичних врста се смањује, а смањује се хранљива вредност произведене биомасе која подржава опстанак и дивљих и питомих преживара. Шуме су, пак у општини Пале нападнуте нелегалном сечом, а и у непосредној су опасности од паљења, што је даљи узрок неравнотежа и опште деградације екосистема, што простор може да учини дугорочно мање атрактивним не само за активности са додатом вредношћу у дивљини, као нпр. ловни и еко туризам, већ и да директно утиче на ремећење станишта дивље фауне високе економске вредности. Дакле, рурални туризам у општини Пале директно зависи од квалитета производа и дужине снабдевачких ланаца. Највеће шансе да подрже рурални туризам и од тога обезбеде повратну корист произвођачима има: храна из сточарства, ратарства, повртарства, ловства, рибарства и пчеларства, а затим храна из аквакултуре, храна из сакупљачке привреде и то гљиве, јестиво биље, ароматично биље, дивље воће, пужеви и остало из дивље природе, храна из породичне мануфактуре и прерада у кућној радиности, као и храна из занатске прераде

Јачање снабдевачких ланаца треба реализовати паралелно са јачањем вредносних ланаца туристичких производа, како не би трпели ни произвођачи хране у потрази за тржиштем, ни рурални туризам у потрази за храном. Свака друга верзија је за општину Пале неповољна јер су њене везе са тржиштем великог града какво је Сарајево изненађујуће и континуирано слабе од рата до данашњих дана. Тим пре је необична незаинтересованост за узајамну подршку постојећег туристичког сектора. Јасни су међутим разлози зашто посленици масовног туризма – велики потрошачи хране, нису мотивисани да набављају на локалу храну, осим у заиста специфичним случајевима када имају потребу за малом количином врло карактеристичних, високовредних врста хране и пића, која се служе као деликатес. У општини Пале и поред покушаја организовања произвођача, нема видљивих јаких играча који могу да обезбеде тражене количине, континуитет, квалитет, стандарде и безбедност хране какву, на пример, траже хотели. Не постоје, међутим, ни хотели који су спремни на дуготрајна партнерства, а поготово не патриотска повратна улагања у снабдевачке ланце. Влада опште неповерење и проста, краткорочна економска логика, па је тешко очекивати да ће било коме у ски центру на Јахорини бити икада важно да ли се њихови гости пробијају кроз прашуме, пролезају кроз урушена и напуштена села и јести јунетину са интензивних индустријализованих фарми Аргентине, ГМО лососа из биотехнолошки савршених рибака Норвешке, или ће бити у окружењу налик Алпском у Аустрији или Швајцарској, уживајући у нежном месу оплемењених домаћих раса са природних пашњака, где жива села чине овакве дестинације још привлачнијим.

Развојни принцип који се брине о целокупном унапређењу сваке своје тачке и члана је нужан приступ у општини Пале. Секторски приступ нема смисла јер води до пикова у производњи, а затим депресије у пласману и коначног напуштања села. Приступ ланцу вредности један је од неколико приступа тржишног система развоју. Последњих година ова врста методологије бележи пораст популарности међу разним донаторима у различитим контекстима. Приступ ланцу вредности настоји да разуме све кораке у ланцу вредности - од добављача улазних средстава до крајњих купаца на тржишту; тржишта подршке која пружају техничке, пословне и финансијске услуге индустрији; и пословно окружење у којем индустрија послује. Тако широк опсег за индустријску анализу је потребан, јер главна ограничења конкурентности могу настати у било ком делу овог тржишног система или окружења у којем послује.

Крајња тржишта на која се производи или услуге продају - у нашем случају локално туристичко тржиште на коме се продаје локално произведена храна јер желимо да скратимо ланце вредности, пружају могућности и постављају параметре за економски раст. Из тог разлога је важно сегментирати тржиште: навести свако потенцијално крајње тржиште, шта је све потребно за надметање на њима и које се користи и ризици могу очекивати продајом на њима. Будући да су крајња тржишта динамична, идентификација трендова треба да допуни информације о тренутној ситуацији. У наредним поглављима ћемо размотрити тржишне нише које може да циља рурални туризам у општини Пале.

Квалитет односа између различитих актера је кључни фактор који утиче на функционисање ланца вредности. Директно решавање проблема сваког од њих, а сваки произвођач их има, може створити неки почетни замах, али изградња интерних капацитета за решавање ограничења ланца вредности и проблема које имају оператери у снабдевачком ланцу једина може трајно обезбедити њихову стабилност. И противном ниједно улагање у крајњој инстанци неће довести до резултата. Дакле приступ јачању снабдевачких ланаца руралног туризма и туризма у целини у општини Пале заснива се на трансформацији односа у снабдевачком ланцу од производње до продаје. Јачање снабдевачких ланаца храном и друге приоритетне интервенције за одрживи развој руралног туризма у општини Пале би у основи требало да се наслањају на оснажени зелени вредносни ланац руралног туризма коме се додају нови оператери и снабдевачки ланци из ловства, рибарства и сакупљачке привреде, као и снабдевачи услугама из сектора културе.

5.3 Развојни сценарији за рурални туризам у општини Пале

Развој руралног туризма последњих двадесетак година је резултат неподношљивости опште глобализације и урбанизације, која је генерисала повратно жеља за здравијим пословним и животним окружењем. Та је жеља генерисала потребу за повратком коренима, онемо што је поуздано запамћено као добро и емоционално позитивно, спознаји личног идентитета и порекла, али и откривања новог за оне чији су корени дубоко у урбаном тлу. Што је раније неки део света дошао до урбанизације високих размера, то је раније рурални туризам започео свој развој. На територији општине Пале то се десило релативно касно, јер се све до рата тежило индустријализацији и урбанизацији по сваку цену, а туризам који се развијао представљао је рефлексiju потребе да се рурално прилагоди урбаним концептима. Из тог разлога рурални туризам, који подразумева његову класичну форму базирану на истинском урањању посетиоца у аутентични рурални живот, *de facto* није присутан у општини Пале. Подразумевани облици туризма, који укључују добровољни повратак природи међутим, као и доживљај појединих елемената традиционалног сеоског живота - локална храна и разноврсне прославе, присутан је у различитим облицима и интензитету у локалној понуди.

У општини Пале је честа је ситуација да се туристима, осим у хотелима уз ски центре, нуди смештај у објектима плански грађеним за одмор власника у селима и предграђима Пала, или пак наменски грађеним објектима за издавање у зони скијалишта. Ту је и понуда исхране у ресторанима, који се налазе у ски центру у дефакто руралном подручју, али и у урбаном центру општине – насељу Пале. Суштински, међутим, ниједна од њих сама по себи не представља рурални туризам. Са друге стране, елементе правог руралног туризма скривају некадашње викендице, у којима су се власници населили после ратних збивања, након што су били приморани на напусте своја огњишта у другим ентитетима или су остали без посла у индустријама градова у којима су до тада живели. Они пружају услуге обезбеђујући комбиновано снабдевање храном - са окућнице свог домаћинства и/или из локалне заједнице, као и анимацију туриста елементима руралног живота, укључујући и активности које су из живота еволуирале у спортове, модерне активности у природи и сл. (скијање, планинарење, јахање, теренске вожње, лов и риболов). Оваква су домаћинства далеко чешћа него породична пољопривредна или пак она која се баве шумарством или комбинацијом ових примарних делатности, која имају диверзификовану економију или амбиције да је диверзификују увођењем руралног туризма.

Могући сценарији развоја руралног туризма у општини Пале ће дакако у великој мери зависити од тога која ће се ситуација затећи у сваком од њих, па су потребна опсежна истраживања у сеоским заједницама почев од анкетирања о заинтересованости, преко структуре економских активности до људских ресурса којима располажу, а од тога ће зависити и акциони план и његово спровођење. Међутим, с обзиром да се спектар активности у руралном туризму, односно спектар производа које је могуће дизајнирати у складу са расположивим туристичким факторима и атракторима о којима смо писали, отприлике већ зна, могуће је дати и генералне сценарије како се рурални туризам може развијати.

Пре свега, рурални туризам у општини Пале се мора развијати на одрживи начин. Одрживи туризам у потпуности узима у обзир тренутне и будуће економске, социјалне и еколошке утицаје, обраћајући се потребама посетилаца, индустрије, животне средине и локалних заједница. Одрживи туризам би стога требало да оптимално користи природне ресурсе и културно наслеђе, уз пуно поштовање интереса локалне заједнице, једнако колико и потребе госта, а да при томе осигура одрживо, дугорочно економско пословање, пружајући користи које су праведно распоређене међу свим заинтересованим странама. У том погледу, различити сценарији могу изгледати изводљиви у општини Пале. За почетак, друштвена оправданост је присутна у свести јер је гостољубље традиционално за ове просторе. Економска оправданост, међутим, управо због гостољубља често није присутно, што је на другим просторима већ примећен негативни фактор, који захтева корекције - првенствено кроз едукацију о начину служења хране, формирању цена, психологији купца/госта и сл.

Развојни сценарији који рурални туризам могу учинити еколошки и економски одрживим, утемељени су у квалитетним локалним снабдевачким ланцима за производе и услуге, које обезбеђују локални оператори. Дакле сви развојни сценарији ће зависити од људских капацитета у руралним и оних у урбаним областима општине Пале који су заинтересовани за рад у селима. Ова студија зато не представља коначно дефинисање свих могућности и потреба, јер је спроведена у кратком периоду и на ограниченој територији, односно базирана је на истраживањима појединих типичних случајева, како је и примерено тзв. брзој процени села¹⁴⁴. Она је пре свега, по својој природи жив документ, који се стално надограђује и мења са напретком у развоју, али јесте основа за доношење одлука - за почетак промена и увођење детаљнијег планирања подршке развојног процеса у смислу развоја руралног туризма, као и изградње капацитета за његово спровођење. Даљи рад је неопходан како би се конкретизовале активности, њихови носиоци, финансијска и техничка подршка за њихово извођење и рокови за њихову реализацију.

Струка је истакла да Република Српска и БиХ у целини имају компаративне предности за развој руралног туризма и при томе наглашава обиље природних лепота, разноликост сеоских насеља, традиционалну гостољубивост, аутентичну гастрономију, богато културно-историјско наслеђе, сачувану традицију старих заната и многобројне манифестације које се одржавају у руралним подручјима. У овој студији смо кроз партиципативну анализу констатовали да постоји низ атрактора и фактора за даљи развој руралног туризма који се налазе у овим оквирима, али и велики број ограничења. Она су, међутим, такође више или мање слична ограничењима за развој руралног туризма који су други аутори већ раније забележили у Републици Српској (Радовић и сар. 2013¹⁴⁵):

- (а) субјекти који се баве руралним туризмом, пре свега сеоска домаћинства, не располажу потребним финансијским средствима која би усмерили у бржи развој овог вида туризма;
- (б) инфраструктура је неизграђена (или пропала, прим. аутора);
- (в) пратећи туристички садржаји недостају;
- (г) недовољно је развијена свест код локалног становништва о значају културног наслеђа;
- (д) манифестације су неповезане са другим туристичким садржајима;
- (ђ) маркетинг је неразвијен, а постоји и
- (е) проблем доступности дестинација у зимском периоду.

Уз ова општа ограничења у општини Пале су присутни и специфични:

- А) Присуство различитих неаутохтоних грађевинских стилова и нарушени сеоски крајолик;
- Б) Велики број напуштених објеката и засеока;
- В) Велике површине напуштеног пољопривредног земљишта са продором шумске вегетације;
- Г) Села захваћена крајњим фазама депопулације и сенилизације.

На основу анализе приказане у овој студији, подручје на коме се налази општина Пале и поред ових ограничења испуњава опште услове за развој руралног туризма, које су такође одавно препознате у струци (Пашалић, 2009)¹⁴⁶.

- постојање очуване природе и терена за разноврсне активности у природи;
- очуваност аутохтоне културе - фолклора, обичаја, елемената архитектуре старијих епоха (махом из периода Аустро-угарске владавине) и гастрономије са карактеристикама које су специфичне за рурални простор општине Пале;
- близина иницијативних подручја односно туристи који учествују у руралном туризму нису значајно удаљени од рецептивних места (мада су поједина емитивна тржишта потпуно неактивна, као Сарајевско на пример, прим.аутора);
- спремност локалног становништва да учествује у развоју туризма.¹⁴⁷

Од модела на којима се рурална подручја у Републици Српској могу трансформисати у туристичке дестинације које наводи струка¹, за планинска села разбијеног типа каква су

¹⁴⁴ *Rapid Rural Assessment - RRA*

¹⁴⁵ Радовић Г., Пејановић Р., Радосавац А. (2013): Улога државе у развоју руралног туризма у Републици Српској, *Agroznanje*, vol. 14, br.2. 241-249

¹⁴⁶ Пашалић С. (2009): Рурална подручја као туристичке дестинације у Републици Српској, *Научни skup sa међународним учешћем Sinergija Зборник радова*

¹⁴⁷ Ибид.

паљанска, највише одговара онај који се ослања на активности у руралним пределима као што су сеоске манифестације (популаришу српски фолклор, музику, песму, рукотворине, али и спортско-културне манифестације, као и оне које се везују за националне и верске празнике. где се развој туризма предвиђа у оквиру постојећих села, односно кроз смештај туриста у објектима који се налазе у оквиру или непосредној близини куће у којој живе домаћини код којих се одседа. Допуну би, постепено, ова понуда могла да добије активирањем села која су делимично или потпуно напуштена (планински засеоци и летње насеобине, прим.аутора), кроз њихову трансформацију у село ресорт, у оквиру кога би туристи били смјештени у аутентично окружење и аутентичне објекте.

Однос туриста према руралним просторима знатно се мења последњих година, па се и развојни сценарији томе морају прилагодити. Томе доприносе и најновија дешавања у пандемији. Однос ка потенцијалима за рурални развој мења и држава. Уочавајући ове промене она постаје спремнија да подржи и инвестира у рурални туризам. Истина још је у оквиру Стратегије развоја туризма Републике Српске у периоду од 2010. до 2020. година, међу приоритетним облицима туризма је сеоски туризам издигнут на прво место. У Стратегији је наведено да је у циљу развоја руралног туризма потребно обезбедити препознатљивост туристичких манифестација, поставити очување традиције, културних и амбијенталних вредности као основу за развој руралног туризма, те дефинисати модел туристичког етно-села.

Од јуна 2012. године, када је под покровитељством Министарства трговине и туризма БиХ у Добоју и Петрову одржана Прва конференција о руралном туризму, није много учињено. Тада је у циљу развоја руралног туризма дефинисано да је потребно обезбедити заједничко деловање у циљу развоја и промоције руралног туризма, те подстицати израду предмета кућне радиности и туристичких сувенира. Такође, предвиђено је да се донесе и Стратегија развоја руралног туризма¹⁴⁸. Чини се да је управо пандемија ове приоритете поново донела на површину, па се на овом документу сада заиста и ради. Значај руралног туризма и руралних подручја у развоју туризма наглашен је и у најновијој "Стратегији развоја сеоског туризма у БиХ".

Који су то развојни сценарији за рурални туризам у општини Пале који имају перспективу на основу досадашње анализе? Туристички сектор општине Пале представља велики део његове економије. Намера да се туристичка понуда ојача развојем руралног туризма покреће низ питања. Нека од њих су везана за осетљива питања социо-културног развоја, који не можемо планирати (то ће остати у надлежности локалних политичких структура), али можемо предвидети више идеализованих ситуација, које могу бити релевантне за развој руралног туризма. Обично је највећа шанса да ће се ситуација у будућности развијати као комбинација различитих сценарија. У основи, различити актери политичког и економског живота општине Пале донекле се слажу да би доминантни правци развоја региона укључивали, под један, туризам, али затим и индустријализацију и интензивирање пољопривреде, производње дрвета и дрвопрерађивачког сектора, уључујући и производњу обновљивих извора енергије.

Када је у питању развој туризма, интересовања су тренутно доминантна и даље везана за развој зимског туризма, само је територијални обухват овог интересовања прешао са некада искључиве територије Јахорине и на Равну планину. То омогућава добро повезивање урбаног центра општине са зимских туризмом, односно коришћење потпуно другог концепта у развоју зимског туризма од данашњег - локацијско раздвајање развоја смештаја и услуга исхране и центра активности, као тренутно еколошки најпожељнијег решења за даљу експанзију зимског туризма. Овакав развој би омогућио очување ресурса у делу руралног подручја које гравитира центру активности Јахорина и омогућио развој руралног туризма. У сваком другом концепту, даља експанзија зимског туризма на Јахорини у перспективи ће

потрошити ресурсе на које би се ослањао развој руралног туризма у подножју и за њега би преостало само углавном простор Романије и Госине.

У основи тај би се план развоја руралног туризма, у случају да садашњи потенцијали буду сачувани од неодрживих опција експанзије масовног зимског туризма на Јахорини, могао на целој територији општине спаковати у четири могућа сценарија, слично како су то учинили планери и на другим територијама у региону (*Horwath*). Он у том случају не би био територијално лимитиран, али би његов успех зависио од примењених концепта развоја општине Пале као дестинације руралног туризма. Односно, био би под снажним утицајем управљања социо-економским развојем и одлука које се доносе о финансијској и техничкој подршци, као и начину одлучивања, односно водећих стејхолдера. У основи се ради о следећа четири развојна сценарија:

ПО МЕРИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА (Потенциран локални друштвени интерес и економске користи).

Јака обојеност економије локалним вредностима и стереотипским, понекад застарелим приступом развоју, наглашена територијална и етничка припадност иницијатива; јака интеграција у акцијама за достизање циљева од уског интереса локалне заједнице, често и нижег нивоа и од општинског (сеоског, месне заједнице и сл.); умерена спремност за сарадњу са спољним светом (на пример на ентитетском нивоу).

ОТВОРЕНА ЗАЈЕДНИЦА - ГРАЂАНИ СВЕТА (Економски просперитет појединаца, на првом месту).

Доминирају савремени производи намењени широком тржишту; максимално повезивање са спољним светом, прилагођавање светским трендовима, развој по приступу ЕУ, брзи развој предузетништва, снажан предузетнички дух, јака међусобна конкуренција, смањена заокупљеност националним вредностима, припадност пословним интересним групама.

ЗАТВОРЕНА И ИЗОЛОВАНА ЗАЈЕДНИЦА (Борба за локалну доминацију). Недостатак било какве сарадње, снажна индивидуалност, неспремност за сарадњу и промене (етничке, верске и друге поделе) промоција на одабраним тржиштима, са истим ставовима и припадношћу, ускогрудност у односу на међународне интеграције.

ЛОКАЛНА ЗАЈЕДНИЦА КАО ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ПОЛИГОН (Владавина политократије). Моћна пословна и политичка комбинација, грандиозне идеје са тренутним решењима проблема, „заљубљеност у масовни успех“, наметање решења за заједницу од стране јаких појединаца и интересних група, авантуризам у доношењу одлука, некритичко и неопрезно управљање природним ресурсима, непринципијелна комбинација популистичког маркетинга и елитистичког приступа.

Развој туризма и сеоског туризма има највише шанси уколико се примене сценарији „По мери људи“ и „Грађани света“, јер ова два сценарија снажно подржавају диверзификацију руралне економије, која у великој мери следи примере добре праксе из ширег окружења као и трендове на светским тржиштима. Ове су две опције, ако се комбинују, довољно модерне и довољно традиционалне да критички примене научена решења из успешних окружења, не преузимајући ризик од примене технике *copy-paste*, која ће уништити и довести у питање опстанак локалних специфичности. Овај сценарио подразумева интегрисану туристичку понуду на микротуристичким дестинацијама, са високом синергијом између заједница и добром комуникацијом са суседним регионима, добро укомпоноване идеје различитих стејхолдера и укљученост различитих друштвених група, посебно цивилног сектора.

Међутим, у зависности од даље ситуације у светској економији и политици, која се у великој мери одражава на прилике и у општини Пале и Републици Српској, могуће је да ће превладати неки други сценарији или њихова комбинација. За Пале је предуго везиван концепт „Затворена и изолована заједница“. Она је то у неку руку и данас, мада нема концензуса око тога да ли тако треба и да остане на даље. Повремено је то био и „Експериментални полигон“, што је генерално одлика многих локалних заједница у Босни и Херцеговини, па и на Балкану генерално, а не само у овој општини и ентитету. Комбинација ова два концепта није нарочито повољан, али поједини сегменти понуде могу имати чак и користи од њих јер он подразумева појединачну, раздвојену понуду једноставнијих туристичких производа заснована на локалним интересима заједница у мањим областима. У суштини овај сценарио подразумева продужетак неких ранијих лоших пракси, као што је одсуство учешћа јавности у одлукама, одвојеност, неооперативност, ужурбане и бруталне одлуке које воде експериментисању и улагању у бесмислене интервенције или заустављање важних иницијатива шире користи, атмосфера нелојалне конкуренције, напуштање одређених подручја итд.

Оно што је такође сигурно је чињеница да ниједан појединачни сценарио од приказаних није довољно добар за целу територију и сваки појединачни туристички производ на целој територији општине. Недостаци сваког од сценарија доводе до ове или оне врсте нестабилности и коначно неодрживост. Једно је, међутим, сигурно - да би се развијао туризам, интерес госта мора одговарати интересу домаћина, тј. немогуће је постићи да локално становништво не направи никакве промене, а да се при томе увек очекује да гост буде задовољан, нити се могу задовољити све жеље туристе, а да се не угрози начин живота заједнице која услуге пружа. У том смислу, заједница мора добро да процени шта је у стању, односно шта жели да стави као крајњу границу преко које неће прећи да би остварила добит. И том смислу је необично важно да у одлукама о избору сценарија као и праваца развоја, одлучује првенствено локално становништво, а не поједини и тренутни његови експоненти.

Није довољно ни копирати ЕУ или било који други модел и некритички га применити у општини Пале. Неће помоћи ни копирање модела из ближег, па ни етнички или територијално блиског окружења. Поред тога што треба имати одређену понуду, која одговара тржишту, не би требало дозволити да активности у одређеним сегментима угрожавају ресурсе на којима се заснивају, па избор треба правити у „сигурној“ зони за остварење оба интереса. Ни логика затварања и одржавања *status quo* није најбоља опција у туризму. Таква подручја имају ограничен успех, јер потребе локалног становништва еволуирају - по правилу расту захтеви за повећаним материјалним благостањем, које стари системи не могу да обезбеде, а структура туристичке заједнице често се урушава чак и брже од нестајања интереса гостију за одређену територију.

Динамични, ентузијастични системи засновани на интересима група и појединаца на власти такође имају негативне стране. То се углавном дешава због недостатка искуства и знања, уз задржавање пуног права управљања јавним добрима и одлучивања без партиципације јавности. Осим што пројекти у таквом систему често пропадају, они угрожавају функционисање других сегмената друштвено-економског живота, углавном зато што се систем јавних финансија брзо урушава. С друге стране, овај сценарио омогућава покретање активности, за разлику од сценарија затвореног круга који савршено чува, на пример, културно и природно наслеђе, али не обезбеђују праву валоризацију. На пример, буџет може успешно подржати масовне догађаје, који ће потрошити новац и енергију на формирање ефектних кулиса за придобијање краткорочне подршке у широј популацији, уместо туристичког производа који би донео приходе и дугорочну корист. Овакви су случајеви прилично чести широм Балкана.

Идеална комбинација различитих сценарија треба да фаворизује стално учење, идеје, појединачне и групне иницијативе, знање и креативност без обзира на узрасну категорију или припадност носиоца, отвореност за сарадњу са спољним светом, али и љубоморно чување вредности на којима развој туризма, али и сам живот локалне заједнице почива. Каква врста туризма је адекватна ресурсима? Да ли и у којој мери треба планирати различите врсте туризма, производа и активности широм општине или једну врсту производа специфичну за поједине њене делове? За Пале, гледајући ситуациону анализу и анализу потенцијала, коју су направили стејкхолдери и експерт посебно, применљива су сва четири сценарија у зависности од врсте туристичког производа и тржишног сегмента, који се налазе у легалним оквирима, посебно у сегменту заштите животне средине, и транспарентности и шире друштвене корисности. Дакле, сваки од датих сценарија, уз превазилажење својих ограничења, у том смислу могу подржати неке од производа које имају такве карактеристике:

- „ПО МЕРИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА“ – развој агротуризма, ловног и риболовног туризма.
- „ОТВОРЕНА ЗАЈЕДНИЦА - ГРАЂАНИ СВЕТА“ – развој ски, спелеолошког и планинарског туризма.
- „ЗАТВОРЕНА И ИЗОЛОВАНА ЗАЈЕДНИЦА“ – развој верског и ратног туризма.
- „ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ПОЛИГОН“ – развој манфестационог туризма.

5.3.1 Стварање дестинације руралног туризма у општини Пале

Према дефиницији Светске туристичке организације, туристичка дестинација је физички простор са или без административних и / или аналитичких граница у којем посетилац може да борави. То је кластер (локација) производа и услуга, као и активности и искуства, које укључује различите заинтересоване стране и операторе туристичких вредносних ланаца, које се могу даље умрежити како би се формирале веће дестинације. Одредиште руралног туризма сужава туристичке дестинације на рурална подручја у коме постоји живописан сеоски живот, нетакнута природа и/или културне вредности. Због ове комбинације различитих елемената, туристичку дестинацију путник бира за одмор. Општина Пале је туристичка дестинација која спада у традиционалне, популарне дестинације за одмор и планинске и шумске локације, а део њене територије се може подвести и под удаљена подручја.

Традиционалне, популарне дестинације за одмор имају развијену смештајну и туристичку инфраструктуру и обично их посећује већи број туриста. Фактори њиховог успеха су континуирана надоградња туристичке понуде, али ако се негативан утицај на животну средину не смањи (а редовно је велик), они можда немају будућност. Општина Пале за сада има једну такву дестинацију - Јахорину - дестинација позната по свом олимпијском скијашком центру.

Када говоримо о **планинском и шумском типу одредишта руралног туризма**, говоримо о руралним подручјима чија су основа планински и шумски екосистеми, а која су инфраструктурно повезана, односно доступна. Планине и шуме су у основи целокупне туристичке понуде у општини Пале, међутим понуда је тренутно ограничена само на активности скијања и планинарења, у мањем обиму теренске вожње и јахања, док су остале активности ретко у туристичкој понуди. Динарски лук, коме припада територија општине Пале, са планинском стазом *Via Dinarica* су добра основа за развој сеоског туризма.

Удаљене сеоске туристичке дестинације карактерише дивљина, која привлачи туристе који су усредсређени на флору и фауну - еко-туристичке производе и производе из сегмента посебних интересовања, као што су лов и риболов. Њихов смештај је често на фармама (више напуштених планинских насеобина на Палама имају потенцијал да се прилагоде за пријем гостију), али и у планинским колибама, ловачким кућама, планинским склоништима, домовима (општина Пале их има неколико), камповима или се самоорганизује у слободном простору уз стално кретање (Романија и Госина су посебно погодне). Фактор успеха таквих руралних туристичких дестинација је побољшање приступачности и локалних услуга уз истовремено обезбеђивање заштите животне средине и ублажавања безбедоносних ризика.

За Пале је најповољнија опција за развој дестинација руралног туризма концепт центара села груписаних око главних атрактора у две туристичке зоне - Романијској и Јахоринској. Концепт се заснива на одабиру јаким руралних заједница у близини главних атракција.

А. РОМАНИЈСКА ДЕСТИНАЦИЈА обухвата простор на потезу Доња Љубогошта, Мокро, Сумбуловац, Јеловци и околна насеља. Центри активности за ову дестинацију су: А. Караван пут и железница уског колосека, Б. Сумбуловац – Пећина Орловача, В. Мокро – Извор Мокрањске Миљацке, прераст, пећине, Г. Јеловци – Планина Романија, Новакова пећина, Д. Љубогошта – фарма коза и Ђ. *Via Ferrata* Црвене стијене. Производи ове дестинације би били:

1. Пећинарење (спелеологија), МТВ и планинарење, *Via Ferrata* - планинарске стазе које повезују локације Црвене стијене, планински бициклизам, планинске стазе и везни путеви нпр. планинарски дом „Стајна“ у дужини од 45 километара. На зеленој линији "*Via Dinarica*"¹⁴⁹ – оператори невладин сектор, образовне институције, специјализоване организације за спелеологију, алпинизам,

¹⁴⁹ <https://planinarenje.hr/staze/via-ferrata-sokolov-put-romanija-crvene-stijene?odrediste=romanija-crvene-stijene>

планинарство итд. са одговарајућим лиценцираним водичима (циљна група млади, планинари, научници, истраживачи и сл.).

2. Традиционална гастрономија, дегустације (пример фарме „Алпино“ и производње сирева), традиционални оброци за групе на отвореном, кетеринг за теренске оброке на походима; целодневни пакети (хедонизам, арома, дендро и апи-терапије, лаке рекреативне активности) – оператори сеоске сеједнице и њихови едуковани чланови, сеоска породична газдинства (циљна група: сви)

3. Wellness, етномедицина, фитотерапија, локална традиција фитотерапије и модерни начини терапија, као нпр. терапија у шумама – оператори, локални травари, појединци са искуством у овим областима у сарадњи са медицинским радницима; сапуни од козијег млека са медом, лековитим биљем, пепелом и сл. (за младе парови, пензионере, бизнисмене)

4. Културно наслеђе, посела, уметност и занатство, сеоски друштвени живот, догађаји на верске празнике, славе (Ђурђевдан нпр.), легенде о хајдучији, пећина Старина Новака, реконструкције хајдучких састанака и растанака, кампови у природи које могу да спроводе активирањем викенд насеља, групне активности, обиласци споменика, археолошких локалитета – оператори: локални зналци или активиста културно-уметничких друштава из градова, (циљна група: породице, пензионери, излетници и омладина)

5. Посебне активности у природи (традиционалне везане за фауну, домаћу и дивљу), **јахање, лов риболов** – оператори: локалне фарме, породична газдинства, ловачка и риболовачка друштва (циљне групе: појединци или групе ловаца, риболоваца и јахача, додатна активност за чланове породица гостију на породичним газдинствима)

4. Излети, локални и регионални, реке и извори Миљацке, села Мокро и Кадино село – оператори: локални угоститељи и сеоска агротуристичка домаћинства (циљно тржиште: урбано становништво).

Б. ЈАХОРИНСКА ДЕСТИНАЦИЈА обухвата долину реке Праче, потез Стамбулчић, Подграб, Врхпрача, Јахорина, Равна планина, Врело Паљанске Миљацке итд. Центри активности за Микродестинацију Б: А. Планина Јахорина, Равна Планина – скијање, планинарење, Б. Река Прача и њена долина – пецање, сакупљање плодова, рекреација, јахање, гастро, В. Планина Госина, локација Мајдан и др. – лов, Г. Кадино врело, Врело Паљанске Миљацке – излети. Активности на дестинацији:

1. Скијашке и летње теренске активности са четвороточкашима, турно скијање, ланглауф – оператори: ски центар Јахорина и Равна планина и предузетници, пружаоци услуга изнајмљивања опреме и возила (циљно тржиште: скијаши и авантуристи)

2. Излетнички туризам, реке и извор Праче (Кадино врело), – оператори: сеоска домаћинства са понудом агротуризма (циљно тржиште: локално урбано становништво, гости олимпијског центра)

3. Посебне активности у природи (традиционалне везане за фауну, домаћу и дивљу), **јахање, лов риболов** – оператори: ловне и туристичке агенције, локалне фарме, породична газдинства, ловачка и риболовачка друштва (циљне групе: појединци или групе ловаца, риболоваца и јахача, додатне активност за чланове породица гостију на породичним газдинствима и у ски центрима)

4. Традиционална гастрономија укључујући и дивље плодове, дивљач и рибу, дегустације за госте хотела у ски центру, кетеринг за скијаше смештене у апартманима и стан на дан у смештају без исхране; целодневни пакети (сеоски хедонизам, арома терапија/шуме и травњаци, – оператори: туристичке агенције и сеоска породична газдинства (циљна група: гости у агро и ски туризму)

5. Планинарење и пешачење, успони на врхове – оператори: невладин сектор – планинарска друштва. са одговарајућим лиценцираним водичим, професионални терапеути, кувари лаици. (циљна група: скијаши, спортисти, појединци у агротуризму и групе из зимског туризма).

Табела 2. Потенцијална листа туристичких производа и атрактора за развој у периоду 2021-2025. на подручју општине Пале, са примерима услуга које се обезбеђују

Примери локације са предиспозицијама за развој руралног туризма	Централни атрактор	Предложени приоритетни туристички производ	Услуге које се обезбеђују	
			Храна & Смештај	Активности
Сумбуловац:	❖ Пећина Орловача	✓ Туризам посебних интересовања ✓ Научни ✓ Авантуристички-спелеотуризам, планинарски туризам и цикло туризам	✓ Истраживачки кампови ✓ Кетеринг из сеоских газдинстава	✓ Авантуре и едукација ✓ Истраживачки кампови
Мокро (шире подручје):	❖ Планинарске стазе ❖ Геонаслеђе (прераст, пећине) ❖ Via Ferrata “Црвене стијене”			• Облизака прераста, извора Мокрањске Миљаке и пећина • Пешачење и вожња бицикла трасом ћире
Љубогошта:	❖ Фарма „Алпино“	✓ Агротуризам	✓ Дегустације сирева ✓ Кетеринг за госте у смештају без исхране у другим деловима општине	• Упознавање са методама занатске прераде млека и производима ▪ Презентација фармског система
Јеловци	❖ Планина Романија ❖ Пећина Старине Новака	✓ Туризам природе и земље ✓ Културни туризам ✓ Wellness	• Смештај у планинарском дому и сеоским домаћинствима • Организација камповања • Организација заједничких традиционалних obroka на отвореном и заједничким сеоским објектима • Кетеринг за тереске активности	• Планинарење, • Климатско лечење и рехабилитација • Сеоски Wellness третмани, апи, дендро и ароматерапија и сл. • Реконструкције догађаја из прошлости, хајдучког живота и сл., • Етномедицина и фитотерапија, • Анимација, учење сеоских вештина и заната, едукацимент • Јахање
Цела рурална територија општине (Госина и Мајдан нпр.)	❖ Фауна (дивљач – срнеће, црна, вук, медвед, лисица и сл.)	✓ Туризам посебних интересовања - Екотуризам - Ловни туризам	• Исхрана и смештај у ловачким домовима	▪ Фотосафари ▪ Ноћно посматрање предатора ▪ Лов (црна, срнећа дивљач и предатори)
Подераб и Врхпрача	❖ Река Прача и њен рибљи фонд ❖ Народни обичаји и манифестације ❖ Шуме	✓ Риболовни туризам ✓ Културни туризам ✓ Породични туризам ✓ Излети ✓ Спортски туризам ✓ Туризам кратких пауза	• Смештај и исхрана у сеоским газдинствима • Смештај у риболовачком дому	▪ Риболов ▪ Учење фолклора ▪ Едукацимент ▪ Сеоске манифестације ▪ Сакупљање биља ▪ Излети и рекреација ▪ Теренско јахање, вожња и скијање

5.3.2 Бенчмаркинг кључних производа руралног туризма

Руралне области се по карактеру изузетно разликују: од приградских сеоских подручја, до пашњака на високим планинама, руралне области света разликују се по заступљеном природном и културном наслеђу. Руралне области Европе обезбеђују већи део европске хране, дрвне грађе, и сл., али су и залог њеног духовног и физичког здравља. Рурална економија је услед тога разноврсна, територијално специфична као и локалне заједнице које на њој заснивају свој опстанак. Искуства различитих руралних заједница стечена кроз векове

њиховог постојања на одређеном простору, непресушни су извор инспирације за изналажење одрживих начина коришћења расположивих ресурса. Уз пажљив одабир примера добре праксе и њихово прилагођавање специфичностима предметног подручја, ова искуства могу предупредити многе проблеме и помоћи у одабиру праваца развоја.

Рурални туризам има велики потенцијал да покрене диверзификацију руралне економије на такав начин да омогући побољшано и потпуније искоришћавање расположивих ресурса, креирање нових радних места и извора прихода. Стални развој туристичких производа у складу са расположивим природним ресурсима и иновативност у томе је један од пресудних фактора за његов успех. У исто време, људски ресурси су за туризам до те мере важни, да могу онемогућити развој, без обзира на расположиве природне ресурсе. Озбиљни недостаци у погледу ограничених људских ресурса, сиромаштва и слично могу се превазићи на различите начине и светска пракса је у том смислу препуна корисних примера. Међу њима се нарочито истичу различита партнерства - пре свега унутар локалне заједнице, али и кроз урбано-рурална партнерства.

Кваранта, 2017¹⁵⁰ наводи пример јапанских сеоских домаћинстава која су углавном била сиромашна пре Другог светског рата, али са развијеном вештином коришћења природних ресурса у њиховом непосредном окружењу. Као и на многим другим местима, овде су људи вековима учили да живе у складу са природом, што је надоградњом искустава кроз деценије и векове, резултирало фантастичним традиционалним сеоским пејзажима, богатим културном и биолошком разноликошћу, вредним одрживо управљаним шумским, планинским и речним екосистемима (познатим као „пејзаж Сатојаме“). Депопулација је после другог светског рата у овом подручју достигла огромне размере, а просечна старост становништва подигнута на 65 година, многа сеоска имања су напуштена, па су данас пренамењена за смештај туриста. Рурални туризам овде се заснива на традиционалном животу Јапана, уз очувану традиционалну пољопривреду. Јапанци су га посветили преношењу традиције на нове генерације, уз обострану корист привреде и друштва.

У Кини село комуницира активно са градовима кроз 2,2 милиона фарми које искуство руралног живота преноси на туристе. Мотор развоја овог односа је сама влада, која кроз законе и програме усмерава рурални и развој руралног туризма у целој земљи. Са усвајањем Националног руралног програма, у Кини су још 2009. године многа туристичка административна одељења постала специјализоване агенције за управљање руралним туризмом. Посвећена планирању, надзору и промоцији локалног сеоског туризма, она су за мање од деценије развила рурални туризам. Концепт је назван "*Nong Jia Le*" (Срећни сеоски дом). У руралном туризму земље данас учествује више стотина милиона кинеских туриста годишње. "*Nong Jia Le*" фарме туристима пружају бројне услуге везане за активности у природи и културно наслеђа (рафтинг, риболов, терапије лековитим биљем, курсеви фолклора, брање воћа, пробање рецепата домаће кухиње, продаја домаћих производа итд).

Рурална подручја Италије такође су доживела велику депопулацију и напуштање пољопривредних газдинстава у последњем веку. Суочена са овим проблемом, Италијанска влада је донела посебан закон о агротуризму, дајући шансу за ревитализацију села и пољопривреде кроз туризам као допунску активност. Данас је Италија један од лидера у руралном туризму у Европи. Италијани су дали огроман допринос конципирању руралног туризма, као сјајног простора за економско валоризовање едукације (дидактичке фарме), али и разноврсних облика агротулизма у целини. У Француској, поред приватних предузетника, у развоју руралног туризма учествује и јавни сектор. Држава обезбеђује пореске олакшице и пружа техничку и финансијску подршку, букинг и промоцију.

У Аустрији је сеоски туризам започео шездесетих година, адаптацијом старих сељачких кућа и вишка простора на фармама за примање гостију (као додатни приход за фармере). Сеоски

¹⁵⁰ Kvaranta, Martina (2017): Strategije razvoja ruralnog turizma, Završni rad, University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Permanent link, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:333163> ,Pristupljeno 7.6.2021.

туризам од тада у овој земљи развијају туристичке заједнице у сарадњи са локалним удружењима и владом. Данас је Аустрија европски лидер у агро-туризму са око 15.000 регистрованих сеоских туристичких домаћинстава¹⁵¹ Њихови власници добијају финансијску помоћ државе и регионалних управа, а доступне су и повољне кредитне линије и субвенције. Подршка укључује и образовање, а пољопривредник је ослобођен плаћања пореза у износу од 70% промета. Око 40% ових фарми су окупљене под брендом *“Urlaub am Bauernhof - farmholidays”* - Одмор на фарми). У понуди је седам типова фарми: 1. органска пољопривреда са кухињом од органских производа, 2. Wellness и здравље на фармама, 3. брига за бебе и малу децу, 4. брига за хендикепирана лица, 5. јахање на газдинству, 6. бициклистичке фарме и 7. винске фарме. Аустријске фарме у руралном туризму категоришу се према квалитету услуга илустрацијом цвећа.¹⁵²

Рурална Истра обезбеђује смештај на око 300 породичних пољопривредних домаћинстава, с могућношћу ноћења око 2,4 хиљаде туриста. Изван породичних пољопривредних домаћинстава у руралној Истри, смештај је могућ у преко 6 хиљада кућа за одмор (резиденције и завичајне виле) и у неколико хотела. Гастрономска понуда у руралној Истри нуди се у око 100 ресторана са око 11 хиљада места, четири винска пута, седам путева маслиновог уља као и осам медних пунктова. Гастрономска понуда Истре обилује специфичним, традиционалним јелима и пићима која откривају типичне укусе Истре. Објекти у којима се туристима пружају услуге смештаја и исхране специфични су за ове просторе, са елементима традиционалне градње и опремања. За смештај туриста на располагању су још и кампови, а у склопу центра за спортове на отвореном могуће је бавити се: параглајдингом, змајарењем, алпинизмом, спелеологијом и планинским бициклизмом. (Кваранта, 2017)¹⁵³.

Домаћи туристички промет у последњих неколико година у Србији бележи перманентан раст у погледу броја долазака туриста и њихових остварених ноћења. Србија је развила различите промотивне пакете како би подстакла своје становништво да путује у националне дестинације (нпр. кампања “Види Србију – савршен одмор на дохват руке” и туристички ваучери), међу којима су популарна и рурална подручја¹⁵⁴. Рурални туризам заступљен је широм територије Србије и нуди различита искуства у складу са традицијом сваког краја понаособ. Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016-2025. идентификовала је рурални туризам као важан производ, који може да покаже оријентацију Србије ка природи и развоју одрживог туризма.

Постоји јасан тренд у европским земљама у погледу руралних активности и смештаја:

- Све најбоље праксе у руралном туризму, резултат су комбиновања врсте смештаја и слободних активности прилагођених руралном подручју у коме се налазе.
- Активности се развијају око природних ресурса који су на располагању:
 - Културне активности: историјска села и мали локални градови.
 - Гастрономија и традиција локалне хране (поврће и воће) и пића.
 - Био искуства користи производе из непосредне природе или сопствене производње
 - Спортви који користе реке и планине какви јесу или праве модерна игралишта.
 - Животиње као део фарме, најчешће аутохтоне расе.
 - Образовање деце кроз потпуно интегрисане образовне и рекреативне центре
 - Традиционални догађаји који негују обичаје локалних заједница
- Постоји широк спектар сеоских смештајних капацитета у зависности од нивоа услуге и потребног контакта са околином.
- Смештај увек следи традиционалну архитектуру из региона у коме се налази, а објекти су прилагођени главној слободној активности коју продаје. То значи да су укључени сви савремени животни стандарди, али архитектура у складу са традиционалним пејзажом

¹⁵¹ Ибид

¹⁵² www.farmholidays.com

¹⁵³ Ибид

¹⁵⁴ Оперативни маркетинг план развоја туризма кроз промоцију мултикултуралности Војводине, 2017

- Свака држава има своју посебну категоризацију за смештај на селу, како би својим купцима олакшала и гарантовала ниво квалитета и садржаја у зависности од њихових преференција.
- Понуда је усредсређена на породице са децом и парове, као циљно тржиште.
- Европа је врло добар пример како туризам рехабилитује сеоски живот.

Регионалне најбоље праксе укључују и следеће аспекте од значаја за рурални туризам:

- Сви смештаји прате традиционалну архитектуру из региона у коме се налазе.
- Смештај и директан контакт са власницима један је од главних производа.
- Активности су углавном усредсређене на локалне традиције и обичаје и на домаћу храну
- Свеукупни осећај тоглог гостопримства и личне посвећености власника (пружаоца услуга).
- Аутентичност и оригиналност догађаја су важни и повећавају атрактивност за туристе

5.4 Позиционирање општине Пале као дестинације руралног туризма

Разматрајући будућност свог сеоског туризма, општина Пале мора узети у обзир тржиште своје најближе регије (Западни Балкан), која је започела много раније развој сеоског туризма и у којој су процеси деградације људског капитала услед миграције становништва знатно спорији или заустављени (хрватски и словеначки Динариди, херцеговачки и црногорски Динариди и Подриње - БиХ и Србија). Овај развој је још увек у раној фази у општини Пале, где постоји свега неколико примера понуде блиских концепту руралног туризма. У том смислу о позиционирању општине Пале као дестинације руралног туризма, може бити речи само условно, односно она ће још дуго морати да се „шлепа“ уз промоцију зимског туризма која доноси велики прилив туриста. Дакле „брендирање“ територије општине Пале као интегралне дестинације за сеоски туризам тек долази и биће примарни задатак њене туристичке организације у блиској будућности.

Позиционирање једне дестинације руралног туризма, може бити знатно олакшано игром на карту буђења позитивних емоција код потенцијалног туристе. Инсистирање на емоцијама у мјт. носи и неке ризике. Постоје мишљења да туристичка понуда мора да се на сваки начин национално и верски обезбоји, како би промоција дотакла што шири круг потенцијалних гостију. Рурални туризам на тај начин губи свој смисао, јер велики део културних посебности управо из њих потичу. Дакле различити сегменти тржишта треба циљати на различите начине и са потенцирањем различитих аспеката вредности локалних атракција.

Најзгоднији начин промоције локалних културних вредности је коначно коришћење бренда UNESCO листе светске баштине, будући да ова територија и њено становништво баштине сада већ значајан број материјалног и нематеријалног културног наслеђа, које је уписано на репрезентативну листу (стећци, коло, слава, певање уз гусле) па се на тај начин већ сама по себи препоручује на светском туристичком тржишту.

На слоганима који помажу промоцији дестинације треба пуно радити. Они су се показали као добар метод за привлачење пажње. Примена слогана и озбиљна промоција за повољно позиционирање мора се покренути када се достигне критична маса у понуди и постави солидна туристичка инфраструктура, што још увек није случај. То није препрека да се почне са размишљањима у овом смеру. Ево једног од њих:

Паљанско село: Топли дом, `сред хладне планине – Од Романије до Јахорине
 “К`о хајдук, с камена на камен, кроз стену, шуму, простор и време”

Слоган алудира на мир и сугурност, ушушканих села `сред дивље природе, разигран терен и историју, те позива на авантуру... То је само једна од идеја која може започети листу. Избор слогана прати креација знака - на пример: плави обриси планина и шума, на црвенкастом небу на заласку, око реке млека на којој се напаја дете или мече или искаче риба (као низ специфичних ознака за приоритетне атракторе/производе) или је ту романијска кућа као заштитни знак дестинације; боје: плаво, црвено, итд.

Суштинско позиционирање Пала, као руралне туристичке дестинације могао би се базирати на следећем:

1. *Топ дестинација за откривање природе – дестинација авантуристичког туризма – авантура као лајт мотив*
2. *Топ дестинација сеоских добробити – агротуристичка дестинација – хедонизам као лајт мотив*
3. *Топ дестинација за спорт и рекреацију – активности као лајт мотив*
4. *Колевка нације и центар њене духовности – емоција припадности као лајт мотив*

Карактеристике понуде која се може формирати на бази доступних туристичких атракција, а које томе иду у прилог, су следеће:

1. *Топ дестинација за откривање природе – дестинација авантуристичког туризма – авантура као лајт мотив*

Приступ туристичком позиционирању општине Пале као дестинације руралног туризма се може извести из комбинације неколико идентификованих стратешких предности или потенцијала за успех. Они су у директној корелацији са неколико туристичких производа који се могу одмах комерцијализовати уз минимална улагања. Ово је приступ који се заснива на следећим претпоставкама и / или компонентама:

- Богатство биодиверзитета и геодиверзитета, укључујући и присуство неколико изузетних природних појава (геохидролошки феномени, као што су пећине, кањони и сви други крашки облици), као и мноштво површинских и подземних водотокова.
- Геостратешки повољан положај (у близини главног града, а на једној од главних регионалних комуникација према суседној Србији и припадност територије једном од најатрактивнијих планинских венаца Европе - Динаридима у такозваном кршу, саставном делу алпско-хималајске круне).
- Планински простор, подручје чистог ваздуха и здравих стилова живота укључујући првенствено животни стил, производе и обичаје сточарских сеоских заједница (производи и гастрономија засновану на традиционалном пасторалним системима и екстензивном узгоју малог броја ратарских култура високог квалитета у комбинацији са шумарством, сакупљачком привредном, ловом и риболовом).

У основи, циљно тржиште за овај приступ било би првенствено градско становништво Западног Балкана (видети поглавље: Тржишна сегментација). Основа би био сеоски туризам у ширем смислу, са централно позиционираним агротуризмом и за њега везаним ловним, риболовним и авантуристичким туризмом (спелео, планинарски и сл.). односно услуге угоститељства и смештаја као подршка планинском, авантуристичком, ловном и риболовном туризму. Овакав приступ омогућио би брзо укључивање смештаја, ланаца снабдевања храном из локалне и регионалне пољопривреде, сакупљачке привреде и ловства, као и услуга логистике у обезбеђивању разноврсних активности у природи руралног подручја, укључујући и културне садржаје на целој територији општине. Врста производа и услуга којом би становништво снабдевало вредносни ланац руралног туризма би се разликовало од дела до дела територије, у зависности од главних туристичких атракције око којих се понуда формира и капацитета и делатности малих сеоских газдинстава или закупаца објеката, који би били носиоци понуде.

Иако може да актуелизује све пописане ресурсе (факторе и атракторе) на територији општине Пале, као и широм Сарајевско-романијске регије, овај приступ омогућава примарно ангажовање капацитета за сада ретких приватних пружалаца угоститељских и туристичких услуга у селима Пала, заједно са постојећим организацијама које и саме користе расположиве ресурсе у њима (ловачко, риболовачко, спелеолошко-еколошко и друга друштва) или самостално креирају производе и услуге које се у туризму користе (пољопривредни произвођачи спортска и културно-уметничка друшта). У даљем проширењу оних који би могли имати корист од овог приступа су и сви остали предузетници, па и институције науке, културе и образовања које би понудиле своје услуге у анимирању туриста у складу са својим компетенцијама.

Најјефтинија опција за јачање понуде руралног туризма на међународном тржишту и овде је објективно, као уосталом и у целој БиХ последњих година, искористити огромни потенцијал изузетно успешно промовисаног планинарски пута *Via Dinarica*¹⁵⁵. Ова мега планинска стаза проглашена је најбољом светском дестинацијом (*"Best of the World"*) за 2017. од стране *National Geographic Traveler* и препозната као културни коридор која спаја осам земаља Балкана. Од 2017. *Via Dinarica*¹⁵⁶ је проширена на практично целокупан простор БиХ укључујући и општину Пале, али она није ни из далека искоришћена за валоризацију њених туристичких атракција и понуде¹⁵⁷. За сада најбоље перспективе у коришћењу овог пута за развој руралног туризма има јохорински и требевитки део, који је уклопљен у 128. део, а мапирано је и више стаза, као нпр. кружна за Јохорину-Огорјелицу¹⁵⁸, а даље и стазе Сарајево-Пале (Ћирин *trail*)¹⁵⁹ и „*Jahorina Midi Trail*“¹⁶⁰, као и Романијски део, који је уклопљен у 130. дан (Јеловци Романија)¹⁶¹ и 131. дан Равна Романија-Зиличина¹⁶²).

На крилима ове иницијативе која је добро промовисана, рурални туризам у општини Пале може добити преко потребни ширу видљивост, а можда и међународну клијентелу. Овим би се понуда смештаја и хране могла груписати око главних туристичких атракција, укључујући оне који још увек нису правилно валоризовани попут коња, дивљачи или подземног света, што ће захтевати ангажовање локалних планинара, спелеолога, ловаца, бициклиста, еколошких и културно-уметничких друштава и ЈП „Шуме Републике Српске“. Неопходан је даљи развој туристичке организације која би управљала дестинацијом, као и рецептивних агенција које би преузеле бригу о активној промоцији и продаји аранжмана и то најбоље у сарадњи првенствено са Рогатицом и Сокоцем, евентуално и осталим општинама Источног Сарајева, које имају рурална подручја. Ловни туризам има одличне шансе за пласман на европско тржиште, с обзиром на атрактивно понуду одстрела предатора, али су актуелни прописи и процедуре као и инфраструктура за обраду трофеја и трупова некомплетни, па је извоз трофеја легално немогућ, што ће блокирати долазак страних ловаца.

1. Топ дестинација сеоских добробити – агротуристичка дестинација – хедонизам као лајт мотив

Комбиновање стратешких предности повезаних са локацијом надамак великог урбаног центра и доступности сличним таквим центрима у региону и Европи, на којима су доступни релаксирујући једноставни животни стилови планинских сеоских заједница и њихова жива културна баштина од производа традиционалне пољопривреде и сакупљачке и ловне привреде, преко локалних обичаја и начина провођења слободног времена, коришћења природе за јачање тела и духа и чување њиховог здравља. У основи би се ови производи састојали од гастрономске понуде и релаксације у очуваним ливадски, високопланинским пашњачким и шумским екосистемима, уз доживљај духовности и културе локалних заједница, едукацију кроз боравак на сеоским газдинствима и кратке туре у окружењу за посетиоце Сарајева, као и за госте ски центра током зимске сезоне, као и становништво великих урбаних центара ширег региона Балкана и Европе током летње сезоне.

Пружаоци услуга били би локални предузетници у агро-туризму, који је тренутно неразвијен, етно и еко села, локални ресторани и мали хотели у урбаним срединама у партнерству са малим добављачима, пољопривредним прерађивачима и ангажованим талентованим локалним уметницима и бројним културним и спортским удружењима, који би обезбедили забавни програм и/или едукативне и друге анимације за госте. У будућности би се више постојећих и ревитализованих пољопривредних домаћинстава, као и активираних

¹⁵⁵ [Via Dinarica Alliance | A Mega Hiking Trail Across the Western Balkans \(via-dinarica.org\)](http://via-dinarica.org)

¹⁵⁶ [VIA DINARICA v2 - BOSNIA AND HERZEGOVINA](http://via-dinarica.org)

¹⁵⁷ [Pretražite » Via Dinarica](http://via-dinarica.org)

¹⁵⁸ <https://trail.viadinarica.com/bs/r/15371717>

¹⁵⁹ [Sarajevo - Pale: Cirina Trail • Planinarska staza » Via Dinarica](http://via-dinarica.org)

¹⁶⁰ [Jahorina Midi Trail 2019 • Planinsko trčanje » Via Dinarica](http://via-dinarica.org)

¹⁶¹ <https://trail.viadinarica.com/bs/r/37447621>

¹⁶² <https://trail.viadinarica.com/bs/r/37447639>

викендашких имања и имања на истуреним планинским локацијама која су данас напуштена, требало придружити понуди.

Изузетан и кључан значај за овај приступ је скуп туристичких производа који укључују традиционалне пољопривреднике, посебно оне који производе сточарске производе на аутентичан, екстензивни начин на природним пашњацима, као и основне пољопривредне културе које су карактеристичне за планинске крајеве (кромпир нпр.), затим прерађиваче млека и меса (као што су романијски скоруп и сир, кромпир, мед, јагњетина итд.), као и сакупљаче и прерађиваче дивљих биљака и воћа (дивље воће, печурке, лековито и ароматично биље, на пример) и ловце и риболовце, куваре/гастрономе и траваре по којима је нарочито познат романијски крај. У овом сегменту окупљање и ангажовање средњих школа у којима се млади стручњаци образују за рад у пољопривреди, угоститељству и туризму пресудни су колико и ангажовање културно–уметничких друштава и академски образованих сручњака за спорт и рекреацију и сл., који су до сада били активни у региону највише зими.

Локална храна има добар имиџ на тржишту, али је производња све мања јер је због квалитета сировина гастрономски сегмент потпуно неразвијен, а понуда је поједностављена на ограничен број традиционалних јела. Може се применити модел за развој научен на случају развоја истарске гастрономске понуде у агротуризму заснованој на старој стоци. Међутим, ово није пример „брзих победа“, јер пут од релативно скромне понуде до премиум понуде је дужи и захтева снажно партнерство локалне самоуправе, образовног сектора и приватних предузећа (и примарних произвођача и прерађивача и гастронома).

2. Топ дестинација за спорт и рекреацију – активности као лајт мотив

Овај приступ укључује максимално коришћење посебности и традиције, као и спортске културе локалне заједнице. Овај приступ се у потпуности ослања на упоредне предности простора на великој надморској висини, са идеалним условима за ниво кондиције спортиста, али и за зимске и друге спортове. Овај приступ би обухватио хотелске садржаје дуж скијашких стаза и породичне фарме, које се баве узгојем коња, као и изнајмљивање локалног простора. Ангажман у угоститељству гостију морао би се ослонити на услугу великих ресторана, па би без великих улагања у овом тренутку могао имати релативно ограничен број локалних хотела. Међутим, у случају јахања, смештај и услуге прехране могли би бити знатно напреднији и обухватити развој агро-туризма и сеоског угоститељства на малим породичним фармама, уз релативно мала улагања, пре свега у опремање кухиња за примену стандарда безбедности хране (и адекватна обука особља), као и бољу промоцију.

Овај приступ има за циљ део тржишта за спортисте и аматере спортисте у пољу туризма од посебног интереса и може у великој мери да ангажује потенцијале локалних тренера, водича и спортиста и рекреативаца из локалних специјализованих клубова, као и њихове ресурсе (објекте, опрему) који могу се валоризовати у корист побољшања животних услова у региону у истим областима (и за развој висококвалитетног спорта за локално становништво). Чињеница је да овај приступ омогућава валоризацију само дела региона који има одговарајуће објекте. Даљи развој се може усмерити на друге делове региона, ако се побољша смештајна понуда (потребна су додатна велика улагања) и организација локалних партнерстава у пружању услуга. То се пре свега односи на развој кампинг туризма у деловима регије у којима нема великих хотелских капацитета, али одговарајући садржај јесте или може бити организован (доступност простора, објеката или људских ресурса за организовање спортског туризма). Ова опција одговара свим локацијама у општини Пале у којима се налазе напуштени објекти одмаралишта, школа, фабрика и спортски терени.

3. Колевка нације и центар њене духовности – емоција припадности као лајт мотив

Коначно, последњи приступ који се може сматрати брзим и релативно јефтиним је онај који користи следеће предности општине:

- Пале имају велику дијаспору у свету и активне везе са Србијом у коју се такође доселио велики број људи са ових простора,
- Пале су препознатљив верски и духовни центар,
- Бројни материјални и нематеријални сведоци бурне историје, сведочанство страдања, али и трајања српског народа и његове културе кроз епохе, које су обојиле различите цивилизације, локални владари и освајачи, експлоататори и креатори

Због низа несрећних историјских околности овај производ је проткан дубоким емоцијама и још увек свежим ранама из последњих ратних сукоба, што чини ланац вредности овог туристичког производа изузетно осетљивим и сложеним за развој. Територијални или други фактори који узимају у обзир националне, верске или интересне групе, потрошаче туристичког производа и његовог произвођача, или одређену врсту везе, могу представљати ограничења. Ови нивои су најчешће дефинисани у законским оквирима, али друштвени консензус ипак мора бити осигуран, јер је за спровођење овог приступа такође неопходно обезбедити финансијску и техничку подршку из јавних буџета, као и за све остале, уосталом.

Улагања у овај ланац првенствено су везана за изградњу партнерстава за организовање догађаја и угоститељство, а ретко и за смештај, јер се туристички производи ове врсте обично свде на кратке, често само једнодневне излете. Потенцијал лежи у продужењу трајања учешћа туриста у догађају и његовој трансформацији у правог туристу у сегменту туристичких производа који се односе на кратки боравак, образовање и сличне активности. Потенцијал је за коришћење предности региона (догађаји, прославе годишњица и слично).

Уз предности повезане са националним културним наслеђем, посебно духовношћу, шансе за развој квалитетних туристичких производа који ће имати карактеристике не само верског већ и сеоског туризма, могуће су уколико постоји разумевање међу аниматорима (углавном црква и културни центар, евентуално и културно-уметничка друштва и локални лидери) Будући да често имају сопствене смештајне и прехрамбене објекте, висококвалитетна степеница која би локалној заједници омогућила да се бави религијским туризмом и да од тога има и економске користи у великој мери је последица организације краћих или дужих посета, демонстрација нематеријалног културног наслеђа, образовање о животном стилу, традиционалним занатима, народној архитектури, музици и слично, уз пратеће угоститељство, и то ретко, осим у случају породичних посета. У том погледу, финансијска и техничка подршка овде могу бити скромне, а резултати су изванредни.

Највећи трошкови за покретање овог сегмента туризма су обука организатора и промотера, уз неизбежно опремање објеката за припрему хране, како би се прилагодили стандардима. Локално партнерство у пружању подршке је поменуто као неопходно, али треба нагласити да овај приступ подразумева и успостављање јаким партнерстава између малих произвођача хране, како би могли да обезбеде квалитет, количину и континуитет својих услуга. Ова опција у сегменту верског туризма не интегрише целу руралну туристичку дестинацију Пала. Тренутно су, уз урбане Пале, вероватно најприкладнији Мокро и Подграб.

5.5 Сегментација туристичког тржишта

Иако се вековима налази на путевима каравана, Пале одавно нису дестинација на којој се борава у пропутовању. Пале су дестинација на коју се долази са намером, због скијања на Јахорини (на недељу или више дана) или посебних атракција какве су овдашње пећине, али и појединачно и у мањим групама, због локалне храна и лековитих приправака са Романије (на дан или само излет). Пале су колевка државности Републике Српске и њено важно политичко и културно средиште које привлачи традицији верне посетиоце. Суштински, за туризам општине Пале најзначајнији су следећи тржишни сегменти:

Поклоник скијања - Тржишна ниша у којој се креће највећи број туриста који посећују општину Пале, налазе се поклоници зимских спортова, махом алпског скијања и snowboarding-а на уређеним стазама. Значајно их је мање из сегмента скијашког трчања и турног скијања, ходања на крпљама и слично који су од већег значаја за рурални туризам, јер радо одседају управо на приватним сеоским газдинствима (ван великих хотелских комплекса).

Поклоник скијања на уређеним стазама је размажен, жељан да буде виђен, тражи све услове које има и код куће и више – сјајну забаву без много кретања, све погодности града, посебно јаку интернет мрежу, бројне угоститељске објекте на самој стази, али на планини и сл. и много троши. Његов колега по скијама, поклоник турног скијања је побуњеник, тражи осаму, изазов, доказивање себи самом, борбу са природом и бескрајну тишину. Ретко долази у већим групама - воли мали тим њему сличних и дискретног домаћина. Опремљен је за сналажење у природи, добро информисан и самосталан, вољан да преноћи у склоништу, бивакује и троши мало.

Грађанин жељан здравог живота - Носталгична особа из града осећа да је у селу спас од стреса и загађења и извор здравог живота – место за “reset”- „повратак на фабричко подешавање“. Он је рођен у граду, средњих је година и нема више баке на селу, али жели поново да ужива у свему чега се сећа из детињства. Нема превише времена, али има довољно новца и жели да ужива што више, јер није у стању да се одлучи да напусти град и тешко стечену позицију у дрзштву, али не жели да се одрекне мобилности. Он се радује свежој храни и зимници коју може да купи од домаћина и носи их радо у град да се похвали пријатељима. Такође често учествује у припреми хране (на пример, у припреми роштиља, јагањаца на ражњу). За њега је боравак у малом живом сеоском домаћинству најбоља опција, како би могао да се осећа и умеша се у његов живот и заборави свој. Своја искуства воли да подели са породицом, али како они често не деле исти ентузијазам за село са њим, потребни су му и Интернет и ТВ и било која друга забава за његову децу коју је било тешко повести ако не обећа да тамо негде постоји и WI-FI.

Становник великог града не оклева да проведе своје време учећи традиционалне вештине за припрему зимских залиха хране за своју породицу, радо ће да пече ракију или учествује у свињокољу. Он има за потребу да живи успомене из детињства, потребан му је квалитетан и удобан смештај, али ужива и у спавању на сену, мужи крава, чувању оваца. У годинама пандемије оваквих је гостију све више, а број ће и убудуће расти, како се путовања викендом, уместо само током годишњег одмора, буде уврежавало у навикама Балканца.

Носталгични гастарбајтер - Долазећи из иностранства, овде је на кратко, само да посети преосталу породицу, помогне око посла, поправи стару кућу, оде у лов или на пецање... и смири душу. Вероватно још увек има кућу у којој може да преспава, али тражи место где се припрема традиционална храна, јер за њену припрему нема времена. Трага за аутентичним местом које подсећа на прошла времена. Храна коју жели може бити и једноставна, докле год је традиционална и од локалних сировина, јер модерну храну презире када је „код куће“. Његово/њено време је драгоцено, требало би да се врати што пре. Носталгични гастарбајтер ће на крају свог боравка неизоставно тражити локални производ, који ће понети остатку породице у иностранству. Квалитетна понуда традиционалне хране у локалним сеоским ресторанима и колибама најатрактивнија је за туристе у овој тржишној ниши.

Ратни ветеран - Он је у региону да прослави годишњицу својих битака, да посети гробове својих пријатеља у борбама, да се сретне са преживелима, да подучава младе, да посети линију фронта, место победе, спасавања... Долази организован у групи коју често дочекују локална удружења или појединци. Имају мале захтеве - треба им мало хране, смештаја и превоза, цвећа, свећа, ретко забаве.

Запослени под стресом - Долази у тиму, са колегама. Они би да шишају овце, иако их се плаше; учествовали би у припреми хране, али су против убијања животиња (можда питу да

савију или уберу печурку иако се плаше да је поједу), забављали би се у селу, али спавали у граду (у хотелу са бар 4 звездице и базеном, џакузијем). Воле да добро једу, али су на дијетама, па имају посебне захтеве ... желе да се друже, али само на кратко. Запослени су у великим градским компанијама, банкама, страним компанијама ... раде за добре плате, али овај „*team building*“ плаћа фирма, па су ту јер морају, често суздржано избирљиви, па и нервозни троше само оно што им се пружи. Потребна им је опрема, анимација и добра организација, а вредни су улагања у адреналинске паркове, „*paint ball*“ полигоне, понекад и квадове (у везији окупљања „*executives*“). Овај туристички производ мора да укључује понуду смештаја у урбаним центрима регије, али може успешно да продаје храну и активности у руралном окружењу.

Рекреативац - Регија, посебно романијски део, традиционално прима госте из околних градова који се рекреирају махом преко викенда и поподне током летњег периода. Ова понуда је концентрисана око тзв. етно села, ресторана и приватних апартмана, а зими ски центара. Да ли ће гост рекреативац у зимској сезони уопште боравити у свом хотелу и на скијалишту или ће се одлучити за повратак кући, у великој мери зависи од одржавања локалне инфраструктуре, цена и попуњености капацитета. У зимском периоду шанса да се рекреативац из оближњег града задржи на ноћењу са барем доручком је мала. Са пандемијом се интерес ових туриста повећава, посебно када су у питању индивидуални смештаји у објектима ван хотелских комплекса и агротуризму.

Пензионер - Старији грађани уживају у руралној традицији и миру, али су све захтевнији у погледу здравствених и „*wellness*“ садржаја и активности и траже виши стандард смештаја. Село са својом мирном атмосфером идеално је место за пензионере. Добри услови за превоз и развијене локалне услуге главни су предуслови. Понуда путовања у села за старије људе мора бити присутна у великим градовима, пензионерским клубовима и другим местима окупљања, јер стари ретко поседују вештине претраживања интернета. Међутим, активности које промовишу агротуризам на овом тржишту су ретке, па се потенцијални гост из овог сегмента олако препушта регионима који нуде бањски или културни екскурзиони туризам.

Слављеник - Локалне прославе рођендана, диплома и сличних догађаја, у градовима имају алтернативе у локалним ресторанима, кафићима, пицеријама и сличним објектима. У мањим градовима се још увек држи до традиције домаћих прослава, али и овде слављеници се тражи нешто ново и другачије, а они који то могу своје госте воде на излетишта места за дегустацију, винарије, подруме... Агротуризам може много да понуди, као и ресторани поред река и изворишта и слично, и овакве понуде у региону има али у малом броју.

Друштво на пикнику - Интересовање за викенд пикнике са припремом хране, дружењем и активностима у природи традиција је локалног градског становништва у региону. Све већа појава пожара на многим атрактивним локацијама, међутим, чини отворену ватру непожељном. осим ако се на атрактивним локацијама успоставе контролисана места опремљена за излете и оно адекватно наплати. Нове могућности за развој ове локалне туристичке активности и валоризацију локалних производа могуће су ако на оваквим локацијама буду успостављене мале зелене пијаце.

Пословни гост градског хотела - Невероватно је у којој мери гост у региону остаје неанимиран да оставља део дневнице на локалу. Поред ноћења и стандардних obroка, особи која је на пример на службеном путовању (пословни туриста) у региону неће бити понуђено ништа више од обичног кафића. Он у локалном хотелу не може добити информацију о понуди сеоског ресторана или руралног туризма, јер ће то власник хотела вероватно видети као конкуренцију. Локални производ током свог боравка у региону тешко може срести у понуди, а још мање информацију о месту на коме га може купити директно од фармера.

Породица са малом децом - Популарност сеоског туризма за породице варира. У неким земљама су породице традиционално најчешћи гости у селима. Породице су свесне квалитета и цене, захтевају добар смештај и прави баланс између сигурности и забаве. Овај сегмент се може поделити према узрасту деце. Породице са врло малом децом имају тенденцију да уживају у руралним областима, али имају посебне потребе везане за квалитет објеката и разноликост понуде.

Гастро туриста, љубитељ добре капљице и поклоник „сеоског“ хедонизма - У последњих десет година забележен је значајан пораст потражње за бициклизмом, шетњом и рекреацијом у селу, и ове активности су често главни циљ посете, међутим све је више и оних којима је физички и ментални хедонизам основни мотив за посету селима. То често укључује истовремено и гастрономију, фолклор итд. Масовна промоција гастрономије у медијима иде у корист јачању интереса традиционалне гастрономије и добробити на селу. Гастрономска понуда, међутим, више није само за људе који уживају у јелу, већ и за оне који воле да је припремају, уче локалне традиције и вежбају нове вештине. Традиције прехране у региону садрже драгоцене рецепте колико и ритуали повезани са припремом, послуживањем, навикама и обичајима који су привлачни туристима који уживају у руралном животу уопште. Ова нова маркетиншка ниша користи многим медијским промоцијама са куварима, разним догађајима итд.

Ловац - Дивљина и њена разноликост, атрактивна ловишта, знање и искуство ловачких радника и ловаца овог краја привлаче интересовање ловачке заједнице из региона Западног Балкана. Лов на трофеје у ловном туризму је вишеструко профитабилна активност, потражња за овом врстом лова је велика. Повезивање ових активности са агротуризмом може донети огромну корист руралним заједницама у региону. Постоји озбиљна шанса да би се приход могао брзо повећати од лова дивљачи онолико колико су добро организоване пратеће активности, од смештаја, превоза, изнајмљивања услуга, неге паса, поправке оружја и опреме итд.

Риболовац - Чини се да се риболовац, као потенцијални гост, као и сегмент туризма којем припада, слабо користи, иако има потенцијал да се развије у озбиљну грану локалног туризма. Треба подстицати стратешку сарадњу између туризма, рибарства и водопривреде.

Бициклиста и бајкер - Захваљујући солидној путној мрежи и макадам путевима на чврстој подлози и природним лепотама планина, подручје је изузетно атрактивно за бициклисте и мотоциклисте. О томе сведоче бројни догађаји у региону који окупљају и бициклисте и мотоциклисте, чија је вожња у Европи забрањена у планинама.

Планинар - Огромно је интересовање планинарске популације за регион. Динариди су једно од најатрактивнијих одредишта за планинаре у региону, па и шире, а планинари долазе из остатка БиХ, балканског региона, Европе, па чак и широм света. *Via Dinarica* им је најатрактивнија атракција у БиХ, па је укључење у мрежу путева кључно за даљу експанзију ове врсте туризма. Планинари из региона нису велики потрошачи, али је ово је једина врста масовног туризма која ретко оставља последице на животну средину, па је свакако пожељна. Потрошња се може и повећати, ако се у мрежи понуде планинарским друштвима укључе и бројни ловачки и риболовачки домови и сеоска газдинства регистрована за угоститељске и туристичке услуге. Највећи потенцијал је свакако нова *Via Ferrata* на Романији, али су и обележене планинарске стазе довољно атрактивне.

Спелеолог и алпиниста - Регија је једна од најпривлачнијих области за спелео туризам колико и за пењање по стенама. Иако су планински ланци углавном доступни уз помоћ упућених водича, већина пећина је још увек неприступачно за туристичке посете. Будући да нису у великој мери искоришћени, оне привлаче интересовање професионалаца и научника. Док се неке пећине не отворе за туристичке посете, треба нагласити научни и истраживачки туризам.

Спортиста на припремама - Клубове тимских спортова често привлачи регион због своје надморске висине и повољне климе за припрему спортиста. У региону припрему спортских тимова организују већи хотели, али су укључени и локални клубови.

Традиционалиста, верник и поклоник - Регија је важно средиште културе и духовности Срба у Босни и Херцеговини, и у том смислу и урбане и руралне средине општине Пале привлачи велики број гостију, верника и уметника који посећују најважније објекте и културна дешавања у региону. Нарочито велики број посетилаца долази на манифестације везана за славе. Религијски и културни туризам међутим још увек није развијен да се искористи велико интересовање потенцијалних гостију из ове тржишне нише, већ се гости смештају код родбине и пријатеља. Потрошња у гастрономији и директном маркетингу на свакој од манифестација је значајна. Ова тржишна ниша се сјајно уклапа са *edutainment* за децу, али у том сегменту није искоришћена. У прошлости је било објеката које су користили извиђачи, студенти, а чијим би обнављањем била створена добра основа за одржавање нпр. духовних вежби или културних радионица за децу и младе.

Пасионирани фотограф - Пејзажна разноликост, атрактиван геодиверзитет и биоразноликост региона привлаче бројне страствене фотографе. Коришћење потенцијала за привлачење фотографа и сниматеља није правилно искоришћено у корист локалног становништва и његова туристичка понуда није обликована да одговара потребама ове тржишне нише. Рурална подручја су савршена за разне ликовне уметности и вајарске колоније, а њихови учесници су потенцијално добри гости и потрошачи агро-туристичке понуде.

Истраживач - Велик интерес за овај простор постоји у истраживачкој заједници, посебно у делу који се бави красом, али и ботаником и др. Без обзира да ли само сакупља биљке за хербаријум за дипломски рад, бави се озбиљним ископавањима на археолошким налазиштима или трага за новим каналима у пећинама, истраживачу је потребна ноћ ван града, храна и водич, а често и локални превоз. Одговара им агротуризам, кампови такође. Заштитници природе, научне и образовне институције, имали би користи од успостављања партнерства са локалним заједницама у обезбеђивању логистике за теренски рад и вежбе у природи, научна истраживање и слично гостујућим академцима, као и са туристичким агенцијама за које би ово могао бити нови туристички производ. Регија обилује предметима (како природним, тако и културним) од интереса за истраживаче.

Посматрач природе - Регион није међународно познат и признат по свом биодиверзитету. Њему тек предстоји препознавање на националном нивоу појединих делова територије (Јахорина, Требевић и др.), као и представљање овдашњих потенцијала различитим организацијама и појединцима који се баве посматрањем дивљег света. Осим смештаја и хране, овим туристима су потребна различита превозна средства, посматрачки објекти и опрема. Он ужива у сеоском окружењу и смештају ван великих хотела и урбаних области. У извесној мери одговара му и да се придружи ловцима у надзору ловишта, све до тренутка у коме се дешава одстрел, али му друштво ловних радника у професионалном смислу одговара. Регија нема изразите потенцијале за посматрање птица, за које у свету постоји низ специјализованих организација, па чак и агенција, али може понудити посматрање вукова и медведа, дивљачи која је у Европи готово нестала. У лајт верзији за тржишну нишу породице са децом, и посматрање срнеће дивљачи би било довољно интересантно с обзиром на изузетну активност простора на којима се налазе њихова станишта (нпр. Госина, Романија и др.).

Излетник на екскурзији - Излети могу отворити нову нишу за сеоски туризам, али и за директну продају домаћих производа, пласман хране кроз угоститељство или пак логистиком за излетнике на отвореном кроз обезбеђење хране, анимације, разноврсних обилазака, јахања итд. У општини Пале постоји велики број локација које су интересантне за разноврсне екскурзије, посебно за децу школског узраста (посета пећини Орловачи нпр.). Велики број локација међутим још није погодан за овакву врсту гостију и то првенствено зато што су неуређене и небезбедне, разбацане по терену са лошим приступом (археолошки локалитети, остаци старих грађевина, стећци, засеоци са традиционалним сточарством,

пећински комплекси, кањони итд.), што не одговара прописаним стандардима за школске екскурзије. Ово тржиште је прилично широко, али има посебне захтеве за квалитетан смештај и пратеће понуде, као и организацију времена које гости проводе на дестинацији, обезбеђење, здравствену подршку итд., а подразумева озбиљну сарадњу између јавног и приватног сектора.

Пале имају бројне потенцијале који су згуснути на релативно малом простору. Већи број доступних туристичких атракција за сада подржавају само активности ентузијастичних појединаца, али управо то указују да оне могу постати атрактивни туристички производи за шири круг корисника. Када постану доступни кроз туристичку понуду, они ће имати могућност продора и на нова тржишта. Иако мала, она су управо та која су пожељна због своје природе и малог обима. Првенствено би се ови производи могли појавити у сегменту авантуристичког туризма и културног туризма.

5.6 Кључне тачке развоја руралног туризма у општини Пале укратко

Шта обично недостаје, нису нове идеје, већ воља да се оне реализују.

Сет Голдин

Све туристичке стратегије и планови, па и ова, не образлажу само политике тела које их доноси, већ теже да утичу позитивно на убрзано доношење одлука у заједници и покретање акције. Истовремено, оне повратно обезбеђују сиже усаглашених приоритета и путева за достизање заједнички дефинисаних циљева, пружаоцима услуга и другим заинтересованим странама у туризму које су учествовале у њеном доношењу. Делимично, ове акције могу бити стимулисане путем инструмената и прописа који су већ актуелни, па се стратегије развоја туризма редовно усаглашавају са постојећим кровним, махом опште развојним, али и другим секторским стратегијама од значаја за локалну заједницу; у овом случају усаглашавање је направљено првенствено са стратегијом развоја села на општинском и државном нивоу, као и стратегијама заштите животне средине, развоја инфраструктуре, стратегијама образовања, очувања културног наслеђа и сл. У процеси ревизија или доношења нових верзија ових стратегија, доносилац туристичке стратегије активно учествује, настојећи да кроз њих провуче своје интересе и обезбеди њихов потпунији успех. Држећи се аргументације коју је и сам следио, он на тај начин изражава потребу свих стејхолдера из свог сектора да се власти на свим нивоима и у свим секторима од значаја позабаве унапређењима, које ће омогућити реализацију стратешких опредељења у туризму.

У случају стратегије руралног туризма Пала, будући да је као развојни приступ одабран територијални (*area based*) приступ, уместо секторског и интегрални развој целог вредносног ланца руралног туризма, кључно је надоградити и ускладити и регулативу која се односи на сваки његов сегмент. То се пре свега односи на несметани развој јавно-приватних партнерстава, како би се обезбедило потпуније коришћење свих расположивих ресурса на његовој територији, а затим и развој снабдевачких ланаца и обезбеђење потпуне интеракције између снабдевања и тржишта у руралном туризму. У том смислу низ акција је потребан на институционалном нивоу, који би ову интеракцију уоквирио на најбољи могући начин и обезбедио подршку развоју појединих сегмената ланца, као нпр, повезивање регистара у туризму и регистра пољопривредних газдинстава у циљу обезбеђења финансијске подршке породичним пољопривредним газдинствима из фондова за рурални развој, регулисање шумарства и ловства на начин који омогућава проток производа и услуга и њихово повезивање са развојем малог сеоског газдинства у смислу коришћења шумских и ловних ресурса у руралном туризму, дерогације у области безбедности хране за мале произвођаче и прерађиваче и регулисање директне продаје и сл.

За одрживи развој руралног туризма потребна је законска регулатива која не само да истовремено штити интересе пружаоца услуга и госта, већ га и фаворизује у односу на друге

економске активности, стављајући, бар у почетку његовог развоја, нагласак на обезбеђење неопходних услова за његов развој. За Пале је кључно да се општинске развојне стратегије и њихов фокус помери на рурални туризам као осовину развоја њеног руралног подручја, а већина осталих сектора ставе у функцију његовог развоја, да би се рурални туризам уопште покренуо. Нпр. приоритети у развоју инфраструктуре се морају померити на сеоске заједнице и локације које имају амбиције (и услове) да развију рурални туризам у периоду важења стратегије. При томе даљи избор приоритета за интервенције/подршку мора тежити обезбеђењу користи ширем локалном руралном окружењу и становништву које је дефакто у највећој потреби.

Стратегија руралног туризма, након што обезбеди аргументе за избор решења и сама решења, треба да обезбеди и основне смернице за превођење усвојене политике развоја туристичке делатности у акцију. У складу са околностима и зрелости сектора руралног туризма на подручју општине Пале, ова стратегија је израђена да обухвати период од наредних 5 година (2002-2007) у којој рурални туризам треба да се покрене са практично мртве тачке. Стратегију треба да следе акциони планови који утврђују годишње активности и распоређују задатке и ресурсе. Стратегија се заснива на доказима и информише о детаљима спроведеног истраживања, процене и консултација (садржани у ситуационој анализи), а затим и избор праваца и стратегије развоја.

У овом поглављу су сумирани кључни елементи за њено испуњење, који су валидирани кроз партиципативни рад. Они проистичу из закључака спроведеног процеса и у суштини су основа за акционо планирање, односно служе да преведу план у реализацију у периоду важења стратегије. Препоручљиви период за планирање је онај који је усвојен у систему планирања буџета општине, будући да се као основни извор финансијске подршке за реализацију ове стратегије види општина Пале.

Основу избора кључних тачака развоја руралног туризма у општини Пале чине одредења да будуће акције буду економски оправдане, да обезбеде просперитет локалних сеоских заједница уз пуну равноправност њених чланова у коришћењу користи, посебно у погледу омогућавања квалитетног запослења. Оне представљају пут за испуњење очекивања гостију, али омогућавају и локалну контролу и добробит локалних заједница, дајући им шансу да сами бирају и управљају акцијама. Оне су и контролне тачке на путу до ресурсне ефикасности и очувања животне средине, дакле, јасно трасирају пут ка еколошкој, економској и друштвеној одрживости будућег руралног туризма.

Кључне тачке су нека врста звезде водиле која наглашава достигнућа којима се тежи (представљају ланац резултата), а која уоквирују оквирни акциони план, у коме су дефинисане улоге и одговорности различитих заинтересованих страна, временски оквири, индикативни буџети, смернице за праћење, и критеријуми за оцењивање успеха. При томе у листи предвиђених акција, у амбијенту ограничености ресурса: финансијских, људских, временских, фокус је задржан на оним иницијативама које ће имати најјачи утицај на постизање резултата у дефинисаном временском оквиру.

Будући да су резултати акције најбоља легитимација за даље финансирање, што наглашава важност мерљивости промена, оквирне акције одабране за финансирање из општинског буџета су оне које имају ову карактеристику. Потребне акције које имају квалитативни ефекат излистане су у сегменту кофинансирања између корисника – пружаоца услуга у руралном туризму и општинских стручних тела – Туристичка организација општине Пале, које су задужене за техничку помоћ уз ангажовање спољне експертизе у програмима едукације који могу имати различите изворе финансирања, пре свега донаторске. Уместо набрајања потенцијала, иницијатива, програма и активности, као и свака друга добро артикулисана стратегија развоја руралног туризма, и ова говори о исходима које територија општине Пале или њене микро туристичке руралне дестинације планирају да постигну.

Табела 3. Ланац резултата (кључне тачке развоја), оквирни акциони план за спровођење стратегије развоја руралног туризма у општини Пале

Акција	Одговорност за спровођење	Временски оквири	Извор финансирања	Смернице за праћење	Критеријуми за оцењивање успеха
Устројавање детаљне базе потенцијала руралног туризма ¹⁶³	ТО	До краја 2022	Општина Донатори	Формирање књиге личних карата села	Број укључених газдинстава и сеоских заједница
Процена капацитета простора (ресурси за снабдевање и збрињавање отпада на дуге стазе)	ТО, Општина и Јавно комунално предузеће	До краја 2022	Општина Донатори	Академска студија	Укључена територија
Јачање синергије у руралним заједницама и изградња партнерстава за локални развој ¹⁶⁴	МЗ и ТО	Континуелно	Општина Донатори	Успостављање локалне акционе групе или укључење у суседну	Покренуте активности стратешког и акционог планирања у ЛАГ или укључење својих у постојећи
Формирање руралне туристичке заједнице ¹⁶⁵	ТО и предузетници у руралном туризму	До краја 2026	Предузетници Општина	Дигитална платформа/друштвене мреже	Број укључених у односу на број регистрованих
Развој руралне туристичке понуде ¹⁶⁶	ТО и предузетници у руралном туризму	Континуелно	ТО Општина	База понуде на сајту ТО Пале. Анкете са понуђачима, са гостима, на друштвеним мрежама	Број понуда у односу на одабране производе у стратегији
Развоју кратких снабдевачких ланаца ¹⁶⁷	ТО и локална партнерства	Континуелно	Општина Снабдевачи (пољопривреда, ловство, шумарство, занатство и сл.	Стално праћење понуде и потражње преко специјално креираног портала и кроз периодичне годишње упитнике	Број укључених снабдевача и локалних производа у понуди РТ
Изградњи и поправка путне и комуналне инфраструктуре; изградња туристичке инфраструктуре	Општина	Континуелно	Локална заједница кроз самодоприносе Општина РС	Сарадња са секторима за комуналне и инфраструктурне послове у Општини Пале	Км путева Број укључених домаћинстава на комунални систем
Акција	Одговорност за спровођење	Временски оквири	Извор финансирања	Смернице за праћење	Критеријуми за оцењивање успеха
Увођењу стандарда безбедности хране у рурални туризам и ловство, изградња и	Локалне и државне инспекцијске службе	До краја 2023	Јавно-приватно партнерство. Ловачка друштва, предузеће „Шуме	Сарадња са надлежним министарствима	Територијална покривеност и проценат и број производа који су

¹⁶³ Мапирање сеоских газдинстава спремних да се укључе у РТ, процена људских и материјалних потенцијала у селима и снимање потреба у појединачним селима

¹⁶⁴ Укључујући и суседне општине са заједницама чији су интереси слични или комплементарни са туристичким амбицијама села општине Пале

¹⁶⁵ ради успостављања хоризонталне координације, усаглашавања, сарадње и међусобне подршке између предузетника у сеоском туризму

¹⁶⁶ Базиране на партнерствима свих врста која укључује интегрисану понуду смештаја, исхране и активности

¹⁶⁷ кроз партнерство посленика из локалне пољопривредне производње, сакупљачке привреде/шумарства, ловства и рибарства)

опремање потребн. објеката ¹⁶⁸			РС“, локални предузетници		системом покривени
Осмишљавање, промоција и маркетинг комплетних туристичких пакета	ТО Пале и локална заједница, предузетници у руралном туризму	Континуелно	Општина Пале	Праћење на сопственом порталу Реакције на друштвеним мрежама	Број гостију и дана боравка; попуњеност капацитета
Пружена квалитетна и јака подршка туристима који долазе у рурална подручја ¹⁶⁹	ТО Пале Локална партнерства Водичка служба	До краја 2022	Општина Пале	Анкете са туристима	Оцена задовољства услугама
Обезбеђена активна континуална информативно-техничка помоћ за развој и промоцију ¹⁷⁰	ТО Пале	До краја 2021	Општина Пале	Анкете са пружаоцима услуга и потенцијалним туристима на друштвеним мрежама	Оцена задовољства услугама
Формирање фонда за рурални туризам ¹⁷¹	Општина Пале	До краја 2021	Општина Пале	Проценат издвојених средстава/ остварени приходи од туризма.	Број корисника. % успешности апликаната
Успостављање пројектног центра ¹⁷²	ТО	До краја 2021	Општина Пале Донаторски пројекти	Пропраћени конкурси Покривеност конкурса апликантима са територије Пала	Број успешних апликација у односу на укупне
Успостављање система за мониторинг укључених газдинстава и снабдевача ¹⁷³ .	ТО	Континуелно	Општински буџет	Годишња обнова уписа у регистар праћена анкетирањем	Број укључених
Берза понуде производа и услуга за снабдевање вредносног ланца руралног турзма ¹⁷⁴	ТО Предузетници НГО Факултети	Крај 2024	Општина Предузетници	Периодично анкетирање чланова берзе	Број понуда услуга и врста услуга
Формирање општинског савета за рурални развој са секцијом за рурални туризам. ¹⁷⁵	Сектор привреде у Општини Пале	Континуелно	Општински буџет	Записници и одлуке	Број разматраних тема и донесених решења и одлука
Акција	Одговорност за спровођење	Временски оквири	Извор финансирања	Смернице за праћење	Критеријуми за оцењивање успеха
Оспособљавање појединаца за организацију пружања услуга,	ТО Пале Факултети НВО	Редовно за стицање лиценци Ad-hoc за	Општински буџет	Праћење потражње (потреба) и спроведених обука	Нрој учесника у обукама

¹⁶⁸ За обраду и дистрибуционог система за месо дивљачи, гљиве и дивље плодове у партнерству између управљача ресурса и локалних заједница

¹⁶⁹ Промоција код посетиоца зимског центра, летње понуде кроз сарадњу са Олимпијским центром и приватним смештајним капацитетима, рецептивним туристичким агенцијама; Изградња инфо центра у Палама и визиторског центра код пећине Орловача

¹⁷⁰ Успостављање општинског система за регистрацију подузетника у руралном туризму (веза са АПИФ и Регистром пољопривредних газдинстава).

¹⁷¹ са довољно великим финансијским средстава за подршку, као и учешћа у инвестицијама. Заузимање за дорегулацију недостајућих сегмената националног система и увођење квалитетних мера подршке из националног фонда за рурални развој РС и Предприступне помоћи ЕУ (ИПАРД оса 3

¹⁷² Виртуелн и центар са пулом експерата (Универзитет, физичка лица И НВО / општинска + донатори). Група за писање пројеката, техничку подршку за тражење средстава и реализација пројеката

¹⁷³ Непрестано праћење имплементације стратегије и акционо планирање и редовно унапређивање стратегије

¹⁷⁴ Активирање понуђача услуга и система подршке у цивилном и јавном сектору

¹⁷⁵ Фасилитирање интеракција пословних људи, локалног руководства и надлежних министарстава

водичке службе и сл.; обука о партнерствима		унапређење знања Систем устројити до истека важности стратегије			
Јавно заговарање у циљу постизања широке подршке заједнице руралном туризму.	ТО Пале	Континуелно	Општински буџет	Пратити реакције на друштвеним мрежама; спроводити анкете	Утисци туриста о локалној заједници. Број ексцесних ситуација и конфликта

Јачање синергије у руралним заједницама и изградња партнерстава за локални развој

Резултати многих истраживања у свету, још почетком 21. века су потврдили значај учешћа сеоских заједница у развоју руралног туризма. Истраживања су такође јасно показала да развој руралног туризма и руралног предузетништва у целини, не могу да функционишу без учешћа и сарадње привредника који су директно и индиректно укључени у туристичке вредносне ланце и њихово снабдевање, као и подршке јавног и цивилног сектора. Дакле, нико не оспорава значај појединачних иницијатива, као ни спољну подршку, али је за ову врсту туризма неопходна укљученост целе сеоске заједнице. У областима у којима је снага породичног сеоског газдинства, као основе развоја руралног туризма слаба, а кратки снабдевачки ланци урушени, као што је то случај са општином Пале, ово је предуслов без кога не треба рачунати на брз, па можда ни било какав успех. Разлози су разноврсни. Тако, на пример, као и у случају пољопривреде, појединац у селу може добити техничку помоћ за развој неког аспекта туризма, али је она јефтинија ако је потражи заједница. Са друге стране једно развијено туристичко сеоско газдинство не може постићи успех уколико животна средина у којој се налази није очувана, села уређена, а приступна инфраструктура квалитетна. Функционисање локалне заједнице кључно и за добијање финансијске подршке за туризам. Рецимо, финансирање јавне инфраструктуре, која је предуслов за развој туризма у целини, повезано је са подршком локалних самоуправа, али и способности заједнице да се организује и обезбеди сопствено учешће како би уздигла решавање свог проблема на листи приоритета је кључно.

Дакле, рурални туризам зависи од успешности заједнице, а не појединца. Једна "успешна" сеоска заједница у руралном туризму се може дефинисати као туристичка дестинација која је успоставила ефикасну инфраструктуру за подршку развоју туризма. "Неуспешна" је, пак она, која поседује мноштво природних и културних ресурса потребних за развој руралног туризма, али без економске, политичке и инфраструктурне подршке у заједници неопходне за развој туризма. Као дестинација руралног туризма, села општине Пале су, до сада, спадала у неуспешне руралне заједнице, без обзира на постојање појединачних примера добре праксе (малог обима).

Финансирање Развој руралног туризма у Републици Српској финансира се путем пројеката прекограничне сарадње и појединих пројеката у које су поједине општине у БиХ веома активно укључене, док су Пале махом остало у запећку, захваљујући својој позицији ближој центру државе, али очито и из других, мање познатих разлога. Финансирани пројекти нису увек имали дуготрајни ефекат у области развоја руралног туризма. Крени-стани ефекат је познат додуше са ширих простора Балкана и последица је лоших пракси у дисеминацији резултата пројекта, као и не преузимању власништва над резултатима, који су често доводили и сјајне пројектне резултате до нестајања након окончања пројектних активности. Уколико се жели брз развој руралног туризма, општина Пале не треба да чека ни националне ни предприступне фондове, већ треба да приступи формирању сопствене мере за развој руралног туризма, а у приоритете свих осталих сектора треба да угради интервенције у зонама приоритетних микродестинација, на локацијама главних атрактора и фактора развоја руралног туризма (Јахоринска – долина Праче и Романијска – долина Мокрањске Милџацке).

Одговорност за развој Првенствену одговорност за развој руралног туризма на подручју општине Пале има сама Општина. Техничких функција за подршку развоју руралног туризма, мониторинг и друго делегирани су Туристичкој организацији општине Пале. Одговорност ће са развојем неопходних локалних јавно-приватних партнерства у сегменту планирања и спровођења акција са група појединаца, невладиних организација и других заинтересованих страна морати да пређе на институционализовану локалну акциону групу или туристичку заједницу, већ како пружаоци услуга одлуче. Прва је препоручљивија јер не затвара јавно-приватно партнерство у секторске оквире, што је за рурални туризам важно. Велики број квалитетних и талентованих људи за туризам у региону, како у локалним властима, владином и невладином сектору, тако и у пословном сектору, постоји али се не баве развојем туризма или се појединачно труде да дају свој допринос без истинске, дугорочне подршке и координације. Потребна је хитно ангажовање општинских власти како би се ови људи окупили и пружила им се институционална подршка у оквиру јавно-приватних партнерстава, да могу управљати дестинацијом ако постоји политички консензус. Формирање и развој ТО у општини Пале изузетно је повољан развој ситуације, али ТО општине Пале мора расти да би обезбедило све услуге које су у реализацији ове стратегије неопходне.

Људски ресурси Људски ресурси за рурални туризам у селима Пала су ограничени и постоји оправдан страх да они неће бити довољни за његов бурни развој. Са друге стране, неискоришћених људских ресурса има у урбаном делу општине. Како урбани и рурални простор Пала дефакто није грубо омеђен¹⁷⁶, развој руралног туризма у општини Пале може и треба да рачуна на људске ресурсе са целе своје територије. У овом тренутку не постоје истраживања која би дала прецизне податке о томе колико је малих сеоских газдинстава која би, уз обезбеђење неке врсте помоћи, била заинтересована за рурални туризам, нити је познато које ресурсе су спремна да ставе у његову службу. *Ad hoc* теренска истраживања која су спроведена при изради ситуационе анализе за ову стратегију, указала су на чињеницу да извесни степен ентузијазма, талента и проактивности у смислу развоја руралног туризма постоји код значајног броја младих, као и појединаца средњих година у општини Пале. По правилу су то они који имају газдинства у селима, али живе или раде у граду па се непрестано крећу између њих. Чини се да су управо они ти који могу да поведу развој руралног туризма у општини Пале и то без обзира да ли имају запослење или су без њега остали. Ово стога јер је чињеница и да је мало оних који живе у селима и одржавају сеоска газдинства, а који су се одлучили да покрену нови бизнис, чак и када у свом окружењу имају примере за то и имају вишак простора.

Пасивност у погледу унапређења економије породичних газдинстава често потиче од страха који, пак, извире из немогућности квалитетне самопроцене ресурса и непознавања тржишта, као и неуспеха на тржишту примарних пољопривредних производа, који је и главни разлог напуштања села. Препреку чини и слаба едукованост у погледу познавања начина за унапређење организације пословања примарног сектора и непоседовање вештина за његову надоградњу. Иако је приметан посебан таленат за услужне делатности, а честа су и искуства стечена у угоститељству и туризму у ски центру и урбаном делу општине, она нису довољна да би се покренуо сопствени бизнис, односно направио квалитетни искорак ка увођењу туристичке делатности на свом газдинству.

Општа депресија, која је додатно потенцирана повлачењем младих у урбане центре, чини да се становници многих села задовољавају околностима у којима могу да пласирају своје производе код суседа који се бави туризмом, док сами не разматрају никакве промене. Други, пак, услед несигурности пласмана одустају од активне производње хране, што угрожава развој руралног туризма због немогућности обезбеђења аутентичне локалне хране

¹⁷⁶ Видети: Mutabdzija, G. (2016). Sarajevo-Romanija region: a fluid space between the rural and urban, *European Countryside*, 3, p. 296-303.

кроз кратке снабдевачке ланце који чине основу сваког успешног руралног туризма. Тиме се губи повољан моменат заинтересованости урбаног становништва да активира своје потенцијале у селима, осим у случајевима када пружаоци услуга који су повратници из градова покрећу своју производњу хране. То пак условљава потребу да се у села врате за стално, за шта је неопходна подршка, које за сада нема.

Едукација је неопходна, јер само едуковани туристички радници могу на прави начин да управљају дестинацијама, помогну развоју туристичке понуде и имају способност да утичу на све аспекте заштите и одрживог коришћења ресурса на који се туристичка понуда ослања. Панел стејхолдера окупљених у радној групи дефинисао је потребу за едукацијом и нагласио да она не захтева велика финансијска средства. Када говоримо о оспособљавању и едукацији она се свакако односи на све нивое заинтересованих страна, па чак и саме туристе.

Удружења као што су еколошка, спелеолошка, планинарска, која су дефинисана као један од кључних фактора за развој руралног туризма на Палама, осим несумњивих потенцијала за обезбеђење садржаја анимације и вођења разноврсних туристичких тура имају капацитет да кроз предавања, манифестације, радионице и дјелатности које обављају утичу на свест становништва о значају квалитетне животне средине, што је сходно анализи ризика од неизмерног значаја за развој, али и очување ресурса на који се тај развој ослања. Дакле, цивилни сектор има потребу за подизање сопствених капацитета, као и капацитета за рад на подизању капацитета осталих актера у развоју руралног туризма. Овде су побројане само неке области едукације и оспособљавања кадра које су идентификоване као хитно потребне у периоду важења стратегије, да би се омогућило потпуно активирање и повезивање природних фактора и атрактора на просторима општине Пале са развојем руралног туризма. Тичу се авантуристичког туризма, односно адреналинских активности (спелеологија, алпинизам, сналажење у природи, брдски бициклизам), а циљају обуке водича у области пећинарења, планинарења и стаза здравља, као и формирање ренџерске службе и њихово оспособљавање за континуелну активности трасирања, маркирања, опремања и одржавања стаза, мониторинг и заштиту дестинација.

Подизање капацитета људских ресурса идеално би се спроводила на начин сталне, институционално подржане и верификоване интеракције јавног и цивилног сектора, у коме би кроз провођење конкретних развојних акција у допуни и развоју туристичких садржаја цивилни сектор добио прилику да гради кадрове који ће касније јавни сектор моћи да регрутује за сталне послове на дестинацији, а јавни сектор гради физичке капацитете за побољшање понуде и истовремено има материјалну базу за функционисање својих проширених сервиса. Овде се првенствено мисли на већ започете активности око рекогностирања и стављања у туристичку функцију пећина - извор Мокрањске Миљацке, Омладинска, Новакова итд., затим проширење мреже стаза здравља, планинарских и бициклистичких стаза, смерова за пењање, али и инфраструктуре за алпинизам и спелеообуку (кампови за спелеологе, алпинисте, планинаре, бициклисте, извиђаче, школу у природи, биологе, екологе итд.). Даље, комплетирање визиторског центра са рестораном, рестаурираним воденицама на реци Сињеви и амфитеатром крај пећине Орловаче, сталним истраживачким кампом, минијатура парком итд., као пут до успостављања туристичко-еколошког научног центра Сарајевско-романијске регије, који би био способан да функционални модел пренесе на целу територију општине Пале, а за који би било одговорно партнерство јавног и приватног сектора (Културни центар, СЕД „Орловача“ и Универзитет).

6 Анализа ризика за и од руралног туризма

Рурални туризам је све чешће виђен као панацеа опоравка руралне економије, па је радо прихваћен као једна од значајних компоненти стратегија руралног развоја. У руралним подручјима богатим природним и културним наслеђем, рурални туризам се сам по себи намеће као решење за креирање радних места и додатног прихода, или је пак потражња посетилаца природних и културних атракција у њима разлог генерисања потражње за

туристичким услугама. Сјајан пример за то су 2020. и 2021. година, када је забрана кретања ка традиционалним туристичким дестинацијама масовног туризма креирала потражњу за услугама руралног туризма и у областима у којима исти никада није нуђен. Квалитетна животна средина и имиџ здравог, који се на Балкану везује за планине и села, у оба случаја је главни елемент почетног успеха.

На дуге стазе, међутим, за развој руралног туризма врло је важно да се усмери тако да максимално уважава локална обележја која су првобитно довела до тога да је неко подручје уопште привлачно туристи. Дакле, прилагођавање локалних понуда туристичкој потражњи није једини императив. Обавезно је сачувати животну средину и изворни квалитет амбијента уз стални развој услуга и квалитета пословања. У том смислу постоје и одређени ризици скопчаним са развојем руралног туризма који се морају предупредити или макар умањити. На пример, потражња за удобним смештајем често доведе предузетнике у напаст да мењају локалну архитектуру и тако смањење вредности пејзажа, али и подстакну улагања која се не могу никада исплатити, јер фаворизују дуге снабдевачке ланце и одлив капитала ван регије. Остављајући рушевине старих објеката и уништавајући природу освајају нове просторе за градњу, уместо да обнове и активирају старе објекте, који по стилу и локалним материјалима одговарају средини или адаптирају постојеће објекте и вишак простора ставе у функцију за нову делатност.

Ризици за развој руралног туризма општине Пале

Појава пандемије Covid-19 2020/21. године из темеља је променило светску туристичку сцену. Омиљена прекогранична путовања на морске и друге дестинације су ограничена, а пораст интересовања за домаће дестинације доживљава свој врхунац. Здравствена безбедност туристе дошла је у сам фокус стандарда, који ће се и у будуће примењивати. WTTC је доделило почетком 2021. Босни и Херцеговини ознаку *#Safe Travels*¹⁷⁷. Ова ознака не указује на ниво COVID-19 (основног фактора за новонастала ограничења) на одредишту, али омогућава путницима и другим заинтересованим странама *Travel & Tourism* да препознају одредишне власти и компаније широм света, које су имплементирале здравствене и хигијенске протоколе усклађене са *Global Safe Travelers* протоколима Светског већа за путовања и туризам (WTTC).

Као и остале земље широм света и Босна се суочава на сличан начин са пандемијом, али је у погледу пораста броја нових случајева COVID-19 општина Пале, поготово њен рурални део, све време пандемије у знатно повољнијем положају од окружења. Пораст интересовања за руралне дестинације и рурални туризам ће се периодично враћати и расти, јер његова природа обезбеђује гостима већу сигурност када су овакве ситуације у питању. Општина Пале, међутим, нема одговарајући одговор на такве прилике ни квалитетом ни квантитетом своје понуде. Шанса за развој руралног туризма на таласу повећаног интересовања за сеоске просторе током пандемије за сада је на жалост пропуштена, и постоји ризик да се оваква шанса више не укаже, јер су други крајеви у региону реаговали брже. Ипак, ово није разлог да се одустане од амбиције да се рурални туризам ипак развоје.

Ризици од развоја руралног туризма на животну средину општине Пале

Туризам може омогућити брз економски раст, али је тај раст у својој природи често насилан јер деградира простор, уништава квалитет живота локалног становништва и животну средину. Развој руралног туризма погодује покретању малих предузетничких иницијатива, али конкуренција међу њима уместо сарадње брзо исцрпљује почетни ентузијазам не остављајући простора за стабилно економски, еколошки и друштвено одрживи раст на дуге стазе. Радна снага је у туристичкој индустрији често слабо плаћена, а додатан проблем ствара и сезоналност. Све ово је добро познато из искуства туризма на подручју општине Пале. И рурални туризам је често сезонског карактера (углавном се одвија преко лета), мада он то не мора бити у подручјима која су атрактивна за зимски туризам, каква је општина

¹⁷⁷ bosnia and herzegovina awarded #safetravels destination stamp - n1 (n1info.com)

Пале. То обично доводи до стварања профита само у једном делу године, па се пружањем услуга у овој области локално становништво често бави као додатни послом. То утиче у великој мери и на квалитетну услугу коју пружају, као и на бригу о окружењу, јер пружаоци услуга, растрзани на два или више послова, немају времена да се баве својим окружењем. Осим тога, у окружењу у коме су туристичке иницијативе ретке често се јављају отпори управо према таквим предузетницима, јер комшије у одсуству комуникације са суседом, стичу утисак да власник туристичког објекта „згрће лову“, па је често брига о здрављу окружења још мања. Туризам може довести и до пораста цене некретнина у селима, што додатно отежава покретање бизниса али и доводи у ризик изглед амбијента, посебно у случајевима када је нерегулисана градња, дозвољени стилови и материјали.

Проблем који се јавља у заштити животне средине, као и друштвено-културне претње могу процес развоја руралног туризма омести или пак потпуно зауставити и онемогућити заувек, па је развој система заштите, неопходне комуналне инфраструктуре и мониторинг животне средине потребно омогућити од самог почетка развоја руралног туризма. Или још боље - пре него што он уопште започне. Наиме, рурални туризам се по правилу, па је то случај и на Палама, одвија унутар осетљивог природног окружења, па су претње које доноси рурални туризам велике. Пале већ имају ову опасност и њене ефекте доведене на ивицу подношљивости захваљујући ски центру Јахорина. Очување крхког ткања локалних животних система кључно је за атрактивност одредишта руралног туризма, а тамо где га нема мора се опрезно али одлучно и брзо рехабилитовати, ако се жели успех у руралном туризму. Оригиналноста локалног села је на територији општине Пале већ у великој мери изгубљена и то управо као последица развоја индустрије у историји, која је из руралног окружења исисала не само природне, већ и људске ресурсе. Парадоксално, масовни зимски туризам је такође дао томе допринос, односно развој туризма није учинио пуно тога доброг селима општине Пале, па је ово рурално подручје већ добрано изгубило своје културолошке специфичности. Процес се може обрнути, али се може и наставити ако развој руралног туризма буде вођен на погрешан начин. Уништавање „руралности“, као основне компоненте туристичке привлачности руралног простора, небрига о потенцијалним ризицима уместо мудро осмишљене и континуално спровођене активности за њихово смањење, воде руралне туристичке дестинације у процес властитог самоуништења. Хоће ли у одређеном заједницама превладати позитивни или негативни утицајима на развој туризма није могуће у потпуности предвидети, али је могуће унапред препознати ризике и испланирати развој руралног туризма тако да се њихов утицај минимизира.

Утицај руралног туризма на животну средину у великој мери зависи од његовог интензитета и нивоа обезбеђене инфраструктуре, али је у основи повезано са врло мало врста утицаја:

1. Загађење вода и земљишта од канализационих вода и активности у природи..
2. Загађење ваздуха услед коришћења моторних возила
3. Загађење воде услед уношења хемикалија у воду током пливања
4. Уништавање дивљих животиња и њихових станишта
5. Ометање мира у стаништима дивљих животиња

Што је подручје на којима се ова врста туризма развија богатије природним ресурсима, то је његова осетљивост на развој туристичких активности и инфраструктуре веће. За општину Пале, у којој је богатство природних ресурса основа развоја туризма у руралном подручју, практично су, осим трећег, важни сви поменути утицаји.

Како се може видети из анализа ситуације, општина Пале је подручје изузетних природних лепота, лоцирано у крашком подручју, па је из тог разлога крхко и подложно различитим утицајима на животну средину. Да би се као такво развило једно крашко подручје, подразумевају се изузетно пажљиво обликоване и вођене економске активности. Стога планирање економских активности захтева не само темељно знање о доступности ресурса за поједине сегменте туристичке понуде, већ и боље разумевање дубоке и дуготрајне повезаности између активности људи и природе. У случају руралног туризма и његовог могућег утицаја на животну средину, у општини Пале је од суштинског значаја разумевање

регионалне хидрологије карста, али и суштине и природе активности које се у оквиру туризма на овој територији спроводе.

Будући да је број становника у паљанским селима мали, као што је мали и обим туристичких активности које они спроводе, за сада су негативни утицаји на животну средину минимални. Са друге стране, уз постојећи начин збрињавања отпада постоји реална потенцијална опасност да растућа количина отпада, која је неминовна са интензификацијом туристичких активности, смештаја и исхране на руралним просторима, потенцира слабости постојећег система управљања отпадом и угрози животну средину на ширим просторима општине Пале, али и у окружењу, у оба смера, од Пала ка споља и од споља ка Палама, већ у складу са правцима кретања подземних вода. На пример, помиње се повезаност понирућих водотокова са подручја Пала са изузетним пећинским комплексом Говјештице (Дуговјештице) на територији суседне општине Рогатица. У том смислу је добродошла свака иницијатива да се већ сада, пре него што дође до интензивнијег пораста броја гостију, проблеми отпада сеоских насеља (али и градског средишта које свој отпад такође депонује у руралном окружењу) реше на ефикаснији начин. Уколико се то не деси, капацитет природе за самопречишћавање биће брзо превазиђен. Најкритичније је пречишћавање отпадних вода. У појединим зонама општине, посебно у близини Јахоринског зимског центра, приметно је и загађење чврстим отпадом које се отима контроли. Део отпада који генерише туризам на овим просторима посебно угрожава долину и саму реку Прачу. Са развојем руралног туризма у Врхпрачи и Подграбу, и поред активизма локалног становништва, загађење чврстим отпадом ће порасти. Даљим изузимањем воде из подземних и надземних водотока и повећањем броја људи који се ослањају на постојеће индивидуалне канализационе системе, капацитет за самопречишћавање воде ће пасти. Проблем се може очекивати и у Романијском и другим деловима општине, иако је интензитет коришћења тренутно наизглед мањи, делимично и због нешто веће ангажованости локалне заједнице.

Иако су проблеми збрињавања отпада различити у обиму и карактеру, између урбаног центра, ски центра и остатка руралне територије мора постојати интеракција, како би систем управљања отпадом на подручју општине Пале био успешан до те мере да омогући несметан развој руралног туризма, а и да може да издржи додатни притисак који ће доћи са развојем руралног туризма. Тако је, на пример, вишеструко корисна иницијатива локалног ловачког друштва за прикупљање конфиската из локалних кланица и анималног отпада из сеоских домаћинстава и одлагање на хранилишта за предаторе. Овакве подухвате треба и финансијски и технички подржавати како би постали редовна пракса. На овај начин анимални отпад се враћа у природно кружење материје, уз значајан допринос смањењу конфликта између човека и дивљих предатора. Ова иницијатива омогућава и развој ловног туризма и туристичких активности које укључују посматрање и фотографисање дивљачи. Даљи развој безбедног одлагања анималног отпада требало би да обухвати и изградњу хранилишта за птице, која би омогућила здравствено безбедно одлагање анималног отпада оптерећеног узрочницима болести, будући да лешинарске врсте имају способност елиминисања њихових узрочника из природе. Овакав би потез дао допринос и диверзификацији понуде руралног туризма на подручју Пала (*birdwatching*).

У овом тренутку се одлагање анималног отпада из угинућа, којима узрок није зооноза, такође се врши на постојећа три мрциништа. То међутим није довољно, ако се има у виду да су поједина насеља са, додуше, малобројним становништвом, али и активном сточарском производњом, разбацана по ограничено доступним планинским пределима по целој територији општине, дакле превише удаљена (посебно зими) да би од ове погодности имала користи. Проблем представља немогућност континуиране контроле здравствене исправности анималног отпада у појединим периодима и на појединим местима. У том смислу, значај сарадње ловаца и локалног становништва је јако велики. Узајамни интерес постоји не само када је у питању безбедно уклањање самог отпада, већ и чињеница да се прихраном предатора смањује њихов притисак на стоку, па се на тај начин нелегалне активности уношења отрова (периодично у експанзији, у периодима када настану велике штете на стоци од предатора) намењених њиховој редукцији елиминишу. Ефекат

хранилишта се у овом смислу већ показао, јер је број напада на стада и крда стоке на територији Пала последњих година значајно смањен.

Будућа надоградња регулатива о отпаду од хране, генерално, биће значајна уколико се повећа број гостију у руралном туризму, па ће и адекватне методе збрињавања отпада морати да се примене. То ће првенствено подразумевати методе превенције и смањења количине, па тек онда компостирања (које је у условима хладне зиме јако проблематично) или пак других начина рециклаже, за коју у перспективи треба пуно улагања.

Проблематика утицаја руралног туризма на животну средину се, међутим, даље усложњава развојем активности које боравак туриста на руралном подручју чини атрактивнијим. На Палама су то активности изнад и испод земље, почев од спелеотуризма, преко планинарских и алпинистичких активности до читавог низа рекреативних и спортских активности у природи или пак културних унутар насеља и на ширем простору на којима се налази материјално културно наслеђе.

Активности у подземљу (пећинама) Геотуризам је једна од многих врста екотуризма или туризма у природи које се развијају и на руралном подручју општине Пале. Пећински туризам у оквиру геотуризма стиче све већу популарност. Тренутно постоји више од 5.000 туристичких пећина широм света, које сваке године привуку приближно 250 милиона туриста, који локалној економији остављају око 2 милијарде евра и запошљавају на стотине хиљада људи, док сеоска газдинства у њиховом окружењу остварују приходе који се броје стотинама милиона евра годишње. Оно што је важно, међутим, јесте да је већина најпосећенијих пећина доступна и масовном туризму, који представљају одређени еколошки ризик.

Специфичне опасности и утицаји могу се одразити на ендемске геоморфолошке, хидролошке и еколошке посебности изузетно осетљивог крашког терена и самих пећина. У том смислу и за Пале је пожељнији тип спелеотуризма који укључује углавном активности ниског интензитета и присуство мањих група у пећинама. Такве активности циљају на низ објеката који можда никада неће постати предмет интереса масовног туризма или делове пећина које за масовни туризам неће бити отворане због потребе њихове потпуне заштите, што претње у овом делу крашког окружења чине умереним, осим за најистакнутије објекте (за сада само Орловача). Овакве активности ће донети приход који се великим делом може користити и у конзерваторске сврхе. Локалном становништву ће донети додатни приход сам боравак туриста, будући да је трајање ових боравака дужи (вишедневни, па чак и вишенедељни) него у случају посета у масовном туризму (обично на пар сати). Организоване спелеолошке, научне и истраживачке активности доводе туристе из врло специфичне нише - образовани су и са еколошком свешћу, али их ипак треба посматрати и информисати о могућим ризицима за животну средину, као и о ризицима за туристе који из те животне средине вребају њих саме. Како околина пећина није погодна за одлагање отпада на начин како се то посетиоцима обично саветује у природи (копање рупа у земљи за органски отпад итд.), потребно је добро осмислити њихово одлагање. Тако, ако организација смештаја туриста није могуће у постојећим насељима са организованим одговарајућим управљањем отпадом, треба организовати смештај у камповима уз пећине, на добро обезбеђеним местима са покретном санитарном опремом и сакупљањем и одношењем чврстог отпада на безбедна места.

Спелеотуризам међутим, и у свом највишем облику (научно-истраживачком), може бити девастирајући као и онај масовни (екскурзиони). Научно прекомерно узорковање треба спречити правом на одговарајућу инспекцију, ангажовањем обучених локалних водича. Активности СЕД „Орловача“ у том смислу у будућности могу, у склопу локалне ТО, бити кључне јер садашњи млади ентузијастички могу и треба да буду регрутовани у новосновану стручну службу за спровођење оваквих активности (јавно-приватно партнерство). Уништавање вегетације у околини треба забранити, као и употребу отворене ватре ван за то предвиђених места. Треба одабрати најатрактивније локације (као што је на пример у близини пећине Орловача), за постављање сталних истраживачких кампова са свим

потребним објектима, електричном енергијом и санитарном опремом, безбедним ложиштима и водоснабдевањем. Ови објекти могу бити и мобилни, али ово решење можда није паметна идеја за већину пећина које нису доступне путем постојеће путне мреже. То не значи да инфраструктуру треба одмах планирати, а локални превоз може бити организован ангажовањем професионалних превозника, па чак и подстицањем да сами покрену бизнис у области транспорта (4WD, мали возови, камиони или локалних фармера са коњима...).

Да би се обезбедило одговарајуће снабдевање водом, организација камповања може укључивати каптирање нових извора и обнову старих чесми уз дозволу, услове и документацију надлежних за заштиту културних добара. У безводним деловима снабдевање водом се може решити и изградњом традиционалних камених резервоара на сталним камповима или употребом постојећих у удаљеним засеоцима, сточарским насеобинама, посебно у оним која су насељена, због користи за тамошња домаћинства, али и напуштеним где би на тај начин била подстакнута и пренамена постојећих објеката. Ово би помогло њиховој поновној валоризацији и проширењу користи од развоја руралног туризма и на удаљеним локацијама у општини Пале. Добри аранжмани са локалним становништвом су неопходни, јер могу пружити савршене услове за снабдевање посетилаца и смањити загађење изазвано повећаном потребом за интензивном комуникацијом са трговинском мрежом у насељима (и интензивним коришћењем амбалаже). Да би сва конкретна решења била погодна за животну средину биће неопходно да уз сваки пројекат, осим израде детаљаног пословног плана, буде укључена и процена утицаја на животну средину.

Активности у природи генерално Пешачење/планинарење, јахање и вожња бицикала (евентуално мотора, квадова и већих теренских 4WD возила), лов и риболов су део различитих туристичких производа везаних за природу који највише одговарају руралним просторима општине Пале. Прве три активности у основи нису инвазивне за животну средину у подручјима у красу (Госина нпр.), где путеви и стазе имају углавном тврду, камениту подлогу, али стазе треба пажљиво планирати чак и на „зеленом красу“ јер је избегавање ерозије тла и уништавање вегетације императив. Пројектовање *MTB* (mountainbike-планински бициклизам) и стаза за *motocross* (мотора за теренску вожњу) на нагибима и у шумама је посебно захтевно, јер може да проузрокује ерозију, а бајкерске активности за последицу имају и узнемиравање дивљег света на њиховим природним стаништима. Ефекти скијања на стазама у олимпијском центру на Јахорини, као и грађевинске активности које се тамо непрестано одвијају, су застрашујући пример како се руралним простором не треба управљати. Девастирање простора и ерозија су до те мере узели маха да је овај део руралног простора Пала у летњој сезони потпуно одбојан.

Генерално загађење у оквиру свих ових активности може бити узроковано на исти начин као и оно повезано са спелеотуризмом. Дакле, потребне су исте мере предострожности. Сакупљање смећа, колико и заштиту од пожара и ванредне реакције, треба организовати у сарадњи са локалном заједницом. Горску службу спасавања треба проширити системом за алармирање у локалној заједници, али и мере предострожности, укључујући унапред дистрибуирана упозорења, уз туристичку сигнализацију и ефикасан систем кажњавања, морају бити унапред дефинисане и доступне посетиоцима као и њиховим домаћинима.

Све већи број људи који се крећу кроз природу у крашким подручјима обично значи пуно пожара, али често и уништавање угрожених врста или њихово ометање у природним стаништима. Стога се стазе морају пројектовати имајући у виду да се главна станишта, посебно места на којима се размножавају дивље животиње, морају избегавати, посебно теренске вожње било којих врста возила. Кретање треба ограничити и на подручјима која су одређена за одређену врсту лова, њих пак редовно мењати, како би се избегао дугорочни притисак на одређена станишта и популације. Контрола над узнемиравањем псима и одстрелом, колико и сама контрола криволава је нужна, и то не само ради очувања животињских популација, већ и дугорочног пружања економских користи кроз туризам. Увођење атавистичког лова (на пример лов луком) могло би бити занимљиво за неке врсте и територије којима је лако управљати. Увођење паса крвоследника је обавезно како би се спречили губици рањених животиња. То је далеко популарније од прописивања казни за

промашај и рањену дивљач, какви су сада на снази. Кључно је такође увести проверу оружја, колико и проверу вештина туриста-ловца пре лова, како би се превенирали промашаји у пуцању и рањавању животиња. Увођење праксе стручног пратиоца у лову на високу дивљач законски још увек није предвиђено на територији Републике Српске, али је ова пракса добар метод за очување дивљачи и њихове трофејне вредности. Најпожељнији приступ превозу у природи за лов или посматрање животиња би на подручју Пала била комбинација моторних возила са јахањем од засеока на терену.

Фото-сафари, посебно посматрање медведа, је перспективна активност када је популација стабилна. И друге, бројније врсте, привлачне су за ширу групу корисника руралног туризма, посебно у групи породичног туризма и edutainment посета - срнећа дивљач, црна дивљач и вук. Ловне основе и друге планове управљање ловиштима треба трајно прилагодити да омогуће коегзистенцију народног и туристичког/комерцијалног лова уз квалитетну едукацију локалних ловаца и смишљену поделу користи од ловног туризма. Квалитетно управљање популацијама животиња и њиховим стаништима се подразумева исто као интеракција са свим ресорима који користе исти животни простор као ловци - фармери, шумари, индустрија, саобраћај, туризам, ради усклађивања интереса. Планирање развоја путне инфраструктуре кроз најважнија станишта требало би да се одвија уз сагласност управљача ловишта, а решења морају укључивати све савремене мере предострожности за заштиту дивљих животиња. Пажљива комуникација и интервенција је неопходна са сточарима, због необезбеђености машина за кошење и коришћења опасних ограда од бодљикаве жице.

Такође је кључно постићи консензус између ловних радника и шумара да се трајно ускладе праксе газдовања и експлоатације шума са интересима ловства, барем на делу простора који је за лов најинтересантнији. Јавно предузеће „Шуме Републике Српске“, пак, као ентитет који такође може пружати квалитетне услуге у ловном туризму, требало би да заједно са локалним ловачким друштвима непрестано процењује ризике и ефекте лова, обезбеђујући рационално газдовање, јер су ловни ресурси и станишта дивљачи, без обзира на границе ловишта недељиви (дивљач не познаје границе). И једни и други морају побољшати комуникацију са локалним заједницама, а посебно еколошким организацијама, како би обезбедили транспарентност у свом раду и спречили да погрешно усмерене еколошке активности угрозе економске а без нарочитог позитивног ефекта на дивљач.

Да би омогућили да шира друштвена заједница учествује у очувању ловних ресурса, мора јој се омогућити што веће учешће у доношењу одлука, али и пружити прилика заједници да има користи од ловног туризма и других активности на руралним просторима. То би првенствено значило да управљачи ловишта са локалном заједницом поделе већи број активности око туристе-ловца, као и приходе који се остварују. Улагања у смештајне капацитете управљачи ловишта нпр. треба да врше ограничено, првенствено за одржавање и унапређење постојећих, а не и њихово проширење. Смештај и исхрану ловца-туристе треба што више радити у сарадњи са локалном понудом у руралном (агро) туризму како би локална заједница стекла навику да чува дивље животиње и њихова станишта.

Са друге стране, управљачи ловишта зараду треба да троше не на смештајне капацитете, већ на побољшање бројности популација, трофејну вредност, ловно-техничке објекте, опрему за мониторинг и посматрање дивљачи и транспортна средства, заштиту и прихрану дивљачи, ветеринарску заштиту, као и едукацију свог људства и професионализацију, без обзира што се у овом тренутку то од њих прописима не захтева. Чини се да овај посао није само питање добре воље, јер локалне заједнице брзо по покретању развоја ловног туризма, као реакцију покрећу механизам отпора, који може довести и до политичких ограничења даљем развоју ловног туризма, али и физичких (ометање лова нпр.) У Европи али и широм света не постоји пример која би потврдио да се ловни туризам, па и рурални туризам у целини, може развити у потпуно отуђеним локалним заједницама, чак ни када су ловни ресурси у потпуности у државном власништву.

Ако се предвиди даље интензивирање ловног туризма, а постоје услови за то, требало би преиспитати управљање предаторима на подручју Пала. Наиме, вук је изузетно атрактивна

дивљач за европске ловце, јер је у ЕУ лов на вука практично забрањен или јако рестриктиван. Са друге стране локално становништво има велике штете од овог предатора, па је њиховим илегалним активностима број овог предатора знатно редукова. Напади на стоку су заустављени, али поремећен баланс у природи ће ускоро бити евидентан. Увођење хранилишта могло би помоћи опоравку популација грабљивица, повећати понуду одстрела, а да се при том спречи превелики притисак на стоку и дивљач. Општина Пале још увек нема изразитих проблема са заштитом вука, али је стратешки добар приступ управљању вучијим популацијама користан и са аспекта очувања природе и са аспекта развоја туризма.

Планиране туристичке активности које укључују активности туриста у природи, попут сакупљања дивљих биљака и гљива, као и шумску терапију и слично треба трајно контролисати. Не очекује се да било која од ових активности има озбиљни негативан утицај на животну средину, али повећани интерес за плодове природе треба каналисати. Позитивна регулатива тренутно не омета активност туриста на овом пољу, али ограничава количине које се могу прометовати кроз рурални туризам, јер фаворизује велике откупљиваче и продају на удаљеним тржиштима. То може сузити занимљивост простора за туристичке активности, као и додавање вредности кроз прераду и гастрономску понуду у туристичким газдинствима. Ово треба онемогућити подстицајем да се продајни ланци за ове производе скрате. На тај начин би рурални туризам добио на цени, а ресурс би био активно чуван и трошен у руралној заједници (win-win ситуација између очувања природних ресурса и развоја руралног туризма).

Комплексни индиректни утицаји развоја руралног туризма и њихове последице

Повећањем броја туриста пољопривредна производња ће се такође повећавати и ратарство и сточарство ће тежити рехабилитацији. Рехабилитација би требало да иде опрезно, усмерена ка увођењу органске пољопривреде и поновном увођењу сточарских система са малим улагањем и интензитетом, како би се заштитила крхка крашка средина. Наиме, пољопривреда крашких предела не трпи интензивну хемизацију јер се на тај начин уништавају водни ресурси. Из тог разлога ће сеоски туризам захтевати додатне напоре на информисању пољопривредника о могућностима и могућностима преласком на системе органске производње, као и важности очувања / ревитализације аутохтоних раса и сорти. Биће пресудно, на сваки могући начин, избећи интензивирање пољопривредне производње и испуштање отпада и хемикалија из ње у природно окружење

Повећање пољопривредних активности за производњу додатне хране потребне за развој туриста неће се догодити тренутно, али хоће довољно брзо после почетка растућег тренда у понуди руралног туризма јер овде вишка пољопривредних производа има мало и велики број производа долази из окружења или са удаљених тржишта кроз велетрговину. С друге стране, ако се одаберу одговарајући пољопривредни системи који подржавају концепт високе природне вриједности, пејзажи општине Пале могу постати још атрактивнији и локална гастрономија ће привући више пажње. Да би омогућио такав развој општина Пале би требало да се придружи напорима програма очувања животињских и биљних генетичких ресурса у Републици Српској, иначе ће интензивирање биљне и животињске производње допринети даљој ерозији агробiodиверзитета.

Развој руралног туризма донеће проблем одржавања травњака у шумским зонама, такође на врху приоритета. Наиме, травњаци којима се не управља, какав је случај на великом делу територије Пала, теже да уђу у природну сукцесију ка обнови шумског покривача. Процес је већ увелико у току и инвазија жбунасте вегетације се већ дешава на целој њеној територији. Одржавање атрактивности руралних простора очувањем високог бодиверзитета, као и предеоне разноврсности, је неопходна за развој руралног туризма.

Предложени туристички производи у руралном туризму не захтевају велике захвате у доградњи путне инфраструктуре на територији општине Пале који би значајно утицали на њену животну средину (везано нпр. за даљу фрагментацију станишта). Претежно се ради о неопходним поправкама и преправкама постојеће путне мреже, као и асфалтирање

приступних путева до села и газдинстава у понуди и неких природних и културних атракција (Орловача, изворишта Миљацке). Од значаја је изградња инфраструктуре која Пале спаја са великим емитивним центрима на територијама околних општина (тунел Храњен на путу Прача-Горажде и мање извесни ауто пут од Београда - крак преко Рогатице), која уз поправку ових путних праваца може да значајно повећа ризике. Наиме, изградњом тунела Храњен релативно мало оптерећени путни правци у зони Праче постају најкраћи пут за Србију, брзине кретања се повећавају, а тиме и страдање дивљачи, а смањује се и безбедност становништва и гостију у овом крају. И сам развој руралног туризма ће утицати на животну средину, и то кроз повећање саобраћаја на постојећим путевима, због повећане потребе за мобилношћу људи и роба унутар региона. Овај ће се проблем постепено повећавати условљавајући повећано загађење ваздуха буком и испарењима и сагоревања енергената. Пораст броја туриста повећаће и потребу за енергентима, што ће у зимској сезони свакако повећати аерозагађење, претежно од сагоревања дрвета.

Претње по животну средину могу се јавити и на страни неефикасног туристичког управљања најатрактивнијим природним ресурсима - биодиверзитет и геодиверзитет. Успостављање адекватне чуварске (ренџерске) службе и појачање и професионализација рибо и ловочуварских служби, може се предвидети у складу са успостављањем система управљања дестинацијама, без обзира да ли је примењена национална заштита одређеног природног добра или не. Ова службу је најцелисходније формирати у самој Туристичкој организацији, а запосленима дати статус службеног лица.

7 Завршна разматрања

Доступни природни и културни ресурси у општини Пале нису у потпуности искоришћени нити су правилно валоризовани. Рурална економија се углавном заснива на примарној производњи, а неке прераде као и могућности запошљавања за сеоско становништво су ретке, па је и стварање прихода ограничено. Ланци вредности за прехранбене производе су или предуги или прекинути. Рурална економија општине Пале губи тло под ногама. У потрази за одрживим решењем, исцрпна анализа локалних ресурса и развојних оквира пружила је довољно информација да се закључи да рурални туризам може имати важну улогу у рехабилитацији, ревитализацији и развоју села општине Пале.

Сеоски туризам у овом тренутку игра минорну улогу у укупним туристичким активностима у општински Пале. Ако се гледа кроз објектив његове најуже дефиниције, он практично и не егзистира на овим просторима, јер јако традиционално породично пољопривредно газдинство које би требало да га носи (утемељено у примарној производњи хране и енергената), у руралном подручју готово да не постоји. Сви локални, кратки снабдевачки ланци који би носили рурални туризам су слаби и засновани на скромној продукцији, која једва да прелази индивидуалне потребе сваког од произвођача. Ретки су произвођачи који су у стању да надограђују и диверзификују економију свог газдинства, па самим тим и да интродукују било који вид услуга и туризма.

Известан број сеоских газдинстава, је међутим довољно јак да кроз мали број локалних атрактивних локалних производа високог квалитета, на сопственом газдинству додају вредност својим примарним производима. Неки од њих продају директно на фарми, неки на пијаци у Палама, ретки у сопственим продајним објектима, али највећи део њих има проблем при пласману и не успева да успешно валоризује свој производ. И њима и онима који немају вишкове за продају, али су у могућности да у свом руралном окружењу обезбеде разноврсне услуге, укључујући и смештај (захваљујући вишку простора на свом имању), одговара развој руралног туризма.

Које су могућности за развој руралног туризма? Оне првенствено потичу из интеграције потенцијала који у селима постоје – пре свега могућих активности у руралном простору, са понудом смештаја и исхране и локалној заједници. Ова интеграција међутим зависи од

синергије и успостављања разумне пословне сарадње у локалној заједници која би повезала неопходне компоненте руралног туристичког производа у заједничку понуду. Неопходна је и интеракција са предузетничким иницијативама из урбаног центра Пала, као и са стручним, научним и образовним институцијама, те јавним сервисима. Брисање граница и ограда свих врста, поготово суревњивости по питању надлежности, конфузије које често креира политиканство свих врста, без обзира на одређење и страну су, наравно, предуслов да то буде могуће.

Дакле, појединачне компоненте неопходне за формирање понуде у руралном туризму постоје у општини Пале, али рурални туризам овде има најбољу шансу ако је базиран на сеоској заједници, а не усамљеном сеоском домаћинству самом по себи. Разноврсне туристичке атракције, сконцентрисане на релативно малом простору, ову врсту туризма подржавају активно или су присутне и могу се брзо развити, о чему говори детаљна анализа атрактора и фактора. У том смислу, уз подизање јавне свести, вештина удруживања и заједничког вођења бизниса, Пале могу квалитетно увезати вредносни ланац и добити конкурентну понуду у руралном туризму.

Развој руралног туризма у општини Пале не сме да уђе у замку поистовећивања сеоског туризма са бораваком туристе на фарми, исто као што ни рурални развој овог подручја не треба заснивати искључиво на примарном сектору. Ово не само због малобројности пољопривредних газдинстава способних да развијају рурални туризам већ и чињенице да постоје природна ограничења да се тај број повећа, а да обезбеди економску стабилност и просперитет својих носилаца. Ово је пре свега последица специфичних агроеколошких услова који владају у овом планинском крају, а који чине да је фармски сектор на Палама сам по себи мање потентан од сличних у окружењу. Дакле, агротуризам на Палама може бити само један производ у понуди, који ваља надоградити да би се искористиле све његове специфичности за корист локалног становника села. У интересу општине Пале је да се овде развије рурални туризам који би валоризовао све оно што њен рурални простор чини, а то је само у једном делу производња хране, односно пољопривреда у ширем смислу.

Да би природне специфичности, традиционално гостопримство, култура и историја, које су највеће вредности ових сеоских подручја, били валоризовани (а управо су они разлози због којих људи и долазе), туриста мора добити могућност да директно искуси све аспекте њеног социоекономског и природног окружења. Дакле овде то није само пољопривреда и живот фармера, већ и шумарство и сакупљачка привреда и риболов и лов, и низ активности из локалног животног система и човекове релације за природним ресурсима који га окружују – на пример захтевно кретање у природи у различитим сезонама, под земљом и над њом, борба за обезбеђење прехранбене сигурности, обичаји и веровања, борба за опстанак и останак на овим просторима итд.

Развој руралног туризма је могућ на Палама, уколико он буде формиран на бази његове најшире дефиниције, као комплексни туризам у руралним областима који се ослања на разноврсне ресурсе и експлоатише их умерено, на одрживи начин. Експанзија масовног туризма, мора се, међутим, ограничити, да би рурални туризам има на чега да се ослони. При томе се ово нарочито односи на површинске и подземне воде, шуме и ливадске екосистеме, односно загађење и коришћење простора.

Које би благодети тако конципиран и развијен сеоски туризам донео Палама?

1. Стварање радних места и прихода и то како у услугама смештаја и исхране које сваки туриста по природи ствари (телесних потреба) мора да конзумира, већ и у анимацији и активностима специфичним за ово подручје и њено природно и културно наслеђе, које су идентификоване као привлачне (а које модерног туристу треба да одреде за боравак на руралним подручјима општине Пале). Ово је посебно битно за маргинализоване групе у локалним руралним заједницама, као на пример за жене које немају могућности да раде ван куће, због низа обавеза око деце и домаћинства или пак младих, чије амбиције са

школовањем прерастају уобичајен начин стицања прихода на фарми, а имају вештине и знања која туристе занимају.

2. Очување обичаја и животних стилова и навика, сеоских манифестација (традиционалних и оних новијег датума), религије и духовности, традиционалне гастрономије, занатске прераде локалних сировина, које су јединствене за културу народа на овим просторима.

3. Побољшавање тржишне позицију и уважавање локалних производа и услуга, а овде су то не само храна из локалних пољопривредних система и занатске прераде, већ и производа од дрвета, начин забаве, локалне уметности и друга достигнућа локалне културне баштине.

4. Подстицање поновног подизања свести о потреби бриге за природне ресурсе, као и едукација о могућностима њиховог одрживог коришћења (посебно шуме и дивљачи), који су у општини Пале на удару прекомерне или неадекватне експлоатације. То је кроз историју и *de facto* и *de jure* довело до отуђења локалног становништва од сопствених природних ресурса (посебно шумских и ловних), смањујући му шансе за опстанак.

5. Повећање свеопште синергије и пословне сарадње међу становницима села, за шта су са великим ратним страдањима, миграцијама и стихијском модернизацијом животних навика због уплива спољних култура, локалне заједнице изгубиле осећај, иако су оне историјски биле основ њиховог опстанка. Ово је нарочито важна ставка зато што је за Пале специфично да највеће шансе има у развоју тзв. руралног туризма базираног у руралној заједници, дакле паралелно и координисано на више партнерских пољопривредних газдинстава, како би оне биле у стању да, у складу са својим потенцијалима, пружи услуге туристима као један напопољујући се и помажући једни другима, како се то одувек практиковало.

Рурална подручја општине Пале би руралним туризмом добила поново прилику за културну размену и интеракцију са окружењем од кога су она тренутно још увек у великој мери отуђена, чиме би просперитет локалне економије био загарантован.

Који су ризици и препреке оваквом развоју? У овом сегменту осим гашења традиционалне руралне економије, треба поменути даљи губитак аутентичности простора и сеоског живота на њему. Наиме, подручје општине Пале је готово изгубило традиционалну архитектуру, а немогућност одржавања новостворене, настало таласом изградње викендица, такође прети да простор визуелно „загади“ неатрактивним рушевинама и некавалитетним импровизацијама које смањује визуелну атрактивност простора. Са друге стране промовише се изградња вештачког сеоског амбијента, који ем што захтева огромна улагања, ем постаје нелојална конкуренција валоризацији аутентичних простора којим локална популација управља, а која има своје неоспорне вредности. Алтернативе у виду етно села и слично, суштински је у опозиту у односу на одрживи рурални развој, јер се он у амбијентима Балкана мора везивати за мало, локално и аутентично, уколико се хоће адекватно парирати разноврсним ресурсима која овде постоје.

Који приступ има највише шанси (сценарији)? Најбољу шансу има развој две области са одговарајућим централним атракцијама и центрима села, које би се нашле у оквиру две планским документима предвиђене туристичке зоне – Јахоринској и Романијској, где окосницу представљају села Врхпрача и Подграб и насеља на потезу Сумбуловац-Мокро-Јеловци. У првом је главни атрактор локална култура и традиција, као и биодиверзитет (свакако и оближњи ски центри), а у другом природне атракције, посебно геонаслеђе, биодиверзитет и историја. Са низом прелазних и заједничких, понудом интегрисаних туристичких путева, ова два подручја имају све потребне карактеристике за брзи развој руралног туризма у било ком од сценарија, а посебно у сценарију „по мери локалног становништва“ и „отворена заједница“. У оба случаја носиоци треба да буду локална партнерства, где се на поједина индивидуална домаћинства и понуду руралног туризма у ужем смислу (агротуризма) може рачунати у оба случаја.

Који производи имају највише шансе у склопу и уз рурални туризам, ако се има у виду реална листа потенцијала за њихов развој? То су сви они производи који се тичу конзумације традиционалне хране, аутентичних сеоских објеката за смештај и активности са

животињама на фарми и у њеном природном окружењу (јахање, лов, риболов, возња запрегом и сл.), спортова насталих из разноврсних начина кретања примењиваних у историји општине Пале (од турног скијања, пешачења, пењања по стенама – алпинизму и улазака у пећине – спелеологији, путовања Ћириком, бициклом или каквим теренским возилом из савременог живота села – квадови, ски-ду, џипови, тракторски возови у својим летњим и зимским верзијама на, углавном неуређеним стазама, кроз дивљину или шумским путевима просеченим ради сече дрвета и сл.). Даље, то су производи везани за обиласке и оживљавање историјских догађаја и места од праисторије до данас, на средокраћу између културе, религије, забаве и учења (едутаинмент, реактмент, обнове духовности и културе живљења, ратовања, уметности и националних културних вредности од новог традиционалне породице, као основне ћелије друштва до сеоске заједнице).

Које тржиште треба циљати? Свакако и првенствено регионално (Западни Балкан), али и национално (Република Српска и Босна и Херцеговина). Сегменти тржишта који би били приоритетни су свакако породични, дечији и простор за туризам посебних интересовања за младе и старије, као што су ловни и риболовни и слично, уз неизмерни број комбинација. Потребно је коначно уздизање локалног начина живота до неког нивоа сеоског *Wellness* -а коришћењем традиционалног знања о здравом животу, лечењу и подизању способности духа и тела, коришћењем аутохтоне флоре, фауне и предеоног диверзитета, као и плодова дивље природе за храну и лек. У овом сегменту, пожељни су чак и производи који су настали трансфером из добрих пракси других сеоских средина чак и урбаног порекла, који договарају датом окружењу као нпр. терапија ваздухом из кошница, ароматерапија инхалацијама са ароматичним биљем или пак дентротерапија, терапија вуненом одећом и крзном, јастучићима пуњеним лековитим биљем и друге.

Које акције треба спровести да би се овакав рурални туризам развио? Будући да се развој руралног туризма у општини Пале не може ослонити искључиво на индивидуална сеоска газдинства, у њега се морају укључити сва домаћинства са вишком простора и радне снаге у селима, као и урбано становништво које поседује вештине анимације и друге специфичне вештине или добро познаје своје руралне територије. Он се мора развијати и на бази постојећих викендица и викенд насеља, јер управо ови представљају гро вишка простора на руралним просторима општине Пале који може омогућити развој руралног туризма без високих инвестиција (барем у почетку), односно дати шансу да се заједница покрене изнутра, на бази постојећих ресурса, а да се споља расположива средства уложе и њихову доступност, комуналну инфраструктуру, која једина може да спречи негативне последице развоја туризма, као и и промоцију и ефикасни маркетинг. Истовремено би улагања ваљало направити да се употпуне снабдевачки и вредносни ланци у целини, јер поједини њихови сегменти представљају озбиљну препреку за даљи развој локалне економије.

Покретање пилот пројеката уз топ атракторе, као и формирање локалних партнерстава за писање конкретних акционих планова и пројеката на локацији центара села у две туристичке зоне, треба да буде омогућен успостављањем активне пројектне и образовне подршке. Она тренутно није доступна потенцијалним предузетницима у руралном туризму у селима. Кључну улогу треба да играју постојеће академске институције (и наставни кадар и студенти у свом практичном и истраживачком раду) и цивилни сектор, а техничку подршку треба да обезбеди Туристичка организација, која је још увек у повоју. Финансијска подршка руралном туризму општине Пале не постоји, па се мора успоставити на дугорочној основи, како би покрила стратешка одређења из овог документа.

Какви су људски потенцијали за развој руралног туризма? Сеоско подручје општине Пале је ослабљено и демографски углавном испражњено, зато његов развој у великој мери зависи од активне интеракције са урбаним становништвом. Срећна је околност да ово становништво није отуђено од свог руралног окружења као у другим крајевима региона, већ одржава активну комуникацију са њим, има позитиван став, знање и љубав за свој завичај. Овај позитиван однос присутан је чак и код придошлица које су мигрирале из других крајева или пак урбаних средина какво је Сарајево. Пале има велики потенцијал у младим и

школованим људима са изразито добрим осећајем и традицијом за услужне делатности и предузетништво, уз висок степен професионализма, оптимизма и познавања свог краја, али и међусобним неповерењем и одсуством духа сарадње, својственим ширем региону Западног Балкана. Са друге стране активизам је на солидним нивоу, посебно када се тиче спорта и очувања културног наслеђа, што је гледано споља озбиљан потенцијал.

Јединствено квалитетан сегмент људских ресурса у општини Пале представљају становници села, који су се у руралне области населили као избеглице из урбаних средина после рата и који су активирали своје викендице или пак имања својих предака. Ово су често људи са великим знањем и искуством, чији је активизам већ показао у неким селима ефекте на поправку услова живота. Њихов потенцијал се међутим често троши на „борбу са ветрењачама“ (проблеми унутар друштва), па је такав ентузијазам потребно ставити у сталну функцију системском финансијском и техничком подршком, а са друге страни подржати да управо он буде погон развоја локалних партнерстава.

Оптимизам, иницијативе и воља за рад у сеоским областима све је чешћа међу млађим и средњедобним становништвом у урбаном центру. Тај оптимизам је ретко виђен на просторима које су у блиској историји имале толико проблема колико су имале Пале. Депресија и летаргија која влада широм Балкана овде као да нема чврсто упориште међу локалним становништвом, посебно млађим, што даје за право да се верује у могућност постизања брзих резултата уз адекватну подршку општине и државе.

Енергију млаћег дела популације треба искористити и за међународно позиционирање руралног туризма на територији општине Пале, будући да су управо млади носиоци дигитализације, отворености и комуникације (међународни портали за поједине тржишне нише, нпр. информативни портали које користе дигитални номади, затим специјализовани сајтови за поједине врсте туризма – бициклисти, бајкери, кампери и сл., међународни туроператори и сл.). За ову намену ТО уз подршку општинског буџета мора да има стално отворен конкурс за ангажовање спољних сарадника.

Ко треба и шта да ради? Ефикасно управљања руралним туристичким дестинацијама подразумева партнерство заинтересованих страна. Дакле, приватни сектор не може сам управљати дестинацијом, а да временом тежња за профитом не угрози капацитете расположивих ресурса, док се одрживи развој и управљање такве дестинације не може оставити ни усамљеном јавном сектору. Поједине заједнице у општини Пале (Јеловци) имају одлично искуство у изградњи и реконструкцији инфраструктуре, која је реализована у јавно-приватном партнерству. Друге пак (Врхпрача и Подграб) имају слична позитивна искуства у заштити природног наслеђа (борба против изузимања велике количине воде за МХЕ).

Будући већ ефикасна, она треба да се и даље користе и на остатку територије општине Пале и то како за инфраструктуру, тако и за задовољење других потреба, нпр. повећања квалитета или доступности производа и услуга. У случају Пале, она су због специфично слабог сектора малих сеоских газдинстава, која иначе носе развој руралног туризма, услов да се рурални туризам уопште развије. У том смислу, посао израде стратегије, као првог корака ка развоју руралног туризма у општини Пале је одмах и базиран на партнерству стејхолдера, који су на позив Туристичке организације општине Пале тренутно препознали свој интерес за стратешко и територијално планирање. Надаље ће то бити и рад на пројектима и инвестиције, конзервација и одрживо управљање природног и културног наслеђа, развој људског капитала, привлачење нових средстава за инвестицијем промоцију и маркетинг, промовисање одрживог туристичког производа и тржишта, промовисање примера добре праксе из земље и света и слично.

Туристичка организација општине Пале треба да мапира заинтересована сеоска газдинства и њихове потенцијале у селима, као чланове будућег локалног партнерства на два предметна подручја (дестинације), са нагласком на оне који имају амбиције да покрену активности у руралном туризму или да се укључе у понуду кроз снабдевачке ланце. Потом треба постепено уводити у партнерство институције, како се буду јављале као потребне у

локалним дискусијама (увезивање свих општинских структура – комуналне службе, водовод, месне заједнице са НВО, шумским газдинствима, Универзитетом, средњим и основним школама итд.). Ова база треба да буде основа будућег информационог и букинг система у руралном туризму.

Академске и стручне институције треба ангажовати на конципирању пројеката са стејхолдерима, тако што ће се дизајнирати туристички производ око кога ће се стејхолдери окупити, а затим пројекте распоредити по потенцијалном вредносном ланцу, односно идентификованим слабим тачкама чије недостатке које треба надоместити. Ово се односи на начин рада који би се заснивао на формирању пројектних тимова који би активно помагали иницијативе локалних заједница и појединаца да креирају пројекте и потраже средства у актуелним програмима подршке. При том тимови треба да се формирају да обједињавају понуду различитих профила стејхолдера са највећом шансом за успех у оквирима стратешки одабраних приоритета.

Развој руралног туризма могао би се на тај начин одвијати у неколико фаза. Започело би се са мапирањем ресурса у свакој месној заједници, а затим прешло на едукацију заинтересованог становиштва формирањем радних група које би се позавбавиле избором тема и изработом пројеката од јавног значаја, уз подршку пројектног центра ТО Пале. Затим би се пројекти периодично презентовали Општини, како би се обезбедила подршка за њихову имплементацију. Временом би овај систем био унапређен институционализацијом локалног партнерства (локална акциона група), која би периодично дизајнирала своје стратегије руралног развоја, за које би у целини (за сетове пројеката) добијала подршку у почетку од Општине, а затим би се удруживањем са суседима и формирањем одговарајуће структуре (учешће јавног и приватног сектора) квалификовала за коришћење средстава ЕУ предприступних фондова IPARD за подршку локалним партнерствима и подршку диверзификацију руралне економије.

Како обезбедити финансијску подршку, да би се развој руралног туризма покренуо?

Све заинтересоване стране сматрају да општина Пале мора формирати сопствени фонд за развој руралног туризма и да он треба да буде мање познат и доступан током целог периода важења стратегије. Привредни сектор општине требало би да обезбеди финансирање за пројекте који су креирани уз координацију са другим секторима, као што је инфраструктура, саобраћај, култура, образовање, заштита животне средине и сл. где ће се неко време потенцирати предност за пројекте, који су повезани са пројектима у туризму или им одговарају, односно који их допуњавају или их пак чине могућима (као што су инфраструктурни пројекти).

За инвестиције у интродукцију потребних стандарда кроз инвестиције у обуке и опремање, треба планирати реализацију кроз IPARD средства. Будући да она још нису доступна, општина Пале се мора укључити у рад свих комисија и радних тела на државном нивоу који ће подржати надлежне органе државне управе да стави у функцију све могуће изворе финансирања пројеката од општег и појединачног значаја у руралном туризму. IPARD располаже једини озбиљним средствима на бази дугорочног плана, који осим ограничених локалних и националних, могу имати озбиљан утицај на повољни развој ситуације. Истовремено, државна управа се мора позабавити и мотивисањем пословних банака да обезбеде повољне кредитне линије које су неопходне да би инвеститори били у стању да партиципирају у трошковима реализације својих пројеката, као и да их префинансирају, будући да се на овом принципу заснива финансирање руралног развоја из предприступне помоћи ЕУ (IPARD).

Државна управа треба да отвори и посебне линије за подстицаје међуопштинске сарадње, будући да је за Пале јако важно да сектор руралног туризма направи сарадњу са околним општинама које имају тржишне вишкове хране, комплементарну туристичку понуду и неактивирани потенцијали. На тај начин би туристичке дестинације биле видљивије спољном тржишту. На пример, логично је да романијска дестинација функционише на темељу регионалне сарадње са суседним општинама Соколац и Рогатица.

Локална самоуправа подстицајима треба да потенцира сарадњу уместо конкуренције између посленика масовног зимског туризма и руралног туризма на својој територији. Овај механизам треба да обухвати низ активности типа *“people to people”* (људи-људима), односно *“business to business”* (бизнис-бизнису), како би предузетници сами пронашли узајамни интерес за сарадњу. Овде спадају и неопходни потези скраћивања снабдевачких ланаца у туризму генерално, који би коначно омогућио стабилност првенствено пласмана хране из, али не и искључиво, локалне пољопривредне производње (такође и ловства, сакупљачке привреде и сл.), па чак омогућио и развој ових грана, као и развој аквакултуре и локалне традиционалне прераде. Овај вид активности би помогао актуелизовању традиционалних производа и подигао стандарде квалитета у понуди хране у туризму.

Шта системски недостаје у пословном окружењу, да би се рурални туризам лако покренуо? Досадашња анализа указала је на низ активности које треба да предузму други секторе да би се побољшале шансе за успех руралног туризма. Постојећа међусекторска сарадња и координација, није довољна, па сектори надлежни за решавање проблема као што је на пример развој инфраструктуре, заштита животне средине, заштита наслеђа, безбедност хране и слично не учествују перманентно у развоју туризма. Одрживи развој руралног туризма подразумева пуну функционалност система доношења одлука и спровођења акција у смислу међусекторске сарадње.

8 Закључци

Руралног туризма, осим пар издвојених случајева у општини Пале, дефакто још нема. Иницијативе малих предузетника у селима добар су почетак. Постоји велики број објеката слабе искоришћености (викендице). Подручје је видљиво целој Европи кроз Јахорину, али је готово невидљиво најближем и највећем емитивном тржишту у окружењу – Сарајеву. Фактори који подржавају развој руралног туризма у општини Пале су следећи:

- геостратешки положај је добар,
- квалитетне туристичке атракције (културно/материјално и нематеријално и природно наслеђе), који у свету омогућавају његов квалитетан развој, постоје и у општини Пале и то у великом броју и на малом простору,
- општина Пале има дуго искуство у туризму,
- сјајни појединци постоје у локалној заједници (зналци и активисти у очувању добара, пројект-мајстори, активни лидери локалних заједница, познаваоци културе, историје, територије...), ентузијастична и вредна омладина такође,
- пословно окружење је релативно повољно (мада са недостацима, посебно у сегменту комуналне и путне инфраструктуре),
- рурални туризам је релативно високопласиран у крвним стратегијама,
- постоји политичка подршка да се покрене рурални туризам,
- постоје повољни трендови на тржишту (пораст потражње),
- дестинације Јахорине чини Пале препознатљивим,
- суседне општине Соколац и Рогатица и Источни Стари Град имају компатибилне ресурсе и сличне интересе у развоју.

Фактори који могу бити организирајући за развој руралног туризма су следећи:

- депопулација и сенилизација села,
- ниска синергија у већини сеоских заједница,
- недостатак финансијске и техничке помоћи,
- млак однос село-град,
- дугогодишње фаворизовање зимског масовног туризма, РТ без подршке,
- слаба повезаност локалних произвођача хране и туризма,
- мали степен валоризованости највећих атракција/непостојање производа,
- јако проређена и ослабљена пољопривредна газдинства, слаба диверзификација и слабо интересовање за њу,
- слаба комунална и путна инфраструктура,
- нарушени сеоски пејзажи и готово нестала традиционална архитектура,

- запустени травњаци у процесу сукцесије.

Паљанске туристичке дестинације спадају у ред традиционалних, популарних дестинација за одмор, велики део територије спада и у удаљенија подручја, а готово сва у планинске и шумске локације. У основи се за најважније сматрају Јахоринска и Романијска (коју Пале деле са са Сокоцем и Рогатицом).

Најбоље праксе постојећег руралног туризма у општини Пале резултат су комбиновања врсте смештаја и слободних активности прилагођених руралном подручју у коме се налазе. Постоји широк спектар сеоских производа који за сада подржавају ове ретке иницијативе у руралном туризму, али имају више потенцијала:

- Гастрономија и традиција локалне хране и пића,
- Био искуства користећи природне производе из непосредне природе или сопствене производње и производње суседа,
- Спортски који користе планине као такве или одговарајуће објекте (овде најчешће ски стазе и спортски терени),
- Лов и риболов,
- Образовање и забава (*edutainment*) деце и омладине,
- Традиционални догађаји који негују обичаје локалних заједница.

Оно што у општини Пале недостаје је следеће:

- Не постоји широк спектар сеоских смештајних капацитета у зависности од нивоа услуге и потребног контакта са околином,
- Архитектура није увек у складу са традиционалним пејзажом,
- Категоризација која се примењује и њено визуелна идентификација не означава јасно врсту и ниво квалитет услуга, као ни садржаје који се госту пружају у руралном смештају

На основу ситуационе анализе може се закључити да је развој руралног туризма у општини Пале изванредан, те да може бити повољно средство за диверзификацију прихода и стварање нових радних места. Рурални туризам је већ сада креативно, иновационо тржиште за локалне производе, па на тај начин у будућности може да значајно подржи одрживи развој примарног сектора.

Иако у ширем окружењу постоји низ добрих пракси, чији елементи у мањој или већој мери одговарају условима Пала, немогуће их је некритички применити у општини Пале. Не помаже ни копирање модела из ближег, па ни етнички или територијално блиског окружења. Разноврсни сценарији развоја руралног туризма су могући, али ниједан од њих **појединачно** није довољно добар да сам носи развој руралног туризма на целој територији. Недостаци сваког доводе до ове или оне врсте нестабилности и коначно неодрживост. Идеално је комбиновати различите сценарије да би се фаворизовале присутне идеје, појединачне и групне иницијативе, знање и креативност на конкретној територији. За Пале, гледајући ситуациону анализу и анализу потенцијала коју су направили стејкхолдери и експерт посебно, применљива су сва четири разматрана сценарија, у зависности од врсте туристичког производа и тржишног сегмента који циљају (у легалним оквирима, посебно у сегменту заштите животне средине, и транспарентности и шире друштвене корисностим), а то су:

„По мери локалног становништва“ – развој агротуризма, ловног и риболовног туризма.

„Отворена заједница - грађани света“ – развој ски (отворени терени), спелеолошког и планинарског туризма.

„Затворена и изолована заједница“ – развој верског и ратног туризма.

„Експериментални полигон“ – развој манфестационог туризма, развој wellness туризма и „сеоског хедонизма“.

Територијално интегрисан приступ развоју (*area based development* принцип), највише одговара руралним просторима Пала. Руралном туризму треба дати водеће место јер је у стању да обједини све интересе руралног становништва и његов одрживи развој. Са руралним туризмом у осни развоја омогућио би се интегралан приступ развоју целе

територије уместо до сада неуспешно примењиваног секторског приступа развоја који има ограничене домете. Рурални туризам треба да се стави у фокус, а све остале развојне елементе и секторе, укључујући и пољопривреду, подвести под њега.

Ресурсна основа даљег развоја општине Пале припада у целини руралним просторима општине. Они су тек незнатно валоризовани, махом у излетничком и гастрономском туризму. Судећи по расположивим ресурсима, рурални туризам може бити компатибилан са скијашким дестинацијама општине, чак их и надопуњавати, али су његове перспективе суштински другачије. Потребна је брза реакција да се становништво не би изгубило, депопулација и сенилизација села представља озбиљну опасност за рурална подручја општине Пале. У том смислу локални стејкхолдери су изразили потребу да се општина Пале као заједница определи за следећи приступ:

Отварамо се према свету, али се не одричемо својега. Своју прошлост и културу чувамо, славио и преносимо генерацијама и њу уграђујемо и у туристичку понуду. За све остале имамо и понуду активности у природи, сеоског хедонизма, духовног и физичког здравља.

Као радни слоган одабран је:

„Топли дом, сред хладне планине – Од Романије до Јахорине“ (*“Као хајдук, с камена на камен, кроз стену, шуму, простор и време”*).

Пале су будућа:

1. Топ дестинација за откривање природе – дестинација авантуристичког туризма – авантура као лајт мотив.
2. Топ дестинација сеоских добробити – агротуристичка дестинација – хедонизам као лајт мотив.
3. Топ дестинација за спорт и рекреацију – активности као лајт мотив.
4. Колевка нације и центар њене духовности – емоција припадности као лајт мотив.

Интегрисани производи предложени за приоритетни развој обухватају авантуристички/ планински туризам, туризам земље и природе, туризам специјалних интересовања и културни туризам (пећинарење, спелеологија, алпинизам, планинарење, МТБ, јахање, излетнички, лов, риболов, екотуризам, сеоски начин живота - економија, религија/духовност, манифестације, хедонизам/гастрономија и Wellness и оживљавање историје. Ове групе производа обухватају следеће:

1. Пећинарење (спелеологију) и планинарење, *Via Ferrata* (планинарске стазе које повезују локације Црвене стијене, планински бициклизам, планинске стазе и везни путеви нпр. планинарски дом „Стајна“ у дужини од 45 километара. на зеленој линији *"Via Dinarica"* – оператори невладин сектор, образовне институције, специјализоване организације за спелеологију, алпинизам, планинарство сл. са одговарајућим лиценцираним водичима и сл. (циљна група млади, планинари, научници и истраживачи и сл.)
2. Традиционална гастрономија, дегустације, традиционални оброци за групе на отвореном, кетеринг за теренске оброке на походима; целодневни пакети (хедонизам, арома, дендро и апи-терапије, лаке рекреативне активности) – оператори сеоске заједнице и њихови едуковани чланови, сеоска породична газдинства (циљна група: сви)
3. *Wellness*, етномедицина, фитотерапија, локална традиција фитотерапије, и модерни начини терапија, као нпр. терапија у шумама – оператори, локални травари, појединци са искуством у овим областима у сарадњи са медицинским радницима (за младе парове, пензионере, бизнисмене)
4. Културно наслеђе, посела, уметност и занатство, сеоски друштвени живот, догађаји на верске празнике, славе (Ђурђевдан нпр), легенде о хајдучији, пећина Старине Новака, реконструкције хајдучких састанака и растанака, кампови у природи које могу да се спроводе активирањем викенд насеља, групне активности, обиласци споменика, археолошких локалитета – оператори: локални znalци или активиста културно-уметничких друштава из градова, (циљна група: породице, пензионери, излетници и школска омладина)
5. Посебне активности у природи (традиционалне везане за фауну, домаћу и дивљу), јахање, лов риболов – оператори: локалне фарме, породична газдинства, ловачка и риболовачка

друштва (циљне групе: поединци или групе ловаца, риболоваца и јахача, додатне активност за чланове породица гостију на породичним газдинствима)

6. Излетнички туризам, локални и регионални, реке и извори Миљацке, села Мокро и Кадино село – оператори: локални угоститељи и сеоска домаћинства са понудом агротуризма (циљно тржиште: урбано становништво)

Сегментација тржишта која одговара општини Пале и њеним ресурсима почиње од најбоље европске праксе руралног туризма. Она се односи првенствено на породице са децом и парове као циљно тржиште. Сегменти туристичког тржишта које рурални туризам Пала циља обухвата поклоника скијања, грађанина жељног здравог живота, носталгичног гастарбајтера, ратног ветерана, запосленог под стресом, рекреативца, пензионера, слављеника, друштво на пикнику, пословног госта градског хотела, породицу са малом децом, гастро туристу, љубитеља добре капљице и поклоника „сеоског“ хедонизма, ловца, риболовца, бициклисту и бајкера, планинара, спелеолога и алпинисту, спортисту на припремама, традиционалисту, верника и поклоника, пасионираног фотографа и истраживача.

Регионална мерила показују да најбоље праксе укључују:

- Сви смештаји прате традиционалну архитектуру из региона у коме се налазе.
- Смештај и директан контакт са власницима један је од главних производа.
- Активности су углавном усредсређене на локалне традиције и обичаје и на домаћу храну и пиће.
- Свеукупни осећај топлот гостопримства и личне посвећености власника (пружаоца услуга).
- Аутентичност и оригиналност догађаја су важни и повећавају атрактивност за туристе

Пале за сада имају најмање смештаја и чврстих веза храна-туризам. Архитектура је у селима хаотична, старо се не обнавља и не чува; доста објеката стоји напуштено, а имају потенцијала да буду центри активности (студентски дом у Стамбулчићу нпр.)

Стејкхолдери Пала су рекли Да руралном туризму јер омогућава активно чување природе, културног наслеђа, запошљава младе и жене, користи вишак капацитета, доноси доходак и побољшава стандард живота, стабилизује приходе из пољопривреде и обезбеђује тржиште за њих. Дакле, њихова визија су:

- Паљанска села жива, отворена за туристе, али своја, посебна и другачија.
- Сеоски туризам базиран на знању, ентузијазму и покретљивости младих.
- Активности у сеоском окружењу подржане кроз интеракцију село-град.
- Понуда руралног туризма ослоњена на јаку синергију сеоских заједница.
- Развојна подршка обезбеђена кроз Јавно-приватна партнерства.
- Мобилисан цивилни сектор, средњошколско и високошколско образовање као пружалац садржаја и услуга у сфери својих компетенција

Циљ је:

- Интегрисан развој села у коме се све делатности узајамно подржавају, са
- Добро умреженим оператерима који примарно гледају заједничку, а затим и корист шире заједнице, без себичности, али и лажне скромности,
- Развој у духу вере и народне традиције коју баштини,
- Гостопримство и гостољубље без диктата „гост је увек у праву“. Гост може бити у праву само ако не штети домаћину, ако поштује локално и понаша се у складу са правом локалне заједнице на очување квалитета и начина сопственог живота, дакле и културе и мерила вредности и животне средине.

Стејкхолдери у руралном туризму своју мисију виде у следећем:

- Направити квалитетан амбијент за диверзификацију руралне економије кроз развој руралног туризма
- Рационално користити финансијска средства, и сопствена и туђа, користећи прво све расположиве ресурсе, активирајући запуштено и запостављено, а затим и уносећи неопходне новине и стандарде.

- Сакупљати и правилно филтрирати примере добре праксе и адаптирати их домаћим условима, користећи и позитивна искуства и грешке за правилно усмеравање сопственог развоја.

Одабран је мултисекторски развојни приступ кроз вредносни ланаца, а методе да се то достигне су сложене социо-економске природе:

- Јачање породице,
- Јачање породичног малог газдинства,
- Давање шансе младима,
- Подршка локалним лидерима,
- Развој јавно приватних партнерстава,
- Интегрални приступ развоју вредносних ланаца руралног туризма,
- Развој кратких снабдевачких ланаца од домаће производње хране из пољопривреде, сакупљачке привреде, рибарства и ловства,
- Изградња функционалне интеракције између урбаног и руралног простора, ради пуног ангажовања људских и просторних ресурса,
- Активирање цивилног сектора, младих, жена и свих других потенцијала које заједнице има за развој, а до сада су били недовољно искоришћени.

Приоритетне предложене мера на нивоу општине су:

- Подршка развоју кратких снабдевачких ланаца (пољопривреда, сакупљачка привреда, лов, риболов),
- Подршка повећању понуде активности у природи (авантуризам, адреналин, спорт, рекреација),
- Подршка иновативној туристичкој понуди (апи, шумска и друге терапије и сл.),
- Подршка развоја понуде базиране на партнерствима свих врста,
- Подршка изградњи и поправци инфраструктуре,
- Подршка увођењу стандарда безбедности хране,
- Подршка заједничкој промоцији и маркетингу, букингу.

Подршка првенствено циља мало сеоско газдинство, јер је мала пољопривреда природни одговор на доступне природне ресурсе. Традиционална пољопривреда пружа еколошке услуге важне за одржавање атрактивних пејзажа за које се очекује да се продају у сеоском туризму. Снабдевање у руралном туризму Пала мора се одвијати само кроз локалну производњу хране и до граница њене одрживости. Треба развити директну продају производа занатлија и малих пољопривредника.

Бенефит локалне заједнице је апсолутни приоритет! У том смислу укупан развој заједнице треба организовати у сваком сегменту туристичких ланаца вредности и снабдевања - успостављање јавно-приватног партнерства, подизање синергије у заједници, развој социјалног предузетништва, укљученост и подршка цивилног сектора, оснаживање жена и младих, континуирано обезбеђивање капацитета свих актера.

9 Препоруке

Промовисати рурални туризам као квалитетну опцију за стварање прихода

Рурални туризам је квалитетна опција за диверзификацију дохотка и стварање могућности за запошљавање у општини Пале. То је ефикасан начин за стварање иновативних кратких ланаца вредности, инструмент додавања вредности и тржишта за локалне производе (скраћивање ланаца вредности за локалну пољопривреду, шумске недрвне и занатске прехранбене производе). Ипак, сеоска домаћинства оклевају да диверзификују своје економије због недовољне радне снаге, недовољне потражње и лошег приступа тржишту, прекомерног финансијског ризика, недовољног сопственог капитала и скупих кредита. Туризам је релевантан извор прихода за врло мали број сеоских домаћинстава.

Промовисату рурални туризам као ефикасни начин за бољу валоризацију примарних производа локалне економије

Туризам би могао да обезбеди бољу валоризацију локалних прехранбених производа, укључујући и плодове природе, дивљач и рибу. Са друге стране традиционални производи су пресудни за развој сеоског туризма. Ова ефикасна интеракција може значајно унапредити локалну руралну економију, а да при том не угрози ресурсе превеликом експлоатацијом. У том смислу треба уклонити све регулативне препреке које оемогућавају повезивање локалне примарне производње у ланце снабдевања туризма, а посленике у туристичком сектору образовати и економси оснажити да инвестирају у додавање вредности примарном производу како би га успешно пласирали у туризму и кроз директну продају коју ће он омогућити.

Регулисати даљу изградњу и одлагање отпада у руралним подручјима, како би се очувала аутентична архитектура и атрактивност сеоског подручја

Нестанком традиционалне архитектуре и суспендовањем традиционалних пољопривредних пракси, уз додатак загађења животне средине, смањују се атрактивност руралног простора и подрива развој руралног туризма. Општина Пале мора свим средствима чувати своје природно и културно наслеђе да би могла развијати туризам. Узимајући у обзир хронични недостатак новца за рехабилитацију и обнову уништеног и поремећеног у сеоском амбијенту, једини начин да се села сачувају од будућих ризика је да се осмисли одржива употреба овог простора. Рурални туризам је добар начин да се покрену активности „самообнове“ која се онда може подржати и ограниченим средствима која су на располагању.

Подићи ниво и дужини трајања локалним сеоским манифестацијама

Локални догађаји који откривају карактеристике локалне заједнице и њен вечити начин борбе и прилагођавања локалним условима и окружењу, чине и подручје Пала јединственим и занимљивим, али су ови догађаји углавном ограничени - кратког трајања и са малим број учесника и посетилаца (углавном родбине и пријатеља чија потрошња везана за ове активности не даје њиховој посети епитет туристичке). Локалне манифестације нису довољно богате садржајима и никада нису интегрисане у туристичке производе и понуде, иако су важни за промоцију традиционалних локалних производа. Руралне догађаје треба проширити у времену и простору, а њихову структуру и споредне активности диверзификовати.

Изабрати и подржати најбоље идеје у малом броју сеоских заједница, које се базирају на локалном јавно-приватном партнерству које ће дати пример осталим заједницама

Територија општине Пале је разнолика и садржи различите скупове природних и културних добара у својим различитим деловима. Њима управљају различити стејхолдери. Постојећи ресурси пружају могућност за развој различитих производа руралног туризма, међутим није могуће покренути одмах све могућности или оне зависе од паралелног развоја одговарајућих туристичких активности и добара и свеукупног развоја заједнице (успостављање јавно-приватног партнерства, повећана синергија заједнице, развијено социјално предузетништво, укључени сектор организација цивилног друштва, оснажени и укључени жене и млади итд.). Циљана подршка заједницама које су у стању да подигну унутрашњу синергију на ниво оперативности потребне за имплементацију развојних активности, неопходни је елемент да би се рурални туризам на Палама развио. Дакле, нужно је примарно започети развој руралног туризма на овај начин. Општина Пале мора имати фонд за развој туризма у коме ће критеријуми за коришћење бити такви да дају предност локалним партнерствима.

Промовисати рурални туризам као надоградњу народног ловства, услов је да оно просперира ка активности која допринеси развоју руралне економије

Постојећа инфраструктура у ловиштима представља добру основу за развој ловног туризма, али ловство треба регулисати на такав начин да оно не буде само активност у локалној заједници, већ да постане услуга у туризму и саставни део снабдевачког ланца хране. За ту намену се морају решити прописи везани за извоз трофеја (CITES сертификати), али и манипулацију и коришћење меса дивљачи. Адекватна понуда ловног

туризма у комбинацији са осталим активностима и производима везаним за недрвне шумске производе, уз елиминисање ловокрађе, може уравнотежити руралну економију општине Пале и омогућити успешније очување дивљачи као ресурса.

Основати фонд за подршку инвестицијама у руралном туризму на нивоу Општине

Општина Пале не треба да чека помоћ са виших инстанци, већ треба да примени мудрију политике руралног развоја у оквиру својим могућности, па је активност стратешког планирања развоја руралног туризма значајан искорак ка коришћењу концепта диверзификације за бољитак села. Мере креативне подршке треба да обухвате појединачне инвестиције које јачају мала локална сеоска газдинства, али кроз дугорочна хоризонтална партнерства понуђача услуга и вертикална партнерства у вредносним ланцима. С обзиром на могућности и захтеве на тржишту, туристичка понуда општине Пале може обухватати: камповање, агро и екотуризам, планински и спелеолошки туризам, планинарење, авантуристички туризам, ловни и риболовни туризам, верски туризам, културни и историјски туризам, излетнички и wellness туризам итд. За ову намену неопходне су индивидуалне и колективне инвестиције у сеоска газдинства и центре активности и села. Мобилисањем приватних средстава, уз грантове и квалитетне кредитне линије, ове инвестиције могу се искористити за појачање понуде.

Фокус финансирања из буџета, у сфери инфраструктуре, померити на подручја у којима се развија рурални туризам

Регионална туристичка понуда треба на паметан начин да комбинује атрактивну дивљину, историјске и друштвене елементе којима општина обилује - атрактивне планинске стазе, стене и пећине, салмонидне воде, шуме богате у дивљачи и „шумским плодовима“, материјално наслеђе које сведочи о дугој историји својих становника и нематеријално наслеђе везано за њихове таленте, веровања и породичне вредности. Да би се до ових ресурса дошло и да би они били стављени у функцију, инфраструктура мора бити беспрекорна.

Одрживо управљање водних ресурса промовисати у обавезни услов за све секторске стратегије Општине

Реке (изворишта и подземне воде) у општини Пале су драгоцен ресурс за рурални туризам, али и опстанак становништва у целини. Воде Романијске регије једне су од најквалитетнијих на Балкану. Реке општине Пале имају и потенцијал за развој риболовног туризма који је за сада скромног обима у односу на могућности. Због неадекватног одлагања отпада, непостојања канализационих система у селима и изузимања воде из водотокова и извора за оснежавање стаза и снабдевање ски центра, као и претње подизања малих хидроелектрана, овај потенцијал може брзо нестати. Очување квалитета вода спада у основне услове за развој.

Промовисати сарадњу спортских клубова, школа и локалних заједница

Развој сеоског туризма у општини Пале може да има користи и од организације дечијих фудбалских и других спортских, истраживачких, скаутских и сличних кампова. Они би могли да се организују и у сеоским заједницама и користе простор и објекте или може и смештај и исхрана да буду организовани у селима или појединачним домаћинствима. За ову намену треба размотрити обнову запуштених или објеката, који се не користе током целе године у насељима као нпр. – основна школа у Мокром, црквени објекти у Подграбу као и спортске сале на Стамбулчићу које се већ користе за дечије фудбалске кампове. Треба подржати и опције сеоских кампова који би се изградили у склопу домаћинства у окружењу терена које користе школе фудбала и друге.

Охрабрити сарадњу ски центра са понуђачима услуга у руралном туризму

Рурални туризам не треба да се развија као конкурент хотелима и апартманима, већ управо супротно, треба да га надопуњава оним елементима који им недостају, а то су анимација туристе у празном ходу (дегустације, посела, културне вечери, сеоске прославе и сл. у сеоским домаћинствима и газдинствима). Битно је да се развој руралног туризма не базира

искључиво на тзв. етно комплексима и сл. јер стил градње њихових објеката ни у ком случају не оправдава ретке бенефите за локалну заједницу, који надилазе могућност најамног рада.

Стратешко планирање спроводити кроз партиципацију и одговорно доношење одлука засновано на чињеницама

Радна група формирана за израду стратегије развоја руралног туризма треба да постане стална, како би редовно доносила акционе планове, пратила резултате примене стратешких одређења и унапређивала и надограђивала стратегију.

Непрестано градити неопходну синергију унутар заједнице и са суседним општинама, али истовремено и одржавати посебности, који чине дестинацију Пала привлачном

Међуопштинска сарадња је изузетно важна за рационалисање акција и обезбеђивање финансисјских средстава, посебно када се дође у прилику да се користе средства за подстицање локалних партнерстава на принципима EU LEADER програма.

Доносити храбре одлуке које ће помоћи пласману домаћих производа у туризму

Акциони планови за развој туризма треба да охрабре и храбре пројекте, посебно када се ради о гастрономској понуди у руралном туризму, коју треба уподобити економским интересима локалног снабдевача, како се то чини на многим познатим дестинацијама руралног туризма где се понуда чак искључиво базира на домаћој производњи хране и пића и то без уступака.

Подстицати стално иновирање понуде руралног туризма

Потребан је стални рад на обогаћивање понуде активности, као и перманентна допуна информативних портала и инфо центра овом понудом. Улагања при томе треба примарно вршити само у потпуно осмишљене вредносне ланце. Потребно је финансијски подржати интервенције у сваком делу вредносног ланца и код свих партнера, како би се избегла појава слабих тачака које ће обесмислити улагања. Треба дати приоритет новим производима који ће користити потпуније или на нови начин остатак неискоришћених или недовољно искоришћених ресурса, као и даљем побољшању пословног окружења. Свакој новој инвестицији треба да претходи студија изводљивости, пословни план и процена утицаја на животну средину.

Потребно је развити културу планирања уз поштовање концепта одрживости – подстицати испуњеност свих критеријума за постизање економске, друштвене и еколошке одрживости. Развој руралног туризма треба да прати:

- ✓ Очување и одрживо управљање природним и културним добрима.
- ✓ Јачање система управљања отпадом у руралним областима.
- ✓ Изградња канализације и друге потребне инфраструктуру у руралним подручјима у складу са порастом активности руралног туризма и броја гостију.
- ✓ Спровођење стратешких одређења Општине за обновљиву енергију и њено коришћење.
- ✓ Увођење високих стандарда квалитета животне средине руралног подручја.
- ✓ Подизање свести о животној средини и укључење локалне заједнице у одлучивање о свим питањима заштите животне средине.

Дате препоруке, односе се на развој готово свих сегмената друштва, као и бројне институције, што само по себи говори да успех развоја руралног туризма на територији општине Пале зависи од свеопште подршке и залагања њеног целокупног становништва. Несумњиво је да усвајање ових препорука води активностима које захтевају и спољну подршку, али ће и коришћење спољне помоћи бити ефикасно једино уколико заједница постигне пуну синергију, па је овај план значајно промовисати у јавности заговарајући активно учешће свих заинтересованих исто колико и сагласност и неометање од оних који то нису.